

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

NİYAZİ BERKES'E GÖRE KEMALİZM VE ÇAĞDAŞLAŞMA

Doktora Tezi

Hasan DİNÇER

ANKARA-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

NİYAZİ BERKES'E GÖRE KEMALİZM VE ÇAĞDAŞLAŞMA

Doktora Tezi

Hasan DİNÇER

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

ANKARA-2012

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRK İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

NİYAZİ BERKES'E GÖRE KEMALİZM VE ÇAĞDAŞLAŞMA

Doktora Tezi

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. Kurtuluş KAYALI (Başkan)	.....
Prof. Dr. Temuçin Faik ERTAN (Danışman)	.....
Prof. Dr. Bige SÜKAN	.....
Prof. Dr. Mesut ÇAPA	.....
Prof. Dr. Mehmet SEYİTDANLIOĞLU	.....

Tez Sınavı Tarihi 03/12/2012

Prof. Dr. Temuçin F. ERTAN
Enstitü Müdürü

ÖZET

Niyazi Berkes, Türkiye'nin uluslar arası düzeyde tanınan sosyologu, düşünce tarihi yazarıdır.

21 Ekim 1908'de, Kıbrıs'ın Lefkoşa şehrinde doğdu. İlk ve orta öğrenimini Lefkoşa'da tamamladı. 1922 yılında İstanbul'a geldi. Lise öğrenimini İstanbul Lisesi'nde tamamladı. 1931-32 ders yılında İstanbul Darülfünunu Felsefe Bölümü'nden mezun oldu. 1933 yılında Ankara Halkevi kitaplık memurluğunda bulundu. Bu dönemde CHP yöneticilerini ve Kadrocuları tanıma fırsatı buldu.

1935-1939 arası dönemde *Felsefe ve İçtimaiyat Mecmuası*, *Siyasi İlimler Mecmuası*, *Siyasal Bilgiler* adlı dergilerde yazılar yazdı. İlk yazıları Üniversite hocalarının bağlı olduğu Levy Bruhl, Henri Bergson ve Emile Durkheim'i eleştiri temelindeydi. Amerikan ve Rus sosyolojisinin önde gelen temsilcilerinin yazılarını Türkçeye çevirdi.

1934 yılı başında İstanbul Üniversitesi'nde İçtimaiyat Fakültesi asistanlığına atandı. 1935 yılında burslu olarak Chicago Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ne girdi. 1939'da İstanbul Üniversitesi'ndeki görevine döndü. Ekim 1939'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne Felsefe Enstitüsü asistanı olarak atandı. Bu yıllarda Niyazi Berkes'in yazı yazma faaliyetinde belirgin bir artış ve yazdığı konularda dikkate değer bir çeşitlenme olmuştur.

1940'larda Ankara köylerinde gerçekleştirdiği sosyolojik tetkikler ile köylerdeki sosyal değişme olgusunu tahlil etmeye çalışmıştır. Bu çalışmaları ile Türk Devrimi'nin, üst yapı kurumlarında gerçekleştirdiği radikal değişikliklerin kalıcı olmasının, sosyal ve iktisadi hayattaki koşulların da kökten biçimde değiştirebilmesine bağlı olduğu sonucuna varmıştır.

1941-1944 arasında yayınlanan Yurt ve Dünya dergisinde, ağırlıklı olarak ırkçılık, Faşizm ve Kapitalizm karşıtı yazılar yazmıştır. Türkiye'de bir bilim geleneğinin henüz oturmadığına dikkati çekmiş, bunu başarmanın bilimi sorunlarımıza uyarlamak ile mümkün olacağını savunmuştur.

Yurt ve Dünya dergisinde ağırlıklı olarak ele aldığı diğer bir konu Osmanlı Devleti'ndeki modernleşme adımları olmuştur. Bu çerçevede İbrahim Müteferrika, Namık Kemal ve Ziya Gökalp'ı Batı, uygarlık, laiklik, din-devlet ilişkileri konularını nasıl anladıkları yönüyle ele almıştır. Bu bağlamdaki yazıları Berkes'in, düşünsel yönelişindeki iki yeni duruma işaret etmektedir. İlki, onun sosyolojiden giderek tarihe özellikle de düşünce tarihine yöneldiğidir. Diğeri de, Türk tarihi ile Batı toplumlarının tarihi arasındaki temel farklılıkları önemsemesi ve bu konuda önemli tespitlerde bulunmasıdır. Ona göre, Batı toplumlarındaki

laikleşme ve gelişmenin dinamiği sınıfsal çatışma, Osmanlı Devleti'nde ise aydın ve yöneticilerin devleti kurtarma çabalarıdır.

Niyazi Berkes'in, din-devlet ilişkilerinin, genelde doğu toplumlarında, özelde Osmanlı toplumunda, nasıl bir tarihsel seyir izlediği konusunu araştırma eğilimi, Kanada McGill Üniversitesi'nde çalışmaya başladığı 1952 yılından sonra artarak sürmüştür. Bu konudaki bulgu ve tezlerini yansıtan eserini *The Development Of Secularism in Turkey* adıyla 1964'te Kanada'da yayınlamıştır. Adı geçen eser 1973 yılında genişletilmiş olarak *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adıyla Türkiye'de yayınlanmıştır. Berkes kitabında, Lale Devri'nden başlayıp Cumhuriyet dönemine uzanan iki yüzyıllık modernleşme sürecini, geleneksel-dinsel fikir ve kurumlardan çağdaş-akli düşünce ve kurumlara yönelme evresi olarak değerlendirmiştir. "Secularism"i de, söz konusu değişimi bütün genişliği ile yansıtacak kavram olarak kullanmıştır. İki yüzyıllık süreci eski-yeni kavgası, fikir akımları, ikilikler, kurumsal değişiklikler çerçevesinde ayrıntılı biçimde işlemesi onun temel amacını yansıtmaktadır. Berkes, Türk Devrimi ile gerçekleşen radikal değişimlerin, tarihsel çözümsüzlük ve çelişkilerden doğan zorunluluklar olduğunu göstermek istemiştir.

1961 yılında yayınlanmaya başlayan Yön dergisinde Osmanlı-Batı ilişkileri, Kemalizm konularında yazılar yazmıştır. Osmanlı tarihine dair yazdıklarında ağırlıklı olarak, Kapitalist Batı ülkelerinin Osmanlı ekonomisi üzerindeki yıkıcı etkisine yer vermiştir. Ayrıca aydınların ve devlet adamlarının Batı uygarlığının niteliklerini kavrayamadıklarını tespit etmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nı ve Türk Devleti'nin kuruluşunu ise bütün alanlarda bağımsızlığın kazanılması olarak değerlendirmiştir. Saltanat ve Hilafetin kaldırılmasını, din-devlet ayrılığını, toplumsal gelişmeyi sağlayacak adımları atabilmek için zorunlu düzenlemeler olarak yorumlamıştır. Ona göre bir bütün olarak Türk Devrimi, Doğu tipi toplum türünden Batı tipi toplum türüne geçiştir.

1960'larda sol-sosyalist eğilimli aydınlar arasında, Türkiye'nin feodal mi yoksa kapitalist mi olduğunu tespit etmeye dönük canlı bir tartışma başlamıştı. Türkiye'nin toplumsal yapısı hakkında ulaşılabilecek yargı, sosyalist stratejiyi tayin etmekte belirleyici olacaktır. Berkes bu tartışmalara *Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik eseriyle katılmıştır. Eserinde Osmanlı Devleti'ni sınıfsal açıdan tahlil etmiş, Batı'da kurulmuş devletler ile kıyaslamıştır. Ayrıca Osmanlı'da neden kapitalizme geçilemediği konusuna da eğilmiştir. "Despotik" olarak nitelediği Osmanlı Devleti'nde, yönetenler grubunun sınıflar üstü niteliğinin, sermaye birikimini ve burjuva sınıfının doğuşunu engellediği sonucuna varmıştır. Ancak Berkes, bu konudaki araştırmalarını sosyalizme varacak yolu tayin etmek amacıyla

gerçekleştirmiş değildir. O, Osmanlı Devleti'nin iktisadi geriliğini somutlaştırarak, Cumhuriyet'in bağımsızlık temelindeki Devletçi ekonomi politikalarının ne kadar isabetli uygulamalar olduğunu göstermek istemiştir.

Buęün Berkes'in yazdıklarının tamamı dūřünüldüęünde özellikle Devletçilik hakkında ortaya koyduğu görüşlerin geçerliliğini yitirdiği söylenebilir. Ancak Türk Çağdaşlaşma tarihi ve Türk Devrimi'nin tarihsel zemini gibi konularda yazdıkları bilgi birikimi olarak, tarihi süreklilik içinde ele alan yaklaşımı bir yöntem olarak, geçerliliğini korumaktadır.

Anahtar Sözcükler

Niyazi Berkes, Mustafa Kemal Atatürk, Kemalizm, secularism, çağdaşlaşma, laiklik, Kapitalizm, Sosyalizm, İslam Sosyalizmi, Feodalizm, Asya Tipi Üretim Tarzı.

ABSTRACT

Niyazi Berkes is an internationally renowned sociologist and philosophical history writer of Turkey.

He was born in Lefkoşa (Nicosia) city of Cyprus on 21st October 1908. He completed his primary and secondary education in Lefkoşa. He went to Istanbul in 1922. He completed his high school education at Istanbul High School. He was graduated from Philosophy Department of Istanbul Darulfunun (University) in academic year of 1931-32. He served as library officer of Ankara Halkevi (People's House) in 1933. He had the chance to meet executives of CHP (Republican People's Party) and the Cadreists (Kadrocular).

Between 1935 and 1939, he wrote articles for such magazines as Felsefe and İctimaiyat Mecmuası (Magazine of Philosophy and Social Affairs), Siyasi İlimler Mecmuası (Political Sciences Magazine) and Siyasal Bilgiler (another Political Sciences magazine). His first articles were some sort of criticism directed towards Levy Bruhl, Bergson and Durkheim, whom his teaching staff grew fond of. He translated articles of significant representatives of American and Russian sociological circles into Turkish.

He was assigned as an assistant scholar to Social Sciences Faculty of Istanbul University at the beginning of 1934. He was matriculated to Sociology Department of Chicago University on scholarship in 1935. He returned to his post in Istanbul University in 1939. He was assigned as assistant scholar to Philosophy Institute of the Faculty of Language, History and Geography in October 1939. During those years a significant increase and diversification took place in writing activities of Niyazi Berkes and topics on which he writes.

Through sociological studies he engaged in villages of Ankara during 1940s, he attempted to analyze social change phenomenon in villages. With these studies he drew the conclusion that possibility of the radical changes Turkish Revolution realized in superstructural institutions to be permanent depends on radical changing of conditions of social and economic life.

In Yurt and Dünya magazines which had been published between 1941 and 1944, he mainly wrote anti-racist, anti-fascist and anti-capitalist articles. He drew attention to the fact that a tradition of science has not yet been established in Turkey and advocated that achieving such a tradition is only possible through adaptation of science to our problems.

Another issue he mainly dealt with in Yurt and Dünya magazines is modernization steps taken in Ottoman State. Within this framework, he discussed İbrahim Müteferrika, Namık Kemal and Ziya Gökalp in the aspect of how they understood topics of the West,

civilization, secularism, and relations between the religion and the state. His writings in this context, point out two new issues in Berkes' philosophical approach. The first of these is the fact that he progressively moved away from sociology towards history of ideology/philosophy. The other one is the fact that he attaches importance to the fundamental differences between Turkish history and those of Western communities. According to him, dynamics of secularization and development in Western societies stem from class conflict and that in Ottoman State stems from endeavors by intellectuals and administrators to save the State.

Niyazi Berkes' tendency to scrutinize what kind of course relations between the religion and the state took in Eastern societies in general and in Ottoman society in particular, increasingly continued after 1952 when he started working in McGill University in Canada. He published his work in Canada in 1964 under the name of *The Development of Secularism in Turkey* which reflected his findings and theories on this subject. An extended edition of the above named work was also published in Turkey in 1973 under the name of *Modernization in Turkey*. Berkes, in his book, evaluated the modernization process of two centuries starting from Tulip Period running into Republican Era, as a phase of transformation from traditional religious ideas and institutions into logical ideas and institutions. He used the word "*Secularism*" as a concept which reflects the said change with entire spectra. The fact that he scrutinized this two century long process in detail within the scope of fight over old and new, ideological movements, dilemmas, institutional changes. Berkes, desired to show that radical changes realized through Turkish Revolution as mandatory events arising out of historical conflicts and lack of solution therefor.

He wrote articles on Ottoman West Relations, Kemalism in *Yön* magazine which was started to be published in 1961. He included amongst the topics on Ottoman history, mainly the destructive effects of capitalist Western countries on Ottoman economy. Furthermore, he determined that intellectuals and statesmen could not conceive qualities of Western civilization.

He appraised the Independence War and establishment of Turkish State as acquisition of independence in all areas. He construed abolishment of Sultanate and Caliphate as mandatory arrangements in order to take the steps necessary to ensure separation of religion and state and social development. According to him, Turkish Revolution is a transition from Eastern type society to Western type society.

During 1960s a very heated debate started amongst the intellectuals with leftist-socialist tendencies to determine whether Turkey is a feudal or capitalist country. A judgment

to be reached regarding social structure in Turkey would be decisive in setting the socialist strategy. Berkes, joined such debates through his two volume work called "*Economic History of Turkey*". In his work, he analyzed Ottoman State in terms of classes and compared it with the states established in the West. He also discussed the issue of how they failed to transition into capitalism in Ottomans. He concluded that supra-class qualities of administrative clique in Ottoman State which he describe as "*Despotic*" country, precluded emergence of accumulation of capital and of bourgeois class. However, Berkes did not realized his studies in this field for the sake of setting a road map to reach socialism. He intended to materialize economic backwardness of Ottoman State and to demonstrate how right-on practices the statist policies of the Republic based on independence were.

It can be said that when the compendium of Berkes' writings are considered today, his opinions he stated especially about the statism lost their validity. However what he wrote about such topics as Turkish modernization history and historical background of Turkish Revolution retain their validity as a knowlegebase and a method which takes the history within the framework of a continuum.

Keywords

Niyazi Berkes, Mustafa Kemal Atatürk, Kemalism, Secularism, Civilization, Capitalism, Socialism, Islamic Socialism, Feudalism, Asiatic Mode of Production.

İÇİNDEKİLER

ÖZET-----	i-iii
ABSTRACT-----	iv-vi
İÇİNDEKİLER-----	vii-x
ÖNSÖZ-----	x1-xv
KISALTMALAR-----	xvi
GİRİŞ: NİYAZİ BERKES'İN YETİŞME ORTAMI VE EĞİTİM YILLARI	
A. Çocukluk Dönemi ve İlk Eğitim Yılları-----	1-5
B. Lise ve Üniversite Yılları-----	5-8
C. Ankara Günleri-----	8-21
I. BÖLÜM: NİYAZİ BERKES'İN İLK DÖNEM YAZILARI	
A. İlk Yazıları-----	21-22
B- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Genel Hatları İle Türkiye-----	22-24
C- Niyazi Berkes'in Eğitim ve Bilime Dair Düşünceleri-----	25-26
D- Köy Tetkikleri-----	26-29
E-Niyazi Berkes'in Sosyolojiden Tarihe Yönelişi	
1- Sınıf Çatışmaları İle İlerleyen Batı-----	29-33
2- Türk Düşünce Tarihine Giriş Yazıları-----	33-36
Bölüm Değerlendirmesi-----	36-39
II. BÖLÜM: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA TÜRKİYE	
A- Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş-----	40-42
B- Tartışmalar – Cepheleşmeler – Davalar-----	42-47
C- Demokrat Parti'nin Kuruluşu ve CHP'deki Değişim-----	47-50
D- Demokrat Parti'nin İktidar Yılları-----	50-52
E- 1950'li Yıllarda Niyazi Berkes-----	53-61
Bölüm Değerlendirmesi-----	61-62

III. BÖLÜM: 1960'LI YILLARDA NİYAZİ BERKES VE “TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞLAŞMA”

A- İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sosyal Bilimlerde Yeni Eğilimler	63-65
B- Kavramsal Açıklamalar	65-68
C. Çağdaşlaşma Yolunda İlk Adımlar: Lale Devri	68-71
D. İkinci Mahmut Dönemi	71-74
E. Tanzimat Fermanı	74-78
F. Tanzimat'a Tepkiler ve Kanun-ı Esasi	79-82
G. İkinci Abdülhamit Dönemi	82-85
H. Meşrutiyet Dönemi	85-87
1- Milliyetler Sorunu	87-87
2- Geriliğin Nedenleri	87-88
3- Batı Sorunu	88-89
4- Kültür Sorunları	89-90
5- Devlet Sorunu	90-91
6- Dinde Reform	92-93
7- Aile Sorunu	93-94
8- Din ve Eğitim Sorunu	94-96
9- Ulusal Ekonomi	96-97
H- Cumhuriyet Dönemi	
1-Mustafa Kemal	97-99
2- Ulusal Bağımsızlık Savaşı	99-100
3- Ulusal Devletin Kuruluş Aşamaları	101-105
4- Devrimlerin Niteliği	105-108
5- Devrimci Hukuk	108-108
6- Eğitim ve Din	108-109
7- Din Sorunu ve Ulusal Bilinç	109-116

Bölüm Değerlendirmesi -----	116-131
------------------------------------	---------

IV. BÖLÜM: 1960 SONRASINDA TÜRKİYE

A- 1961 Anayasası'nın Getirdiği Özgürlük Ortamı -----	132-135
--	---------

B- Yön Hareketi ve Sosyalizm-Kemalizm Tartışmaları -----	135-136
---	---------

1- Kemalizm-----	136-138
------------------	---------

2- Kalkınma ve Sosyalizm-----	138-142
-------------------------------	---------

3- Toprak Reformu-----	142-144
------------------------	---------

4- Diğer Konular-----	144-146
-----------------------	---------

5- Yön Hareketi İle İlgili Değerlendirmeler -----	146-149
--	---------

C- Niyazi Berkes'in Yön Dergisi'ndeki Yazıları

1- Osmanlı'da Değişim ve Sonuçları-----	149-151
---	---------

2- Batılılaşmaya Karşı Tepkiler-----	151-152
--------------------------------------	---------

3- İkinci Meşrutiyet-----	152-155
---------------------------	---------

4- Kurtuluş Savaşı ve Kemalizm-----	155-156
-------------------------------------	---------

5- Kemalizm'in Ekonomik Kalkınma Tezi-----	156-159
--	---------

6- Eski Düşün Alışkanlıklarının Direnişi-----	159-160
---	---------

7- Kemalizm'in Tarih Tezi ve Anlamı-----	161-163
--	---------

8- Aydınlar ve Yabancılaşma-----	163-164
----------------------------------	---------

9- Sosyalizm-İslam Sosyalizmi-----	164-170
------------------------------------	---------

Bölüm Değerlendirmesi -----	171-180
------------------------------------	---------

V. BÖLÜM: TOPLUMSAL YAPI TARTIŞMALARI

A. Toplumsal Yapıyı Anlama Çabaları -----	181-182
--	---------

B. Kişiler ve Görüşler

1- İsmail Hüsrev Tökin-----	183-183
-----------------------------	---------

2- Behice Boran-----	183-185
----------------------	---------

3- Sencer Divitçioğlu-----	186-186
----------------------------	---------

4- İdris Küçükömer-----	187-189
5- Doğan Avcıoğlu-----	189-190
C. Toplumsal Yapı Tartışmalarının Belirleyicileri-----	190-194
D- Niyazi Berkes'in Toplumsal Yapı Tartışmalarına Katkısı	
1-Osmanlı Devleti'nin Temel Nitelikleri-----	194-197
2- Osmanlı Devlet Düzeni Feodal midir?-----	197-198
3- Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Sınıflar-----	198-200
4- Osmanlı Sisteminin İç Çelişkileri-----	200-202
5-Değişen Avrupa ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri-----	202-204
6- İktisadi Tedbirler ve Sonuçları-----	204-207
7- Bozuk Düzenin Sürekliliği-----	207-211
Bölüm Değerlendirmesi-----	211-217
SONUÇ-----	218-224
KAYNAKÇA-----	225-238
EKLER-----	239-245

ÖNSÖZ

Yerleşik toplumsal ve siyasal düzeni birden bire, köklü ve temelli biçimde değiştirme, yeniden biçimlendirme eylemi devrim olarak tanımlanmaktadır.

Devrimler, dünya tarihinin önemli birer uğrağı olmanın yanında, bireylerin yaşam biçimlerinde olumsuz ya da olumlu anlamda yeni bir dönemi açmak gibi bir etkiye de sahiptirler.

İdeolojik tutumlar, sınıfsal konum, dine bakış açısı, yenileşme-değişme adımları karşısındaki tavır alış biçimi, kişiler için devrim sonrasında yabancılaşma ve konum kaybetme ya da kendini yeni yapıya ait hissetme ve yükselme gibi süreçleri hazırlar.

Kemalizm ve Çağdaşlaşma hakkındaki düşünceleri doktora tezimizin konusu olan Niyazi Berkes'in hayatındaki iniş-çıkışlara, Türkiye'nin geçirdiği değişim ve dönüşümler açısından bakıldığında ikisi arasında bariz bir paralelliğin olduğu görülmektedir.

1918 Mondros Ateşkes'i sonrasında Türk topraklarının işgal edildiği, geleceğin belirsizlikle yüklü olduğu yıllar, Kıbrıs'ta yaşayan Berkes ve ailesi için de kaygı, korku dolu seneler olmuştur. Kurtuluş Savaşı'nın zaferle bittiği 1922 yılında Niyazi ve ikizi Enver 14 yaşındadır. 14 yaşındaki iki çocuğun anne-babayı Türkiye'de yaşamaya ikna edecek gücü, güvenli ve güzel bir gelecek hayalinden temellenmiş olmalıdır.

Niyazi'nin kendisine rol model seçtiği yaşlar, Mustafa Kemal'in yıldızlaştığı, Türk halkının yorgun ama gururlu ve muzaffer olduğu yıllardır. Niyazi'nin bedenen ve fikren büyümesi, Türkiye'nin yepyeni bir yapıya bürünme ve kalkınma çabalarıyla paralel yürümüştür.

Ailesinin İttihat ve Terakki'ye olumlu bakışı, din konusundaki serbestliği, mahalledeki Rumlarla komşuluk, Niyazi'nin yenile açık karakterini şekillendiren başlıca unsurlar olmuştur. Anadolu'nun bir kasabasındaki muhafazakar bir ailenin, Türk devriminin din konusunda getirdiği radikal değişiklikler karşısında hissedeceği yabancılık duygusu, ya da Saray'a bağlı kalmış bir bürokratin yeni rejimde yer edinmemesi gibi durumlar Niyazi için söz konusu değildir. O, en başından Türkiye'nin yaşadığı devrim süreci hakkında olumlu düşüncelere sahiptir ve Mustafa Kemal Türkiye'sinde güzel bir gelecek umuduyla İstanbul'a gelmiştir.

Çocukluk yıllarında resimlerinden tanıdığı Mustafa Kemal'i, daha derinden anlama çabası lise ve üniversite yıllarında yeşermiştir. Anlama çabasını bilimsel temeller üzerinde yükselen bir faaliyete dönüştüren kişiler, öğretmenleri Hasan Ali Yücel, Hilmi Ziya Ülken, Mehmet İzzet, özellikle de Ebulula Mardin'dir.

Yıllar sonra, Türk tarihinin son iki yüz yıllık yenileşme sürecinin, bütün alanlarda çağdaşlaşma (secularism) yönünde bir gidiş olduğunu tespit edecekti. “*Dünyada onun ölçüsünde bir bilim adamına rastlamadım*” dediği hocası Ebulula Mardin, aslında bir yönüyle, Berkes’in tespitinin canlı kanıtıydı.

Okuduğu üniversitenin ülkenin değişimine bigane kalması ve yönetim kadrolarının sığılı ile Mustafa Kemal’in devrimciliği arasındaki zıtlık, onun kendini geliştirme çabasının ateşleyicisi oldu. Sosyoloji eğitimi için ABD’ye gidişi bu çabanın görünümünden biridir. Ülkesine döndüğünde yazma konusundaki göze çarpan üretkenliği, fikri düzeyinin terakki edişi kadar, ülkesine yararlı olma çabası ile de ilgiliydi.

Cumhuriyet’in yükseliş yılları, Berkes’in eğitimini tamamladığı, dönem içinde saygınlığı olan bir mesleğin mensubu olduğu evreydi. İkinci dünya Savaşı sonrası Türkiye’nin izlediği yeni rota ile Berkes’in yaşayacakları arasında yine bir paralellik belirmişti.

Türkiye siyasi, iktisadi ve kültürel alanlarda Atatürk’le başlayan bağımsızlıkçı çizgiden uzaklaşmış, Batı yönlendirmesine açık politikalara yönelmişti. Demokrasiye geçildiği söylemlerine koşut olarak, Berkes, ülkesinden ayrılmak zorunda bırakılmıştı. Bu açıdan balkınca, Berkes’in yaşam öyküsündeki dönemeçlerin Türkiye’nin de dönüm noktaları olduğu görülecektir.

Ülkesine, fikir üreterek katkı yapma heyecanı ile dolu olduğu bir dönemde, her zaman eleştirel baktığı Batı dünyasında yaşamak mecburiyeti ile karşılaşmıştı. Gençliğe zararlı fikirleri aşılacak gibi bir suçlama ile üniversitenin atılmasının, aile hayatının alt üst olmasının onda nasıl bir incinme yarattı tahmin edilebilir. Bu olayın, fikirlerinde izlenebilen en somut sonucu, İnönü’ye ve İnönü dönemine dair olumsuz değerlendirmeleridir. Ancak yaşadığı acılara rağmen, ülkesine karşı beslediği samimi bağlılık duygusu ile Berkes, ölene dek Türk çağdaşlaşmasını, Atatürk’ü ve Türk Devrimi’ni anlama-anlatma çabasını sürdürmüştür. Denilebilir ki, Niyazi Berkes Mustafa Kemal’e bir Şarklı gibi bağlanmış ama onu bir Garplı gibi anlamaya çalışmıştır.

Hayatında gözlenebilen savrulmalara karşılık, düşüncelerinde belirgin bir istikrar göze çarpmaktadır. Bir ömre sığdırdığı araştırmaları içinde çağdaşlaşma ve Kemalizm konularının en geniş yeri kapladığı ve bir sürekliliği yansıttığı düşüncesidir ki doktora tezimizin konusu, “*Niyazi Berkes’e Göre Kemalizm ve Çağdaşlaşma*” olarak belirlenmiştir.

Araştırmamızda, Berkes’in 1930’ların ortalarından 1980’lerin başlarına kadar gelen zaman aralığında yazdıklarında, çağdaşlaşma ve Kemalizm’i nasıl izah ettiği, iki yüzyıllık tarihsel süreçten bu konulara dair hangi bulgulara ulaştığı tespit edilmiş, özgün katkıları somutlaştırılmış ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Tez konusu, tarih formasyonu almış bir

araştırmacı tarafından işlendiğinden, Berkes'in düşüncelerinin Türk sosyoloji tarihi içindeki yerini tayin etmek araştırmanın amaçlarından biri olmamıştır.

Berkes'in fikri gelişiminde kalıcı iz bıraktığı düşünülen olaylar-kişiler-koşullar, yazılarında somutlaşan düşünsel farklılaşmalar-arayışlar, Türkiye'de beliren yeni siyasal dönemler-yeni fikir akımları, bölümlenmede belirleyici olmuştur.

Niyazi Berkes'in çağdaşlaşma ve Kemalizm'e dair fikirleri incelenirken ilk yazılarından başlayarak ilgi alanlarında beliren değişme ve genişlemelere dikkat çekilmiş, düşüncelerinin, dönemin Kemalist, Sosyalist fikir akımları ile taşıdığı ortaklıklar ve farklılıklar somutlaştırılmaya çalışılmıştır. Bunun yanında Türkiye'deki sosyalist aydınlara, özellikle Türk tarihine nasıl yaklaşılabileceği konusunda, yönelttiği eleştirilere de yer verilmiştir.

Tezimiz Giriş dışında toplam beş bölümden oluşmaktadır. Giriş'te, aile ortamı, ilkokul, ortaokul, lise ve üniversite yılları, Ankara'daki ilk çalışma dönemi ve tanıklıkları, gelecekte somutlaşacak olan düşüncelerini şekillendiren unsurlar olarak ele alınmıştır.

Birinci bölümde, ilk yazılarına ve Türk Devrimi'ne katkı yapmak amacıyla gerçekleştirdiği köy tetkiklerine yer verilmiştir. Giderek tarihe yöneldiği, Türk düşünce tarihi yazılarında Osmanlı'da din-devlet ilişkileri ve aydınların Batı uygarlığını kavrayış biçimleri üzerine yoğunlaştığı vurgulanmıştır. Türk toplumu ile Avrupa toplumlarının tarihsel süreçlerinin farklılıklarını tespit etmeyi önemseyen, bu yöneliminin, özgün eserler vermesinde önemli bir başlangıç olduğu belirtilmiştir. Ayrıca faşizm, Kapitalizm, emperyalizm konusundaki görüşleri de ele alınmıştır.

İkinci bölümde, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçiş süreci ele alınmıştır. Aynı dönem içinde gerçekleşen ve Berkes'i de Türkiye'den ayrılmaya zorlayan Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki tasfiye hareketine değinilmiştir.

Üçüncü bölümde, Kanada'da çalışmaya başlamasından sonra, Lale Devri'nden Cumhuriyet'e uzanan süreci, laikleşme ve kutsallaşmış gelenekten uzaklaşma yönünde bir birikim olarak analiz ettiği eseri ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir. Zaman azlığı sebebiyle, *The Development Of Secularism in Turkey* adlı eseri değil, bu eserin genişletilmiş hali olan *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eseri kullanılmıştır. İki arasında bir karşılaştırma yapılmamış olması, bu bölüm içindeki önemli eksikliklerdir.

Dördüncü bölümde 1961 Anayasası ile açılan yeni dönemde yayın hayatına başlayan Yön dergisinde cereyan eden Sosyalizm ve Kemalizm tartışmaları ele alınmıştır. Adı geçen derginin yazarlarından olan Berkes'in görüşleri, Yön sayfalarında dile getirilen görüşler ile

karşılaştırmalı olarak ele alınmış, ortak noktalar ve farklılıklar belirginleştirilmiştir. Ayrıca Berkes'in Kemalizm konusuna getirdiği yeni yorum ve katkılar da ele alınmıştır.

Beşinci bölümde yine 1960'larda başlayan ve temelde Sosyalizm'i kurmakta izlenecek stratejiyi belirlemeye dönük olan, Türkiye'nin toplumsal yapısını tespit etme yönündeki canlı tartışma ortamı ele alınmıştır. Berkes'in Osmanlı toplumsal yapısı hakkındaki tespitleri ele alınmış, ancak bulgularının Sosyalizm'i inşa etmek amacını değil de Kemalizm'i izah çabasını yansıttığı belirtilmiştir.

Tezimizde her bir bölüm sonunda yer verilen bölüm değerlendirmesi başlığı altında önce, tez çalışması çerçevesinde varılmış olan sonuçlara ve yorumlara, sonra, araştırmacıların ve akademisyenlerin değerlendirmelerine yer verilmiştir.

Niyazi Berkes'in bir ömür boyu ürettiği eserler göz önünde bulundurulduğunda, hakkında yapılan incelemelerin yeterliği olduğu söylenemez. Makale, kitap ve ulaşılabilir durumdaki Yüksek Lisans Tezlerinin, onu çeşitli yönleriyle daha anlaşılır kılmaya katkı yaptığı muhakkaktır. Bu araştırmalarda göze çarpan en önemli eksiklik ise daha çok 1960'lardan itibaren yazdıklarının öne çıkarılarak özellikle 1940'larda yazdıklarının ihmal edilmiş olmasıdır. Ayrıca, kabaca 1960-1980 arası döneme ait makale ve bildirilerinin, Osmanlı'daki din-devlet ilişkileri ve secularism konularındaki bulgularını ve tezlerini içeren *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserini tamamlayıcı nitelikte olduğu gerçeğinin fark edilememesi, onun hakkında yazılmış yazılarda beliren diğer bir eksikliktir.

Tezimizde ilk yazılarından başlayarak Berkes'in bütün makaleleri ve kitapları ele alınarak fikirlerindeki değişimin izi kendi yazıları içinde sürülmüştür. Böylelikle, sadece Berkes'in anıları ve onun hakkında yazılmış olanlara dayanarak düşüncelerini tahlil etme sınırlılığı aşılmaya çalışılmıştır. Onun Kemalizm ve Çağdaşlaşma konusundaki fikirleri ele alınırken çeşitli dönemlerde cari olan Kemalizm ve Çağdaşlaşma izahlarına da yeri geldikçe değinilmiştir.

İki yüz yıllık modernleşme, Batılılaşma süreci ve bu sürecin doğurduğu sorunlar, başka bir düzeyde ve görünümde, Türk toplumu için bugün de söz konusudur. Berkes'in en çok işlediği laiklik konusu ise sosyal bilimler alanında, özellikle laiklik ile ilgili kaygıların arttığı dönemlerde, üzerinde en çok yazı üretilen konulardandır.

Türkiye'de laiklik, siyasal tartışmaların da merkezinde yer almakta, siyasilerce çoğu zaman pek sığ biçimde ele alınması sebebiyle toplum katında anlaşılmaktan ziyade, gerginlik ve kamplaşmaların konusu olmaktadır. Laikliği, en kapsamlı anlamında ve uzun tarihsel sürecin vardığı bir aşama olarak ele almış olan Niyazi Berkes'in düşüncelerine bu çerçevede eğilmek, siyasiler ve akademisyenler için yol gösterici olacaktır.

Niyazi Berkes, yarım asrı geçen bir arařtırma ve yazma faaliyeti ile toplumsal deęiřme, dūřünce tarihi ve iktisat tarihi cephesinden Türk tarihinin son iki yūzyılını aydınlatmaya çalıřmıřtır. Tezimizin, onun fikirlerinin anlaşılmasına katkı yapabilmesi ve yeni arařtırmalar için teřvik edici olabilmesi en būyūk temennidir.

Tezin hazırlanışında, yazdıklarımı dikkatlice okuyarak uyarılarda bulunan, önemli tespitleri ile yöntem konusunda yardımcı olan tez danışmanım-hocam Prof. Dr. Temuçin Faik Ertan'a, dūřünce tarihi konusundaki engin birikimi ile çok yararlı öneriler sunan hocam Prof. Dr. Kurtuluř Kayalı'ya, yeni kaynaklar ile tezin zenginleşmesine katkı yapan hocam Prof Dr. Bige Sūkan'a samimi teřekkūrlerimi sunarım.

KISALTMALAR

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

a.g.e: Adı Geçen Eser

a.g.m: Adı Geçen Makale

ATÜB: Asya Tipi Üretim Biçimi

ATÜT: Asya Tipi Üretim Tarzı

a.y: Aynı Yerde

C: Cilt

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DP: Demokrat Parti

DTCF: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

KE: Kanun-1 Esasi

MDD: Milli Demokratik Devrim

S: Sayı

s: Sayfa

SCF: Serbest Cumhuriyet Fırkası

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TCF: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

TİP: Türkiye İşçi Partisi

TSP: Türkiye Sosyalist Partisi

GİRİŞ: NİYAZİ BERKES'İN YETİŞME ORTAMI VE EĞİTİM YILLARI

A. Çocukluk Dönemi ve İlk Eğitim Yılları

1908 yılı Türk tarihi açısından, bir dönemin bitişi ve büyük sarsıntıların yaşanacağı yeni bir dönemin başlangıcı olmak anlamında, bir dönüm noktasıdır.

1908 yılında İngiltere ve Rusya'nın Reval Mülakatı ile Osmanlı topraklarını paylaşmak konusunda anlaşmaları, Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları gibi büyük toprak kayıplarının ve bu savaşlarla iç içe geçen büyük trajedilerin de hazırlayıcısı olmuştur.

Avrupa diplomasisinde ortaya çıkan bu yeni politika, Osmanlı siyasal yapısında büyük bir dönüşüm gerçekleştirecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ülkenin kaderine el koyma hamlesini hızlandırmak gibi bir etki yapmıştı. Cemiyet, Reval Mülakatı sonrasında ordu içindeki gücüne dayanarak II. Abdülhamit'e karşı ayaklanmış, Padişah, 1878'de askıya aldığı Kanun-ı Esasi'yi 1908 yılında tekrar uygulamaya koymak zorunda kalmıştı.¹

II. Meşrutiyet dönemi bitişler, başlangıçlar, arayışlar ve tarihin yasası karşısında kaybediş evresi olarak değerlendirilebilir. II. Abdülhamit'in baskıcı yönetimine başkaldırı olarak ve hürriyet parolası ile açılan dönem, kurtarılmaya çalışılan bir devletin çökmeye devam ettiğini görmekten doğan çaresizlik eseri politikalar ile giderek yeni bir baskı dönemi olmuştur.

Artarda gelen savaşlar, büyük toprak kayıpları en çok istenenin, *İttihad*'ın gerçekleşmeyeceğinin yaşanarak öğrenilmesi anlamına gelmiştir. Başka bir açıdan bakılırsa, II. Meşrutiyet dönemi çok toprak kaybedilen ama Türklük bilincine vararak, toplumun, kendini bulduğu bir dönem olmuştur. “Bu devlet nasıl kurtarılabilir” sorusu Osmanlı tarihinde görülmemiş bir düşünce zenginliği yaratmış, Osmanlıcılık, İslamcılık, Mesleki İctimai, Garpcılık, Sosyalizm, Türkçülük gibi fikir

---

¹1889'da İstanbul'da İttihad-ı Osmani adıyla kurulan cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti adını almıştır. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, Arba Yayınları, İstanbul, 1952, s. 108.

akımları doğmuştu.² Yıkılıştan bir yeniden doğuş yaratacak kuşakların dimağını da bu dönemin siyasal gelişmeleri ve fikri zenginliği beslemişti.

Niyazi ikiz kardeşi Enver ile birlikte 21 Ekim 1908’de Kıbrıs’ın Lefkoşa şehrinde, bahçeli bir evde doğmuştur. Annesi Dervişe Hanım, babası Hüseyin Hüsnu Efendi idi. Annesi ev hanımı, babası, Lefkoşa dışındaki sinir hastalıkları Hastanesi’ni çalışanlarındandı. Hafızanın güçlü olması, aile bireylerinin ortak ve belirgin özelliği olarak anılmıştır.³

Ailenin beş çocuğu bulunmaktaydı. Mustafa Zahit, Yusuf Ziya, Salih Zeki, Niyazi ve ikizi Enver.⁴ Hüseyin Hüsnu Efendi’nin evi Lefkoşa’nın Tahtakale Mahallesinde, bugünkü Belediye Çarşısı’nın arkasında Ermu Sokağı’nın güneyinde ona paralel giden yol üzerindeydi. Hüseyin Hüsnu Efendi emekliye ayrıldıktan sonra o zamanki Ayasofya İlkokulu’nun bir kenarında öğrencilerin kırtasiye ve başka gereksinimlerini karşılayan küçük bir dükkan açmıştı. Niyazi Bey’in ağabeyi Mustafa Zahid Efendi eczacı, diğer ağabeyi Salih Zeki, Kıbrıs Maden (MCM) Şirketi çalışanlarındandı.

Niyazi’nin doğduğu yıl, 1908 İnkılabı’nın toplumda büyük bir coşkunlukla karşılandığı, aydınların, yöneticilerin devletin kurtuluşuna dair umutlarının arttığı, basın üzerindeki kısıtlamaların kaldırılmasıyla düşünsel zenginliğin, sayısı hızla artan gazete ve dergi sayfalarından yansıdığı yıldır.

Niyazi ve ikizi Enver doğduğunda aile büyüklerinin verdiği Ahmet ve Mehmet isimlerine büyük kardeşlerin itirazı, isimlerinin Enver ve Niyazi olması konusundaki ısrarı, Hürriyet’in İlanı ile özdeşleşen kişilere beslenen saygının işareti olsa gerektir.

---

²Tarık Zafer Tunaya, **Hürriyeti İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959, s. 70-76.

³Harid Fedai, “*Niyazi Berkes’in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değınmeler*” **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000, s. 41.

⁴Niyazi Berkes’in aile ağacını Fedai hazırlamıştır. Harid Fedai, “*Niyazi Berkes’in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değınmeler*” **İz Bırakmış...**, s. 58; Aile ağacı Ekler bölümünde verilmiştir. Ekler bölümünde yer alan fotoğraflar ise Berkes’in *Unutulan Yıllar* adlı eserinin *Albüm* kısmından alınmıştır.

Yetişkin aile bireylerinin ülkede yaşanan siyasal gelişmeleri yakından takip etmesi, evlerine dönemin önde gelen gazetelerinin, dergilerinin ve bazı yazarların kitaplarının girmesini sağlamıştır.

Berkes anılarında, evlerine Vakit, İkdam, Vatan, Tasvir-i Efkar ve Akşam gazetelerinin, Servet-i Fünun ve Azerbaycan'dan gelen mizah dergilerinin girdiğini belirtmiş, çocukluğundan başlayarak Süleyman Nazif, Abdülhak Hamit, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Yusuf Akçura, Aka Gündüz ve Halide Edip'in yazıları veya kitapları, Kıbrıs'ta sürgün olan Şair Eşref'in şiirleri ve Hüseyin Cahit'in İslam Tarihi çevirileri ile tanıştığını ifade etmiştir.⁵

Balkan Savaşları sonrasında beliren Türkçülük ve Halkçılık akımları ve bu akımların eğitime yansıyan uygulamaları Niyazi'nin ilk eğitim yıllarında da etkili olmuştur. İlk ve ortaokul yıllarında öğretmenlerinin ezberlemeyi yasaklaması, yazıları Türkçeleştirmek için Osmanlıca yazımında her sesi bir harfle göstermesi bu uygulamalardan bazılarıdır.⁶

1878 yılında İngiltere'ye kiralanan Kıbrıs, 1914'te aynı ülke tarafından ilhak edilmişti. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru adanın geleceğinin belirsizliğinden doğan kaygılar her Kıbrıs Türkü gibi Rumlarla çevrili bir mahallede oturan Niyazi'nin ailesinde de hissedilmiştir. Türk Kurtuluş Savaşı yıllarında daha da artan endişeyi Berkes, yıllar sonra hatırlamaktadır: Annem “*Tanrım, askerimize güç ver; milletimize acı; bizi esir etme,*” diye mırıldanarak dua ederken Enver’le ben pencereleden karanlıklara bakarak için için ağlardık. Ulusal, siyasal bilincimizin uyanışı böyle başladı.”⁷

Berkes, bu dönemin etkisini “*Yaşamda kendime geldiğim yıllar bu 11 ile 14 yaş arası yıllardır. Bundan ötürü bu dönemin, Türkiye’de yaşadım olan kişilerden*

---

⁵Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997, s. 33-36.

⁶Berkes, daha ilk gençlik yıllarında medrese zihniyetinden uzak yetişmiş, bilimsel düşünmeye meyilli bir Osmanlıdır. Yenilikçi bir Türkçü, içi (ruhu) aristokrat ve entelektüel, dışı (eylemleri) topluma karşı duyarlı ve hümanist ve dahası büyük hayalleri olan genç Kıbrıslı Türk olmak onun hamurunda vardır. Ali Nesim, “*Niyazi Berkes’in Kıbrıs Yıllarında Sosyal Kültürel ve Eğitimsel Yapı*”, **İz Bırakmış...**, s. 132.

⁷Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, 2. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s.12.

*daha çok etkisi altında kaldım. Yaşamımın bundan sonraki düşün ve duygu yönünü bu dönem çizmiştir” şeklinde ifade etmiştir.*⁸

Berkes’in kişisel gelişiminde kalıcı izleri olduğunu ifade ettiği yıllar Türk tarihi açısından bir yeniden doğuş dönemi olmuştur. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’ndan 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Ateşkesi ile çekilmişti. Ateşkes sonrası Türk toprakları işgal edilmiş, kurtuluşa dair çeşitli fikirler ve arayışlar belirmişti. Amerikan veya İngiliz mandaterliğinde bir Osmanlı Devleti fikri, padişah, Hükümet ve bazı aydınlar tarafından tek seçenek olarak kabul edilmekteydi. Anadolu’da ise işgali yaşamaktan doğan bir gerçekçilik ile dağılık da olsa Müdafaa-i Hukuk örgütleri ve Kuva-yı Milliye birlikleri kurulmuş ve silahlı mücadeleye girişilmişti.⁹

19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıkan Mustafa Kemal, Amasya Genelgesi’nin ilanında, Erzurum ve Sivas kongrelerinin çalışmalarında, tam bağımsızlık fikrinin savunucusu olarak, belirleyici bir rol oynamış, Kurtuluş Savaşı’nın lideri olarak belirmişti.¹⁰ 23 Nisan 1920’de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi, otoritesini kabul ettirmek, işgalleri sonlandırmak ve yeni kurulan devleti kalıcı kılmak gibi çok yönlü bir mücadelenin uygulayıcısı olmuştu. Bu yolda düzenli ordu kurulmuş, 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu kabul edilmişti.¹¹

TBMM emrindeki düzenli ordunun silahlı mücadelesi 1921 yılında başlamış, I. İnönü Savaşı, II. İnönü Savaşı, Sakarya Meydan Muharebesi, Büyük Taarruz ve Başkomutanlık Meydan Savaşı ile Türk yurdu işgallerden tamamıyla arındırılmıştı. Lozan Barış Konferansı öncesinde, 1 Kasım 1922’de de TBMM tarafından Saltanata son verilmişti.¹²

---

⁸Berkes, **Unutulan...**, s. 27.

⁹ Gazi Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev**, Basıma Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 11. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s. 35-46.

¹⁰Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991, s. 175-178,219-241, 205-219.

¹¹Birinci TBMM’nin çalışma sistematığı, kabul edilen kanunlar, Meclis içi gruplar ve fikri ayrılıkları konusunda: İhsan Güneş, **Birinci TBMM’nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997, s. 55-74, 148-193, 227-280.

¹²Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992, s. 276-280.

Sakarya Zaferi'nden sonra Niyazi'nin ailesinde, Kıbrıs ve Türkiye'ye dair kaygıların yerini, geleceğe güvenle bakabilme duygusu almıştır. Berkes'in Türkiye'deki gelişmeler ile ilgisinde kurtuluşun simgesi olarak gördüğü Mustafa Kemal merkezi bir yer işgal etse de; onun Türk Devrimi'nin Osmanlı kurumlarını tasfiye adımları ile de ilgilendiği anlaşılmaktadır.¹³ Zira ortaokulu bitirdiği sıralarda, Saltanatın kaldırıldığı günlerde, sınıf arkadaşıyla bu konuyu tartışmış, Saltanatın ardından Halifeliğin de kaldırılması gerektiğini savunmuştur. Bu konuyu evde anlatması ve aile büyüklerinin onu ciddiyle dinlemeleri, Berkes'in erken yaşlarda ilgilendiği konulara ışık tutmasının yanında aile ortamı hakkında da fikir vermektedir.

Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve yeni bir Türk Devletinin kurulması, Niyazi ve ikiz kardeşi Enver'i büyük umutlar beslenen yere yöneltmiş, anne, baba ve ikizler 1922 yılında İstanbul'a taşınmıştır.¹⁴

B. Lise ve Üniversite Yılları

Niyazi, uzun bir yolculuk sonunda 1922 yılında İstanbul'a gelmiştir. Şehir, görünüşü itibarıyla onda hayal kırıklığı yaşamıştır¹⁵. Berkes'in İstanbul Lisesi yılları, Osmanlı'dan devralınan dini nitelikli siyasal kurumların, hukuksal metinlerin laik bir yapı kurmak hedefi ile tasfiye edildiği yıllar olmuştur.

Berkes'in bazı lise öğretmenleri hakkında yazdıkları üniversitede Felsefe bölümünü seçmesinde etkili olan unsurları anlamaya yarayacak niteliktedir. Muhsin Bey'i, tarihin tadını ve anlamını öğreten, Edebiyat ve Felsefe hocası Hasan Ali Yücel'i, geniş bir felsefe ilgisi veren, Hilmi Ziya Ülken'i, felsefenin derinliğini kavratan hocalar olarak takdirle anmıştır.

---

¹³Berkes, gazetelerden edindikleri ilk Mustafa Kemal fotoğrafını kitap dolabına yapıştırdıklarını ve gazetelerden kestikleri harflerle oluşturdukları cümleyi fotoğrafın altına yerleştirdiklerini belirtmektedir. Cümle: "Yaşasın Mustafa Kemal." Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 16.

¹⁴Baba Hüseyin Hüsnü Efendi, 1941 yılında bir trafik kazasında hayatını kaybetmiştir. Harid Fedai, "*Niyazi Berkes'in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değışmeler*", **İz Bırakmış...**, s. 45.

¹⁵Ülkenin yıllardır yaşadığı çöküntü ve yıkıntıları bilmediğini, uzakta olmanın, biraz da Servet-i Fünun sayfalarındaki resimlerin etkisiyle Paris gibi bir şehre geleceğini hayal ettiğini ifade etmektedir. Niyazi Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 17; Berkes, **Unutulan ...**, s. 42.

Öğrenci olarak da olsa Berkes ilk saha çalışmasını lise yıllarında yapmıştır. Hilmi Ziya Ülken, Berkes'in de dahil olduğu bir grup öğrenciyi gözlem amacıyla Toptaşı'ndaki Akıl Hastalıkları Hastanesi'ne götürmüştür.¹⁶

Aynı yıllar, Berkes'in, Pertev Naili (Boratav), Vehpi Eralp, Kenan Hulusi ve Sebati Ataman ile de tanışıp dost olduğu yıllardır.¹⁷

Liseyi bitiren Berkes, daha çok ekonomik kaygılarla İstanbul Darülfünunu Hukuk Fakültesi'ne başlamıştı. Ancak Berkes'in, Fakülte'yi ezbere dayalı, zengin olma amacını aşırılaştıran, en önemlisi de; Türk Devrimi'ne, bu yoldaki radikal hukuk değişikliklerine kayıtsız kalan bir bölüm olarak görmesi Felsefe bölümüne geçmesine sebep olmuştur.

Hukuk Fakültesi'ne dair belki de tek somut takdir ifadesi Medeni Hukuk hocası Ebul'ula Mardin için söz konusudur: “*Bütün ömrümde o hoca ayarında bir profesöre rastlamadım (yabancı ülkelerde bile).*”¹⁸

---

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken: (İstanbul 1901- İstanbul 1974). Fikir adamı, yazar. İstanbul Erkek Lisesi'ni, Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. İstanbul Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne doçent oldu (1933). 1940 yılında profesör oldu. 1938-1943 arasında İnsan dergisini yayınladı. Eserlerinden bazıları: Aşk Ahlakı, İctimai Doktrinler Tarihi, Din Sosyolojisi, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, Tarihi Maddeciliğe Reddiye, Şeytanla Konuşmalar, Dünyada ve Türkiye'de Sosyoloji, İlim Felsefesi. **Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi**, C. 12, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti, İstanbul, 1972, s. 475.

¹⁷ Sebati Ataman: (Bartın 1908). Türk siyaset adamı, yönetici. Kaymakamlık, emniyet müdürlüğü, valilik yaptı. 1950'de CHP Zonguldak milletvekili seçildiyse de DP çoğunluğunca seçim tutanağı reddedildi. 1954'te DP Zonguldak milletvekili oldu. 1957'de yeniden seçildi. Koordinasyon (1958-1959) ve sanayi bakanlığı yaptı. 27 Mayıs 1960'ta tutuklandı. 10 yıl ağır hapse mahkum oldu, başışlandı (1965). 1975'te AP'den Zonguldak, ardından genel seçimlerde Ankara milletvekili seçildi (1977-1980). **Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 947; Kenan Hulusi Koray: (İstanbul 1906-Adapazarı 1943). Hikayeci. İstanbul Erkek Lisesi'ni bitirdi. Bir süre İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde okuduktan sonra girdiği Vakit Gazetesi'nde yazı işleri müdürlüğü yaptı. Hikayeleri 1928'den itibaren Servet-i Fünun, Uyanış Yedi Meşale, Resimli Uyanış, Milliyet, İkdam Muhit Mektep, Varlık Vakit Tan Yıldız gibi gazete ve dergilerde yayınlandı. Yedi Meşaleciler içinde tek düz yazı yazarı idi. İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 2, 3. Basım, Elvan Yayınları, Ankara, 2004, s. 1101.

¹⁸ Berkes, **Unutulan ...**, s. 49; Ebulula Mardin: (İşkodra 1880-İstanbul 1957). Hukuk bilgini. İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu (1903). Mülkiye Mektebi'nde hocalık yaptı. 1914-1919 arasında Niğde ve Mardin milletvekilliği yaptı. Meşihat Mektupçusu, Müsteşar ve Şura-yı Evkaf üyesi oldu. Medresetül Kuzat'ta müderris oldu (1923). İsviçre Medeni Kanunu'nu Türkiye'de uygulamak için kurulan komisyonda çalıştı. İstanbul Üniversitesinden ordinaryüs profesör olarak mezun oldu (1951). Eserlerinden bazıları: İlmiye Salnamesi, Ahkam-ı Arazi, Rehin, Ahkam-ı Evkaf, Teminat Akdi, Şahsın Hukuk, Ayni Haklar, Hukuku Medeniyet Dersleri. **Meydan Larousse...**, C. 8, s. 379.

Felsefe bölümünü bitirdiğinde meslek olarak ortaokul ya da lise öğretmenliği dışında başka seçeneği olmayacağını farkındadır. Ancak ne istediğinin de bilincindedir: “*Beni asıl ilgilendiren derslerin konularıydı.*”¹⁹

Felsefe bölümüne geçen Berkes’in, bu bölümün bazı hocaları ile ilgili en önemli eleştirisi her hocanın bir Batılı düşünürle saplanıp kalmış olmasıdır. Ona göre İsmail Hakkı (Baltacıoğlu)’nın baş peygamberi Emile Durkheim ardılı kendisi, Mustafa Şekip (Tunç)’un baş peygamberi Henri Bergson, ardılı Sigmund Freud idi. Halil Nimetullah’ın bağlandığı düşünür ise Levy Bruhl idi.²⁰

Babanzade Ahmet Naim’i alanında sığ bulmanın yanında, ulusçuluk ve laiklik düşmanı olarak da görmüştür²¹. Berkes, Mehmet İzzet’i en sevdiği hoca olarak zikrederken, Orhan Sadettin’i seminer uygulamasını başlatmasıyla hatırlamaktadır. Mehmet İzzet’in ölümünden sonra onun derslerine Mehmet Servet girmiştir. Berkes’in, Mehmet Servet’in, “Meslek” dergisinde Darülfünun’a dönük eleştirilerini okuması ve haklı bulduğunu belirtmesi bu kurumla ilgili gelişmeleri takip ettiğini göstermektedir.

---

¹⁹Berkes, **Unutulan ...**, s. 51.

²⁰İsmail Hakkı Baltacıoğlu: (İstanbul 1886-Ankara 1978). İstanbul Üniversitesi Tabii Bilimler Bölümü mezunu. Avrupa’da pedagoji incelemeleri yaptı. 1913te İstanbul Üniversitesine pedagoji profesörü olarak girdi. 1923te Edebiyat Fakültesi Dekanı daha Üniversite’nin rektörü oldu. Güzel sanatlar Akademisi’nde estetik ve resim öğretmenliği yaptı. 1933 Üniversite Reformu’nda kadro dışı bırakıldı. 1933-1942 arasında Yeni Adam dergisini yayınladı. 1939’da DTCF Pedagoji kürsüsüne geldi. 1942 -1950 arasında milletvekilliği yaptı. Türk Dil Kurumu’nda çalıştı. Eserlerinden bazıları: *Talim ve Terbiyede İnkılap*, *İçtimai Mektep*, *Sanat, Felsefe, Toplu Tedris*. **Meydan Larousse...**, C. 2, s. 125; Emile Durkheim: Fransız toplumbilimci (Epinal 1858-Paris 1917). Ecole Normale Superieure’de öğrenim gördü. Felsefe agrejesi (Doçent), edebiyat doktoru oldu. *Regles De La Methode Sociologigue (Toplumbilimsel Yöntemin Kuralları)* 1894 adlı eseri, toplumbilimi bilimsel bir alan olarak kurmaya ve inceleme nesnesi ile yöntemlerini belirlemeye en çok katkıda bulunmuş yapıtlardan biridir. Toplumsal örgütlenme sorunlarına eğildi: Toplumsal tiplerin gelişimini ve bunların uyum içinde toplumla bütünleşmesini, kendi deyimiyle “dayanışma”yı inceledi. Önemli görgül incelemelerde bulundu. Bunlardan biri intihar üzerinedir. Başlıca eserleri şunlardır: *Le Suicide (İntihar)* 1897, *De La Division Du Travail Social (İçtimai Taksimi Amal)* 1893, *Les Formes Elementaires De La Vie Religieuse (Dinsel Yaşamın Temel Biçimleri)* 1912. **Büyük Larousse ...**, C. 7, s. 3412.

²¹Berkes, **Unutulan ...**, s. 53. Berkes, Babanzade Naim’in Felsefe bölümü hocası olarak kızların okumasını gereksiz gördüğünü, bu fikrini de kaba bir şekilde kızlara ifade ettiğini nakletmektedir. Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 21; Babanzade Ahmet Naim: (Bağdat 1872-İstanbul 1934). Mülkiye Mektebi’ni bitirdikten sonra Galatasaray Sultanisi’nde Arapça dersleri verdi. II. Meşrutiyetten sonra Sebülürreşat dergisinde yazılar yazdı. İslamcılık akımının önde gelenlerinden biri olarak Türk milliyetçiliğine karşı çıktı. İslam’da Dava-yı Kavmiyet (1913) kitabıyla milliyetçiliği Batı’dan gelen, İslam birliğine musallat olan bir hastalık olarak niteledi. Dar’ülfünun’da felsefe dersleri okuttu. Bir ara Dar’ülfünun eminliği (rektörlük) yaptı. Mütareke yıllarında Ayan üyesi oldu (1919). Cumhuriyetin İlanından sonra yeniden Dar’ülfünun’daki görevine döndü ve 1933 Üniversite Reformu’nda emekliye ayrılmaya kadar burada çalıştı. **Büyük Larousse ...**, C. 3, s. 1162

Berkes fakülte dışı zamanlarda Ahmet Hamdi Tanpınar, Nurullah Ataç, Ahmet Haşim ve Mükrimin Halil Yinanç gibi dönemin aydınlarının Küllük'teki sohbetlerinin dinleyicisi olmuştur. Aynı yıllarda Türkiye'de ilk kez dolaylı da olsa ırkçılık fikirleri ile de tanıştığını da belirtmiştir.²²

C. Ankara Günleri

Niyazi Berkes Felsefe bölümünden mezun olduktan sonra, Cumhuriyetin 10. yılına yetiştirilmek üzere Halkevi kitaplığını düzenlemek göreviyle, Ankara'da çalışmaya başlamıştır.

İlk dönem yazılarını ve eğilimlerini değerlendirebilmek için genel hatları ile 1930'lu yıllarda Türkiye'de yaşanan siyasal gelişmelere bakmak yararlı olacaktır.

Kurtuluş Savaşı'ndan sonra siyasal, hukuksal ve kültürel alanlarda gerçekleştirilen köklü dönüşümler, silahlı mücadele süresince uyumlu biçimde çalışan kadrolarda derin görüş ayrılıkları yaratmıştı. CHP'nin Meclis üstünde baskı kurduğunu savunan ve hürriyet yokluğundan şikayet eden, çoğunluğu asker kökenli olan milletvekilleri, CHP'den ayrılarak 17 Kasım 1924'te, Cumhuriyet döneminin ilk muhalefet partisi olan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kurmuşlardı.²³

13 Şubat 1925'te Doğuda Şey Sait İsyanı çıkmış, ayaklanmayı bastırmak üzere 4 Mart 1925'te TBMM'de Takrir-i Sükun Kanunu kabul edilmişti. Ayaklanma ile ilgili soruşturmayı yürüten iki mahkemeden biri olan Ankara İstiklal Mahkemesi'nin, TCF'nin yürüttüğü faaliyetlerin, dolaylı biçimde de olsa, ayaklanmada etkili olduğu konusunda Hükümet'i uyarması üzerine Bakanlar Kurulu, Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanarak 3 Haziran 1925'te Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı kapatmıştı.²⁴

---

²²Aynı yıllarda Edebiyat bölümünde öğrenci olan Nihal Atsız'ın, kendisi ve bu yıllarda tanışarak yakın dost olduğu Macit (Gökberk) için Türk olmadıklarını söylediğini, bunun kendisine kadar geldiğini belirtmektedir. Berkes, **Unutulan ...**, s. 59.

²³Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1952, s. 607.

²⁴Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995, s. 134-135. "Takrir-i Sükun (Huzuru/düzeni koruma) adı verilen tasarının esasları tek bir maddede toplanmıştı: Gericiliğe, ayaklanmaya ve memleketin sosyal düzenin ve huzur ve sükunun ve güvenliğini ve asayişini bozmaya neden olacak bütün kuruluşlar, kışkırtmalar, girişimler ve yayınları, hükümet, Cumhurbaşkanının onayı ile doğrudan doğruya ve idare olarak yasaklamaya yetkilidir. Bu gibi eylemcileri hükümet İstiklal Mahkemesine verebilir." s. 117.

TCF'nin kapatılmasından başka Takrir-i Sükun Kanunu'na dayanılarak, 1925-1929 arası dönemde, basın üzerinde tam bir kontrol kurulduğu ve çeşitli cezalandırmalara gidildiği, Şapka Kanunu'nun uygulamaya konduğu, İzmir Suikastı girişimi dolayısıyla İttihatçıların tasfiye edildiği, Medeni Kanun başta olmak üzere hukuk alanında köklü değişikliklerin gerçekleştirildiği belirtilmiştir.²⁵

Bu gelişmelere ek olarak 1929 Dünya Ekonomik Bunalımı'nın Türkiye'ye etkisi, Menemen Olayı ve Batı'da Faşist ve Sosyalist rejimlerin yükselişi gibi olgular, 1930'ların başlarında Türkiye'de ortaya çıkan yeni anlayışların ve uygulamaların hazırlayıcıları olmuştur.

1929 Dünya Ekonomik Bunalımı, Türkiye'de 1923'ten beri izlenen liberal ekonomi politikalarının başarısızlığını kanıtlamış, devlet öncülüğünde yürütülen, sanayileşmeyi hedefleyen planlı ekonomi politikalarını hazırlamıştı. Bu arada Sovyetler Birliği'nin 1929 Bunalımı'nı, planlı sanayileşme politikaları ile aşması Türkiye'deki yeni ekonomi politikalarında etkisi olan dış olgu olarak anılmalıdır.

12 Ağustos 1930'da Mustafa Kemal'in yönlendirmesi ve teşviki ile Ali Fethi Okyar başkanlığında Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulmuştu. 1923 yılından beri ülkeyi yöneten CHP'nin toplumda yoğun şikayetleri doğuracak bir yönetim sergilemesinin, 1929 Ekonomik Bunalımı'nın olumsuz etkisinin Türk toplumunda ağır biçimde hissedilmesinin Mustafa Kemal'i, CHP yanında bir ikinci partiyi gerekli bulma düşüncesine yönelttiği vurgulanmıştır.²⁶

Halktan yoğun ilgi görmüş olsa da SCF, 16 Kasım 1930'da kendini feshetmişti. CHP'nin bir muhalefet partisinin varlığına katlanamaması, iktidarını yitirme olasılığı karşısında SCF'yi yıpratma yönünde çaba harcaması ve bu eylemlerin Mustafa Kemal'i bile aşmış olması, SCF'nin devrimlerin henüz kökleşmediği dönemde vakitsiz olarak kurulması, CHP önde gelenlerinin Mustafa

---

²⁵Mete Tunçay, **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, 3. Basım, Cem yayınevi, İstanbul, 1992, s. 127-173.

²⁶"Gazi Mustafa Kemal, SCF'nin bu yokluğa, bu maddi ve manevi perişanlığa bir çare olacağını düşünüyordu." Çetin Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997, s. 34.

Kemal'i iki partiden birini tercih etme yönünde zorlaması, SCF'nin fesih kararında etkili olan başlıca olgular olarak sıralanmıştır.²⁷

Yukarıda değinilen dış gelişmelerle birlikte, kısa ömrüne rağmen SCF, halktaki memnuniyetsizliği somutlaştırması yönüyle, devleti yöneten kadrolarda anlaşılabilir kaygılar yaratmış, 1930'ların başından itibaren iktisadi olduğu kadar siyasi alanda da yeni politikaların doğuşunda etkili olmuştur. Bu politikalar, ülkede tek parti yönetiminin pekiştirilmesi yolundaki düzenlemeler şeklinde somutlaşmıştır.²⁸

1931 yılında Altı İlke'nin CHP programında yer alması, devrimi gerçekleştiren ve ülke yönetiminde tek olmakta kararlı olan CHP'nin, bir anlamda kaybolan toplumsal desteği kazanma yolundaki ideolojik atılımı olmuştur. Bu dönemde Türk Devriminin niteliklerini belirginleştirme çabalarını hızlandıran bir diğer olgu da Faşizmin ve Sosyalizmin, yükselen itibarlarıyla Türkiye'de taraftar bulmasıdır ki bu da istenmeyen bir durumdur.

Tek partili yönetimi kalıcı hale getiren siyasal uygulamalar Türk toplumunun çatışan değil birbirleriyle dayanışma halinde olan sınıflardan mürekkep olduğu, CHP'nin bütün toplumsal kesimleri temsil ettiği, dolayısıyla bir başka partiye ihtiyaç olmadığı söylemiyle paralel yürütülmüştür. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kendini feshetmesinden sonra basın yoluyla, topluma, bir ikinci partinin kurulmasının imkansız ve gereksiz olduğu düşüncesinin aşılınmaya çalışılmıştır. Devletçilik ve Halkçılık ilkeleri bu söylemin temel eksenleri olmuştur.²⁹

10 Nisan 1931'de toplanan Türk Ocakları Kurultayı'nda, Mustafa Kemal'in isteği doğrultusunda, Ocakların kapatılması ve tüm mal varlığının CHP'ye devredilmesi kararı alınmış, 19 Şubat 1932'de resmen kurulan Halkevleri Türk Ocakları'nın binalarında çalışmalarına başlanmıştır.³⁰ Cumhuriyet ideolojisini

---

²⁷Yetkin, **Atatürk'ün Başarısız....**, s. 229-244.

²⁸Mahmut Goloğlu, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 3; Çetin Yetkin, **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983, s.17-19; Taner Timur, **Türk Devrimi ve Sonrası**, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s. 151.

²⁹ Yetkin, **Türkiye'de Tek....**, s. 256.

³⁰ Yetkin, **Türkiye'de Tek....**, s. 87.

kitlelere benimsetmek gayesiyle kurulan Halkevlerinin kuruluşunda çelişkili yaklaşımları görmek de mümkündür. Zira bu kurum tesisi edilirken, kitle eğitiminde başarılı olduğu düşünülen Almanya, Çekoslovakya ve İtalya gibi ülkelerden esinlenilmiştir.³¹ Diğer yandan Halkevlerinden, toplumu Faşizm ve Sosyalizm gibi akımların etkilerinden koruması beklenmiştir.

1933 yılında Darülfünun'un, İstanbul Üniversitesi'ne dönüştürülmesini, 1935'te Mason derneklerinin kapatılmasını da tek parti yönetimini takviye eden adımlar olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Yukarıda kısaca değinilen yeni ekonomik, kültürel ve siyasal uygulamaların, bu uygulamaları ideolojik bir çerçeve içinde anlamlandırma çabalarıyla eş zamanlı olması söz konusudur. Başka bir ifade ile bu dönem, günümüze kadar zenginleşerek gelecek olan, Kemalizm'i (ya da Türk devrimini) izah denemelerinin başlangıcı olmuştur. Anılan dönemde öne çıkan Kemalizm yorumlarına değinmeden önce yönetim kademesinde yer alanların dönem uygulamalarına dair açıklamalarına kısaca değinmek yararlı olacaktır.

Mustafa Kemal, yukarıda yer verilen uygulamaları dönemin koşullarından kaynaklanan gereklilikler olarak açıklamıştır. Tek partili yönetimin sakıncalarının farkında olduğunu ifade etmiş, ancak belirli amaçlara ulaşabilmek için, maddi manevi bütün kuvvetleri bir araya toplamayı ve aynı amaca yöneltmeyi zorunluluk olarak görmüştür. O'na göre ülkenin ve devrimin içeriden ve dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı korunması için bütün milliyetçi ve cumhuriyetçi güçler aynı çatı altında toplanarak ortak amaç için çalışmalıydılar.³²

Atatürk'ün sağlığında uzun yıllar CHP'de genel sekreterlik görevinde bulunmuş, 1934 yılından itibaren Türk devrimini üniversitelerde anlatma görevini üstlenmiş olan Recep Peker, çok partili siyasal yapıyı kargaşa ve toplumsal çatışma sebebi olarak değerlendirmiş, milletçe üstün olabilmenin yolunu bir şefin etrafında

---

³¹Anıl Çeçen, **Atatürk'ün Kültür Kurumları Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, 1990, Ankara, s. 91-92, 108-109.

³²**Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937)**, 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997, s. 130.

kenetlenmekte görmüştür.³³ Türk İnkılabını; “... *sosyal bünyeden geri, fena....zararlı ne varsa ... birdenbire söküp....yerine ileriye...yeniye ve faydalıyı koymak*” şeklinde tanımlayan Peker, devrimi yerleştirme yolunda zora başvurmayı doğal bir hak olarak savunmuştur.³⁴

Peker, Atatürk tarafından da kabul gören fikirleri ile 1931 yılında Altı İlke'nin CHP tüzüğünde yer almasında, 1935 yılından itibaren parti-devlet bütünleşmesinde katkısı olan bir devlet adamı olmasının yanında Kemalizm'i ideolojik bir çerçevede izah denemeleri açısından da ilk akla gelen isimlerdendir.

Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturma yolunda Kemalizm kavramını ilk kez kullanan, *Muhit* dergisini de yayınlamış olan, Ahmet Cevat Emre olmuştur.³⁵ Ahmet Cevat, Kemalizm'in nihai hedefinin toplumu çağdaş demokrasiye götürmek olduğunu ifade etmiştir. “... *Kemalizm'i Faşizm ve Komünizm ile karşılaştırarak Türk Devriminin ideolojisine evrensel nitelik kazandırmak...*” istemiştir.³⁶

Türkiye için tek partili siyasal yapının bir zorunluluk olmadığı görüşünde olmakla beraber, SCF tecrübesinden ve CHP'nin tek parti olarak varlığını sürdüreceğinin kesinleşmesinden sonra, *Muhit*'te, CHP'nin, bütün toplumsal sınıfların ilerleme ve yükselmesi için çalışan bir parti, Kemalizm'in de sınıflar arasında uyumu sağlayan, toplumu refah ve saadet içinde yetiştirmeye çalışan bir ideoloji olduğu yolunda yazılar yazmıştır.³⁷

1932 yılında yayın hayatına başlayan *Kadro* da, Türk Devrimi'nin ideolojisini oluşturmayı amaç edinmiş ve Türk düşünce dünyasında derin izler bırakmış bir dergidir. Kadrocular sınıfsız, ayrıcalıksız ve kaynaşmış bir toplumu temel amaç olarak belirlemişler; bunun da ekonomide devletçilik, siyasal alanda ise önder ve

---

³³Ahmet Yıldız, “*Recep Peker*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 61; Yıldız, Peker’i CHP ideolojisinin şekillenmesindeki etkisi dolayısıyla Üçüncü Adam olarak değerlendirmektedir. s. 63.

³⁴Recep Peker, **İnkılap Dersleri**, Ülkü Dergisi Yayınları (35. Sayı İlavesi), Ankara, 1936, s. 7,8. Ayrıca, Teoman Gül, **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1996. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

³⁵ *Muhit*, 1 Kasım 1928’den itibaren aylık olarak 1929-1933 arasında yayınlanmıştır. Temuçin Faik Ertan, “*Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm’de Öncü Bir Dergi: Muhit*”, **Kebikeç**, S. 5, 1997, s. 23.

³⁶ Ertan, **a.g.m**, s. 30.

³⁷s. 31-32.

müdrük bir *Kadro*'nun yönetimi ile mümkün olacağını savunmuşlardır.³⁸ Siyasal iktidarın uygulamalarını genel olarak destekleyici tutumuna rağmen *Kadro* dergisi kısa ömürlü olmuştur. Bu durum da, yönetici kadronun, emekleme aşamasında olan Türk burjuvazisi için uygun zemin olan Kapitalist bir toplumsal yapı oluşturmaktan yana olduğunu kanıtlamaktadır.

Şubat 1933'te yayın hayatına başlayan *Ülkü* dergisi, amacını, Türk Devrimi'ne Türk cemiyetini inandırmak olarak açıklamıştır³⁹. Resmi kesimin görüşlerini yansıtan dergide ağırlıklı olarak köy, köycülük, tarih ve dil teorileri, iktisadi gelişmeler gibi konulara yer verilmiştir. Bir kıyaslama yapıldığında *Ülkü*'nün sayfalarında, *Kadro* dergisinde olduğu kadar Kemalizm'in sistemli bir ideoloji halinde işlendiği söylenemez. Dergi, çok yazarlı yapısı ile daha çok iktidarın çeşitli alanlardaki uygulamalarını halka, aydınlara tanıtmak ve benimsetmek gibi bir rol üstlenmiştir.

Bu dönemde dergiler dışında bireysel olarak Kemalizm'i izah çabaları da söz konusudur. CHP ile yakın ilişkileri olan, 1936'da *Kemalizm* adlı eserini yayınlayan Tekinalp bunlardan biridir. Tekinalp, Atatürk'ü yeni vatan, yeni toplum ve yeni Türk devletinin yaratıcısı olarak nitelmiş, Kemalist devrimleri derin, köklü ve kesin eylemler olarak değerlendirmiştir. Eserinde Osmanlı'nın dini nitelikli kurumlarının tasfiye edilmesine geniş yer ayıran Tekinalp, Devrim'in en önemli hedefi olarak halkın zihniyetinde yaşamakta devam eden dinsel anlayışın yıkılmasını göstermiştir⁴⁰. Devrim adına gerçekleştirilen her eylemi doğru hamleler olarak değerlendirmiş, sınıf çatışmasını reddeden yaklaşımı ile uyumlu olarak tek parti pratiğine yansıyan parti-devlet bütünleşmesini doğal bir gelişme olarak yorumlamıştır.

---

³⁸Temuçin Faik Ertan, **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bak, Ankara, 1994, s. 124. Akşin, Dergi'nin kapatılmasını Kadrocuların ilerleme ve kalkınmayı sadece ekonomik bir konu olarak düşünüp, kültürel boyutlarını ihmal etmiş olmaları ile açıklamaktadır. Sina Akşin; "*Atatürkçülük İdeolojisinin Billurlaşma Süreci*", **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme - 7**. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 499.

³⁹M. Bülent Varlık, "*Ülkü Halkevleri Mecmuası*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 268.

⁴⁰Tekinalp, **Kemalizm**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 107- 190.

Tekinalp'in aynı eserinde, toprak reformunu gerekli gören, ileriki yıllarda Köy Enstitüleri'nin kurulmasıyla somutlaşan, köylü kitleleri için özel bir eğitim sisteminin gerekliliğini savunan görüşleri de yer almıştır.

Kemalizm'i ideolojileştirme çabasıyla öne çıkan diğer bir aydın da Halil Nimetullah Öztürk'tür.⁴¹ 1928 yılında *İnkılabın Felsefesi* adlı eserini kaleme alan, Tarih Kongrelerine katılan Öztürk, Türk Devriminin amacını, ulusal varlığı boğmakta olan Osmanlılığı atmak, Türklüğü bulmak olarak formüle etmiş, dinin fonksiyonlarının yerine milliyetçilik duygusunun yerleştirilmesine özel bir önem vermiştir⁴².

Yönetim çevreleri ile yakın ilişkileri bulunan M. Saffet Engin 1938 yılında *Kemalizm İnkılabı'nın Prensipleri* adlı eserini yayınlamıştır. Mustafa Kemal'i, Türk Milletinin maşeri vicdan ve dehasını şahsiyetinde toplamış bir insan olarak değerlendiren Engin, Öztürk ve Tekinalp gibi sınıfsal farklılıkları reddetmiş, tek parti yönetimini savunmuştur⁴³. Dönemin resmi tarih tezlerini savunan ve Osmanlı tarihine dönük sert eleştirileri ile öne çıkan Engin, dilde Öztürkçecidir. Yayılmacılığı sosyolojik bir yasa olarak kabul etmek ve giderek ırkçı fikirleri savunmak yazılarında öne çıkan diğer eğilimleridir.

Kendisini Kemalist olarak niteleyen Ahmet Ağaoğlu, anılan dönemde Kemalizm'e getirdiği liberal yorumlarıyla öne çıkan bir diğer aydındır. Ağaoğlu, Tek Parti döneminde, Batı medeniyetinin liberal ve parlamenter demokrasiyi içerecek şekilde bütün unsurları ile alınmasını savunmuştur. Dolayısıyla tek partili yönetime sıcak bakmamıştır ki, Serbest Cumhuriyet Fırkası'ndaki etkinliği buna kanıttır. Ayrıca 1930'lar ve 1940'lar boyunca resmi söylemin vazgeçilmez ögesi olan sınıfsız, çatışmasız, kaynaşmış toplum düşüncesine de olumsuz bakmaktadır. Zira toplumsal-

---

⁴¹Halil Nimetullah Öztürk: (1880-İstanbul 1957). İstanbul Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu. Pariste felsefe okudu. 1910da Darülfünun'da felsefe ve içtimaiyat hocası oldu. 1928'de müderrisliğe yükseldi. 1933 Üniversite Reformu'nda kadro dışı bırakıldı. Dil devriminden sonra Türkçenin yabancı sözlerden arınması konusunda birçok inceleme ve yazısı yayımlandı. Eserlerinden bazıları: Dilde Osmanlıcadan Türkçeye, Toplumbilim. **Meydan Larousse...**, C. 9, s. 791.

⁴²Cumhur Arslan, "*Halil Nimetullah Öztürk*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Kemalizm**, C. 2, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 203.

⁴³Cumhur Arslan, "*M. Saffet Engin*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Kemalizm** (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 355- 356.

sınıfsal çatışmayı insanlık tarihinin gelişmesini sağlayan bir olgu olarak kabul etmektedir⁴⁴.

Mahmut Esat Bozkurt da dönemin Kemalizm ideologlarından biri olarak anılmalıdır. Bozkurt, yeni Türk devletinin batılı hukuk normlarını kabul aşamalarında büyük katkıda bulunmuş, üniversitelerde devrim Tarihi dersleri vermiştir.

Tarihi kahramanların yaptığını düşünen Bozkurt, Türk devrimini Atatürk'ün eseri olarak (*Atatürk İhtilali*) değerlendirmiştir. Kurtuluş Savaşı'na en büyük katkıyı köylü kitlelerinin yaptığını ifade eden Bozkurt, köylü kalkınmadıkça ulusun yükselemeyeceğini, bu yolda da devrimin henüz bekleneni başaramadığını ifade etmiştir⁴⁵. Bozkurt'un, sınıfsal bir tahlile dayanan değerlendirmeleri ile Tek parti döneminin sınıfsızlık söylemini benimsemediği, yorumları resmi çevrelerde kabul gören Kemalistlerden ayrıldığı anlaşılmaktadır.

1930'larda Kemalizm'i bir ideoloji olarak sistemleştirme çabalarında zıtlıklardan ziyade ortak noktaların varlığı göze çarpmaktadır. Bu ortaklık, biraz da adı geçen kişilerin hayat hikayelerindeki ortaklıkla ilgilidir. Yukarıda fikirlerine yer verilenler önce, Mondros sonrasında başlayan işgallerin doğurduğu umutsuzluk ortamına sonra, direniş hareketlerine ve Mustafa Kemal'in liderliğinde gerçekleşen kurtuluşa ve bağımsız Türk devletinin kuruluşuna tanıklık etmişlerdir. Olayları Mustafa Kemal'in dehasıyla açıklamaları ve ona karşı derin bir bağlılık duymaları bununla ilgili olsa gerektir.

Kemalizm'i yorumlama çabalarında beliren diğer ortak yaklaşım ise, tezatsız-kaynaşmış toplum ve tek parti yönetiminin gerekliliği söylemi ile paralel yürüyen her uygulamanın benimsenmesi ve savunulmasıdır. Bu yaklaşım, hem resmi söylem ve uygulamaları kabullenmeyi-meşrulaştırmayı hem de katkıda bulunmayı içinde barındırmaktadır.

---

⁴⁴Murat Yılmaz, "*Ahmet Ağaoğlu*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık**, (C.3), 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 312.

⁴⁵Hakkı Uyar, "*Mahmut Esat Bozkurt*" **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Kemalizm** (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 218. Bozkurt'un emekçi olmayanın seçim hakkının olmaması, seçim hakkının sendikalar aracılığıyla kullanılması şeklinde fikirleri de vardır. s. 216.

1930'lerde yeni Türk devletine tarihsel bir zemin bulmak, laik zihniyete sahip bir toplum yaratmak ve Avrupa'da Türklere dair yerleşmiş önyargıları yıkmak gibi amaçlarla tarih ve dil çalışmalarının yürütüldüğü bilinmektedir⁴⁶. Bu çalışmalar sırasında beliren başlıca eğilimler İslam öncesi Türk tarihinin öne çıkarılması, Osmanlı tarihinin geriliği ve baskın dini karakteri ile olumsuz bir dönem olarak anılmasıdır. Bu eğilimleri, yukarıda değinilen Kemalizm'e dair izah denemelerinde, hem etkileyen hem etkilenen olgular olarak değerlendirmek yanlış olmasa gerektir.

1930'lerde şekillenen Kemalizm-Türk İnkılabı'nı ideolojileştirme denemeleri ve siyasal uygulamalarını göz önünde tutarak, Berkes'in Ankara'daki tanıklıklarına ve edindiği intibalara değinmek yerinde olacaktır.

Niyazi Berkes Ankara Halkevi'ndeki çalışmaları sırasında, Cumhuriyet Halk Partisi'nin çeşitli kademelerinde görevli bürokratları ve dönemin bazı aydınlarını yakından tanıma fırsatı bulmuştur.

Kadrocular ile ilgili düşüncelerini; “onları tanıdığım zaman ilk kez tanışılmaya değer aydın kişiler bulabildiğime sevinmişim.”⁴⁷ şeklinde ifade eden Berkes'in Kadrocu ideolojinin oluşumunda büyük payı olan Şevket Süreyya ve Vedat Nedim ile yakın bir dostluk kurduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸ Kadro dergisinde ekonomi üzerine yazılar yazan İsmail Hüsrev Tökin'in eserinin, 1980'li yıllarda bile, Türk toplumunu anlama açısından aydınlatıcı olduğunu belirtmiştir⁴⁹.

Tökin'in 1934 yılında yayınlanan *Türkiye Köy İktisadiyatı* adlı eseri incelendiğinde, Türkiye'de köylülüğün iktisadi hayatında yaşanan değişimlerin Marksist bir yaklaşımla tahlil edildiği göze çarpmaktadır. Tökin eserinde Osmanlı ekonomisinin, gelişmiş Batı ekonomileri ile olan ilişkisine ve yaşadığı yıkıma geniş

---

⁴⁶Enver Ziya Karal, **Atatürk ve Devrim Konferans ve Makaleler (1935-1978)**, TTK Basımevi, Ankara, 1980, s. 95-102.

⁴⁷Berkes, **Unutulan ...**, s. 84.

⁴⁸Vedat Nedim Tör, Berkes'i takdir eden bir kişi olarak, ona, Ankara Radyosu'nda seri konuşmalar yapma imkanı sağlamıştır. Aynı dönemde Polis Akademisi'nde Basın ve Propaganda dersi vermeye başlamıştır. Oğuz M. Yorgancıoğlu, “Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988”, **İz Bırakmış...**, s. 88; Berkes, Akademi'deki ders notlarını 1942 yılında, bilgilendirme yönü ağır basan bir kitap olarak *Propaganda Nedir* adıyla (Ankara- Recep Ulusoğlu Basımevi) yayınlamıştır.

⁴⁹Berkes, Tökin'in **Türkiye Köy İktisadiyatı** adlı kitabını Dil Tarih Coğrafya Fakültesi'ndeki hocalığı sırasında öğrencilerine zorla okuttuğunu ifade etmiştir. Berkes, **Unutulan...**, s. 86.

yer ayırmıştır. Köylülüğün sosyal-sınıfsal yapısının belirgin niteliklerini üretim araçlarının dağılışı ile izah etmiş, iktisadi zihniyetin iktisadi sistemin icaplarından doğduğunu göstermiştir⁵⁰. Türk devrimini üst yapı değişiklikleri açısından değil iktisadi alanda başardıkları ve başaramadıkları açısından kıymetlendirmiştir.

Tökin, demiryolu politikasının üretimde verimliliği arttırmadaki etkisine dair somut örnekler verirken, Batılı devletler ile sürdürülen eşitsiz ekonomik ilişkinin Cumhuriyet döneminde de henüz kırılmadığı tespitine yer vermiştir. Ayrıca, köylü kitleleri desteklemek amacıyla tesis edilen Kredi Kooperatifleri'nin ve yeniden yapılandırılan Ziraat Bankası'nın amaca hizmet etmediğini de saptamıştır.

Berkes, fikri birikiminden etkilendiğini gizlemediği Yusuf Akçura ile tanışmasını da önemli bir konu olarak not etmiştir. Akçura, II. Meşrutiyet döneminde, tepkiyle karşılansa da, gerçekçi öneriler sunan, Osmanlı yıkılışını sınıfsal açıdan çözümlenmekle birlikte sınıf esasına dayalı bir yönetim yapısını yeni Türk devleti için sakıncalı bulan, İslam'ı Türk milliyetçiliğinin hizmetinde olması gereken bir unsur olarak ele alan yaklaşımlarıyla öne çıkmıştır⁵¹.

Berkes'in Kadrocular ve Akçura'ya dair olumlu değerlendirmelerinin aksine Ankara'da temas ettiği CHP kadroları ile ilgili intibaları genelde olumsuzdur. Halkevi'ndeki çalışmaları sırasında bu kurumun, politikada yükselebilmek için bir basamak olarak kullanıldığını, ayrıca Kadrocular ile bazı CHP milletvekili veya bürokratları arasında bir mücadelenin var olduğunu fark etmiştir. Hatta bu mücadelede Berkes'e de bir rol biçilmiştir⁵².

---

⁵⁰İsmail Hüsrev Tökin, **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1990, s. 15, 126 vd.

⁵¹François Georgeon, **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 10986, s. 84-138.

⁵²Halkevleri Genel Başkanı Necip Ali (Küçük), Berkes'e, Marx'ın kitabı (Kapital) ile Şevket Süreyya'nın kitabını (İnkılap ve Kadro) karşılıklı okuyarak ortak noktaları tespit etmesini teklif ederek böylece hem Marx'ı öğreneceğini hem de Parti'ye (CHP) hizmet edeceğini belirtmiştir. Aynı konuşmada Küçük, Berkes'e, "Bizim ideologumuz bir gün sen olacaksın" derken, Nazım Hikmet'i Parti'ye kazandırma çabalarının sonuçsuz kaldığını da söylemiştir. Berkes, Unutulan ..., s. 83; Necip Ali Küçük: (Denizli 1892-Ankara 1941). Türk siyaset adamı, hukukçu. İstanbul Hukuk Mektebi'nden mezun olduktan sonra çeşitli yerlerde savcılık yaptı. İzmir'in işgali sırasında Denizli ve çevresinde Kuva-yı Milliye örgütünü kurdu. Denizli delegesi olarak Sivas Kongresi'ne katıldı. 1920-1939 arasında Denizli milletvekilliği, İstiklal Mahkemesi savcılığı (1926) yaptı. 1940'ta *Hakikat* Gazetesi'ni çıkardı. *Kadın Hukuku* adlı eseri vardır. **Büyük Larousse...**, C. 14, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 7257.

Halkevleri'ne sıradan insanların girmesine izin verilmemesi, pazara ürün getiren köylülerin gürültü yaptıkları gerekçesiyle şehre girişine ancak çok erken saatlerde izin verilmesi gibi uygulamalar Berkes'te, bu kurumun henüz halkın evi olmadığını, halk kavramının henüz köylüleri içermediği ve Halkevi'ne dolan aydınların Mustafa Kemal'i anlamaktan uzak olduğu düşüncelerini uyandırmıştır⁵³.

Nafi Atuf Kansu'nun başkanı olduğu Maarif Cemiyeti'ne bağlı bir okulun müdürlüğünü de kısa bir süre yürüten Berkes bu okulu da zengin çocuklarına özel muamele yapılan bir kurum olarak gördüğünden görevi bırakmıştır.⁵⁴

Berkes aynı dönemde amatörce de olsa köylülerin yaşam koşullarını yerinde gözlemlemek amacıyla ilk köy incelemesini gerçekleştirmiş ve tanık olduğu geri kalmışlık onu Türk Devriminin geleceği konusunda düşündürmüştür:“...böyle köylerle, böyle ilkel ekonomilerle, böyle sömürülüşlerle modern dünyada yaşayabilecek miydik....”⁵⁵

Üniversite Reformu'nun gerçekleştirildiği 1933 yılı Niyazi Berkes için yeni bir başlangıç olmuştur. Berkes, Ankara'dan İstanbul'a gelmiş ve İstanbul Üniversitesi'nde Felsefe asistanı olmuştur. Asistanlığı döneminde, felsefeci veya mantıkçı olmak istemediğini asıl, toplumsal tarihsel düşün alanı ile ilgilendiğini fark etmiştir.

Berkes'in Felsefe Bölümü'ndeki asistanlığı uzun sürmemiştir. Maarif Cemiyeti okul müdürlüğünü yürütürken tanıştığı Beryl Parker'ın yardımı ile Chicago Üniversitesi'nde burslu öğrenim görme olanağı elde eden Berkes, 1935 yılında ABD'ye gitmiştir. Yurt dışına gidiş amacını; “toplumsal sorunları anlamanın bilimsel yöntemlerini öğrenmek” olarak ifade etmiştir. Chicago Üniversitesi Sosyoloji

---

⁵³Berkes, **Unutulan...**, s. 96.

⁵⁴Nafi Atuf Kansu: (Mekke 1890-Ankara 1949). Türk eğitimci ve siyaset adamı. Mülkiye Mektebi'ni bitirdikten sonra çeşitli öğretim kurumlarında öğretmenlik, müdürlük yaptı. Cumhuriyet döneminde Milli Eğitim Bakanlığı Ortaöğretim Genel Müdürlüğü ve Müsteşarlığında bulundu. Erzurum (1927-1939), Giresun (1939-1943), Kırklareli (1943-1949) milletvekili oldu. CHP'de Genel Sekreter Yardımcılığı ve Genel Sekreterlik yaptı. *Fenni Terbiye Tarihi, Pedagoji Tarihi (2 Cilt), Türkiye Maarif Tarihi, Türklerin Terbiyeye Hizmetleri* gibi eserleri vardır. **Büyük Larousse...**, C. 12, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986, s. 6315.

⁵⁵ Berkes, **Unutulan...**, s. 95-96.

Bölümü, ABD'deki en etkin merkez olup; 1929 Ekonomik Bunalımı ile artan çeşitli suçları, boşanma, akıl bozuklukları gibi sorunları inceleyen en önemli merkezdi⁵⁶.

Giriş bölümünde Berkes ile ilgili olarak verilen bilgilere dayanarak, çocukluk ve gençlik yıllarındaki duygu, düşünce ve etkilenmelerinin, onun gelecekteki ilgi alanlarını belirlemedeki rolü konusunda bir değerlendirme yapmak mümkündür.

Tanık olunan olayların, aile ortamının, çevrenin ve kişisel özelliklerin bireylerin karakterini, dolayısıyla gelecekteki eğilimlerini belirlediği bilinen bir gerçektir. Bu çerçevede, Rumlarla çevrili bir mahallede yaşayan ve büyük olayları kısmen de olsa kavrayacak yaşlardaki bir çocuk olarak, Kıbrıs'ın geleceğinin belirsizliğinin, Anadolu'nun önce işgalinin sonra kurtuluşunun Berkes'te, kaderini, Türkiye'nin kaderi ile bir görme duygusu yarattığı söylenebilir.

Yaşadığı yere ilişkin kaygıları, mücadelenin sembolü Mustafa Kemal ilgisi, fikir anlamındaki serbest aile ortamı ile birlikte düşünüldüğünde, Berkes'te ulusçu duygular bu dönemde yeşermiştir denilebilir. Gelecekte, fikirlerinde genişçe yer tutacak olan, Türkiye'nin bağımsızlığı düşüncesine doğru ilk adım olan ulusçuluk.

Türk Halkının bağımsızlığına kavuştuğu yıl Berkes'in geleceğe daha güvenle bakmaya başladığı yıldır aynı zamanda. 1922'de Berkes'in ve ikizi Enver'in ısrarı ile ailenin İstanbul'a taşınmış olması, zafer yurdunda yaşama arzusunun kanıtı olsa gerektir.

Berkes ile ilgili olarak, belli yaşlarda tanık olunan olayların bireyin kişiliği üzerinde daha kalıcı izler bıraktığına ilişkin bir değerlendirme, yakın arkadaşı Macit Gökberk'e aittir: *"Bu 12-15 yaş arası dönem... insanın dışarıya en açık olduğu, dışarıdan gelen etkileri en gergin biçimde algıladığı, benimsediği bir dönemdir. Niyazi ve benim kuşağım, devrim yıllarını bu ergenlik yaşlarında yaşamışlardır. Bu öyle bir yaşantıdır ki, bütün ömür boyunca unutulmaz. Daha doğrusu, bütün karaktere biçim veren, karakteri kuran bir yaşantıdır. İşte Niyazi'yi buradan yola çıkararak anlamak gerekir."*

"... bir de Kıbrıslı yanı var Niyazi'nin. Kıbrıs o zaman bir İngiliz kolonisiydi. Bir koloni yurttaşı da... her zaman sıkıntıda duyar kendini, özgür değildir... bu duygulardan kurtulmuş olmak, Kurtuluş Savaşı'nın zafere ulaşması, bütün bunlar..."

---

⁵⁶ Berkes, **Unutulan...**, s. 111.

*muazzam şeyler o yaştaki bir insan için. Bunların bütün karakteri gibi bilimsel çalışmalarına, bilimsel tutumuna da elbette etkileri olacaktır.*⁵⁷

1908 Devrimi, Kurtuluş Savaşı ve yeni bir Türk Devleti'nin kuruluşu gibi önemli olaylar Berkes'in karakterinin şekillendiği yıllarda yaşanmıştır. Bu dönem büyük başarı ya da başarısızlıkların daha çok belirli isimlerle birlikte anıldığı yıllardır: Enver Paşa, Mustafa Kemal Paşa yılları gibi.

İlkokuldan üniversiteye değin aldığı eğitim ile Berkes'in, olayları tarihi şahsiyetler ile kavrama yaklaşımının, şahsiyetlerin temsil ettiği düşünceleri anlama çabasına doğru genişlediği söylenebilir.

Tez çalışmamızın sonuna doğru, hiçbir kaynakta gösterilmeyen, tesadüfen ulaşılabildiğimiz ve yakın arkadaşı Macit Gökberk için yıllar sonra yazdığı bir yazısı, yukarıdaki yorumumuzu teyit eder mahiyettedir. Berkes üniversite yıllarında Ahmet Naim ile Ziya Gökalp'ın, düşünsel gelişimindeki etkisini değerlendirmiştir.

Berkes, hocası Ahmet Naim'in ve bir derslikte resmi bulunan Gökalp'ın temsil ettiği düşünceler arasındaki çatışıklığı fark etmesinin, Atatürkçü devrimcilik fikrinin yeşermesinde başlangıç teşkil ettiğine dikkati çekmiştir: *“Bizim Atatürkçülüğümüz bu iki teze karşı gelişimizle daha sonraki yıllarımızda kafamızda gelişip büyümüştür. İki adamın simgelediği yola değil, Atatürk'ün simgelediği yola bağlanmamızda bu iki karşıtın yararlılığını, aradan yarım yüzyıl geçmiş olsa bile, ben unutmuyorum”*.⁵⁸

---

⁵⁷“Macit Gökberk ile Söyleşi”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 5-6; Macit Gökberk: (Selanik 1908 - İstanbul 1993). Felsefe tarihçisi. İstanbul Erkek Lisesi'ni, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümünü bitirdi. Berlin Üniversitesi'nde doktorasını verdi (1935-1940). Dönüşünde aynı bölümde doçent (1941) ve profesör (1949) oldu. Felsefe konuları yanında dil çalışmalarında bulundu. Türk Dil Kurumu'na iki dönem başkanlık yaptı (1954-60, 1969-76).Eserlerinden bazıları: Kant İle Herder'in Tarih Anlayışları (1948), Felsefe Tarihi (1961), Değişen Dünya Değişen Dil (1980). İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 2, s. 795; “Macit Gökberk'le Söyleşi” **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 16.

⁵⁸Niyazi Berkes, *“Türk Dili Savaşında Macit Gökberk”*, **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 25.

I. BÖLÜM: NİYAZİ BERKES'İN İLK DÖNEM YAZILARI

A. İlk Yazıları

Berkes'in Ankara'daki ilk çalışma dönemi aynı zamanda ilk yazılarını yayınladığı zaman dilimi olmuştur. İlk yazılarını üniversite hocalarının yaklaşımlarına, bir anlamda Darülfünun eğitimi anlayışına, karşı çıkış temelinde yazdığı söylenebilir.

İlk yazısı, Babanzade Naim'in, meseleleri sadece din cephesinden ele almasına bir tepki olarak kaleme alındığını düşündürmektedir.⁵⁹ Makalede, insan davranışlarının, ruh ile açıklanamayacağı; davranışların oluşmasında öğrenme, öğrenmede de çevrenin etkili olduğu savunulmuştur.

Sonraki yıllarda Berkes'in Halil Nimetullah'ın bağlandığı düşünür Levy Bruhl'ü de eleştiren bir yazı kaleme aldığı görülmüştür⁶⁰. Yazıda, toplumların gelenek, inanç ve dinsel pratiklerinin, yaşanan sosyal muhit, teknolojik düzey ve ekonomik faaliyetler çerçevesinde anlaşılabilirliği işlenmiştir. Berkes hocalarından Mustafa Şekip Tunç'un bağlandığı düşünür Henri Bergson'u eleştiren bir yazıyı da II. Dünya Savaşı yıllarında yazacaktır.⁶¹

1934 yılında İstanbul'da toplanan Kadınlar Kongresi dolayısıyla kaleme aldığı yazıda ise, kadın haklarının tarihsel gelişimini, Sanayi Devrimi ile kadının

---

⁵⁹Niyazi Berkes, "Behaviorism", **Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası**, II/ 19-21, (1932), s. 78-93. Berkes, aynı dönemde J. Watson'un *Behaviorism* adlı kitabını da tercüme etmiştir.

⁶⁰Niyazi Berkes, "Levy-Bruhl'ün İptidai Zihniyet Nazariyesi Hakkında Bazı Tenkitler" (I), **Siyasi İlimler Mecmuası**, X/119, 1941, s.13-18. Berkes yazısında, ilkel topluluklar üzerinde çalışan başka Batılı araştırmacıların ulaştığı sonuçları Levy Bruhl'ün fikirleri ile karşılaştırarak Bruhl'ün, söz konusu topluluklara dair tahlillerinin bilimsellikten uzak olduğunu belirtmiştir; Levy Bruhl: Fransız filozof ve toplumbilimci (Paris 1857-1939). Felsefe öğrenimi gördükten ve *I'İdee De Responsabilite (Sorumluluk Fikri 1885)* adlı yapıtını yayınladıktan sonra, gizemci ve mantık ötesi bir özelliği olan "ilkel düşünüş" ile kavramlara ve mantığa dayanan "modern düşünüş" arasındaki fark üzerinde durdu. Asıl inceleme konusu Avustralyalıların ve Papu(a)ların inançları ve mitleri olan düşünürün, önemli eserleri şunlardır: *La Mentalite Primitive (İlkel Düşünüş)* 1922, *I'Ame Primitive (İlkel Ruh)* 1927, *Le Surnaturel Et La Nature Dans La Mentalite Primitive (İlkel Düşünüşte Doğüstü ve Doğa)* 1931, *La Mythologie (İlkel Mitoloji)* 1935, *I'Experience Mystique Et Les Symboles Chez Les Primitifs (İlkelerde Mistik Deney ve Simgeler)* 1938. **Büyük Larousse ...**, C. 14, s. 7457.

⁶¹ Mustafa Şekip Tunç: (1886 İstanbul-1958 İstanbul). 1908'de Mülkiye Mektebi'ni bitirdi. Edebiyat öğretmenliği yaptı. İsviçre'de psikoloji, pedagoji öğrenimi gördü. 1914'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde pedagoji doçentliğine getirildi. 1919'da profesörlüğe yükseldi. Makaleleri Dergah, İnsan, Ağaç, Çığır, Türk Düşüncesi, Cumhuriyet gibi dergi ve gazetelerde yayımlandı. Eserlerinden bazıları: Hissiyat Ruhiyat (2 C), Terakki Fikrinin Menşei ve Tekamülü, Bir Din Felsefesine Doğru, Yeni Türk Kadını ve Ruhü Münasebetleri, Ruh Yapımız ve Onun Tipleri Bakımından Ahlak. İhsan Işık, **Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi**, C. 3, s. 1789.

üretim katılması ve iktisaden kocasına tabi olmaktan çıkmasına bağladığı görülmektedir⁶².

1930'ların başlarında Berkes'in, felsefe ve sosyoloji ilgili yayınları tanıttığı, Amerikan ve Rus toplumunda sosyolojinin tarihsel gelişimini, başlıca akım ve temsilcilerini ele alan yazıları Türkçeye çevirdiği de görülmektedir.⁶³

B- İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Genel Hatları İle Türkiye

1919'da başlayıp 1939'da patlak veren İkinci Dünya Savaşı ile biten iki savaş arası dönem, Avrupa'nın ve sonra dünyanın, bir dünya savaşından başka bir dünya savaşına gidişini hazırlayan dönem olarak kabul edilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nı bitiren barış anlaşmalarındaki haksızlıkların ve adaletsizliklerin 1919'u izleyen yılların dünya politikasını büyük ölçüde biçimlendirdiği vurgulanmıştır.⁶⁴

İtalya'nın, Birinci Dünya Savaşı sonrasında kendisine gizli anlaşmalarla vaat edilen yerlerin çoğunluğunu ele geçirememesi, İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı öncesindeki denge politikasını Savaş sonrasında sürdürememesi, Birinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin Milletler Cemiyetine girmeyerek Avrupa sorunlarından uzak kalması sebebiyle Milletler Cemiyeti'nin güçsüz kalması, Avrupa düzenini önemli bir güvenceden yoksun bırakılması, 1917 Devrimi sebebiyle Sovyetler Birliği'nin Avrupa'dan görece olarak uzak kalması, Versay Anlaşması ile Almanya'nın ağır iktisadi ve siyasi bir bunalıma sürüklenmesi ve bu koşullarda Nazizm'in doğması İkinci Dünya Savaşı'nı hazırlayan başlıca olgular olarak sıralanmıştır.⁶⁵

İkinci Dünya Savaşı 1 Eylül 1939-15 Ağustos 1945 tarihleri arasında cereyan etmiştir. Türkiye, başlangıcından sonuna dek, Savaş'ın dışında kalma temelinde bir dış politika izlemiştir. Bu çerçevede, Müttefik Devletler ve Mihver Devletler

---

⁶² Niyazi Berkes, "Dünya Kadınlarının Kongresi", **Siyasi İlimler Mecmuası**, C. V, S. 49, 1934, s. 67-70.

⁶³ **Siyasal Bilgiler**, Yıl 5, S. 49, 50, 51, 52, (1935), s. 30-35, 24-34, 12-16, 17-27.

⁶⁴ Oral Sander, **Siyasi Tarih 1918-1994**, 7. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 13-14.

⁶⁵ Sander, **a.g.e.**, s. 14-16.

grubunda yer alan bazı devletler ile saldırmazlık ve dostluk anlaşmaları imzalamıştır.⁶⁶

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın dışında kalmakla birlikte, büyük bir orduyu savaşa hazır bulundurmaktan doğan çeşitli ekonomik ve sosyal sorunlarla karşılaşmıştır. Üretimin düştüğü, temel gıda maddelerinin temininde zorlukların yaşandığı bu dönemde halk kitlelerinin yaşam koşulları ağırlaşmış, burjuvazi ise bu koşulları, sermaye birikimini arttırmak yönünde istismar etmiştir⁶⁷.

Savaş sonlarında, dış gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'nin siyasal yapısında büyük bir değişimi yaratacak bu gelişmeler yaşanırken Atatürk döneminde başlayan tek partili yönetim ve tezatsız-kaynaşmış toplum söylemi sürdürülmüştür.

Yönetim alanındaki sürekliliğin aksine izlenen kültür politikalarında ise ciddi bir değişim söz konusu olmuştur. 1930'lardaki tarih ve dil çalışmaları çerçevesinde beliren İslam Öncesi Türk tarihi ve Avrupa Uygarlığının değerleri ile Cumhuriyet döneminin uluslaşma hedefleri arasında bir sentez oluşturma çabaları yön değiştirmiştir.

*“Cumhuriyetin modernleşmesi için teknik sosyal ve reformların yeterli olmadığına, düşünsel alanda bir değişim için kaynaklarına giderek Batı kafasını kavramanın gerekliliğine...”*⁶⁸ inanma olarak özetlenen bu yeni yöneliş çerçevesinde yoğun bir çeviri faaliyetine girişilmiştir. Grek-Latin uygarlığının fikir eserleri Türkçeye kazandırılması suretiyle bir Türk Rönesansı yaratılmak amaçlanmıştır.

Hümanizma ruhunu benimsemeye matuf çeviri faaliyetleri ile bir yandan Grek-Latin uygarlığı yüceltilmiş, diğer yandan 1930'larda beliren İslam öncesi Türk tarihi araştırma anlayışı giderek gözden düşmüştür. Osmanlı reddiyeciliği ise,

---

⁶⁶İkinci Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'nin, Savaş'ın dışında kalmak amacıyla imzaladığı bazı anlaşmalar şunlardır: Türk-İngiliz-Fransız İttifakı 19 Ekim 1939, Türk-Alman Saldırmazlık Paketi 18 Haziran 1941. Türk-Sovyet Saldırmazlık Deklarasyonu 24 Mart 1941. Deklarasyon, 19 Aralık 1925 Paketi'nin yürürlükte olduğunu, Türkiye'nin saldırıya uğraması durumunda Sovyetlerin tarafsız kalacağını teyit etmekteydi. Ahmet Şükrü Esmer-Oral Sander, *“İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası” Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996, s. 143-157.

⁶⁷Korkut Boratav, *Türkiye'de Devletçilik*, 2. Basım, Savaş Yayınları, Ankara, 1989, s. 218-220.

⁶⁸Özlem Berk, *“Batılılaşma ve Çeviri”*, *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık*, C. 3, 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009, s. 514. Berk, tercüme faaliyetlerinde Hasan Ali Yücel, Nurullah Ataç ve Sabahattin Eyüboğlu'nun tercihlerinin belirleyici olduğunu ifade etmektedir. s. 514.

1930'larda olduğu gibi, 1940'larda da sürdürülmüştür. Bu dönemin bir diğer belirgin vasfı da, özellikle Nurullah Ataç'ın etkisiyle, yapay ve anlaşılmaz bir dil yaratma aşamasına vardırılan Öztürkçeleştirme çalışmalarıdır.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında kültürel alanda öne çıkan bir diğer yeni durum da, dergiler aracılığıyla izlenen çok canlı fikir bir tartışmasının vücut bulmasıdır⁶⁹. Dergilerde daha çok faşizme karşıt veya taraftar olmaya bağlı olarak şekillenen düşüncelere yer verildiği söylenebilir.⁷⁰ Daha önce eğitim amacıyla yurt dışına gönderilmiş olan öğrencilerin önemli bir kısmının Savaşı'nın başlamasıyla Türkiye'ye dönmüş olmasını da, dergi sayfalarına yansıyan fikir zenginliğini arttıran bir unsur olarak anmak yerinde olacaktır.

1939 yılında ABD'den dönen Niyazi Berkes, aynı yıl Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Sosyoloji doçenti olarak çalışmaya başlamıştır. Türkiye'ye dönüşünden itibaren Berkes'in yazı faaliyetinde belirgin bir artış göze çarpmaktadır. Bu artışta ülkede yaşanan sorunlar ve Faşizm taraftarlığının artışı kadar Berkes'in kendisini, fikri birikimini artırmış ve söyleyecek sözü olan bir aydın olarak görmesi de etkili olmuş olsa gerektir.

1940'ların tartışmalarına Berkes, *Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma* (1942), *Propaganda Nedir* (1942), *Siyasi Partiler* (1946) gibi telif eserleri ve *Yurt ve Dünya* dergisindeki yazılarıyla katılmıştır.

Dönemin dergilerinden biri olan *Yurt ve Dünya* 1941-1944 arasında yayınlanmıştır. Kemalizm'in kazanımlarını sahiplenme, Faşizm, ırkçılık ve Kapitalizm eleştirisi, kalkınmayı sanayileşme olarak takdim etme, köyde makineleşmeyi gerekli bulma, dergiye rengini veren başlıca fikirlerdir.⁷¹

---

⁶⁹1940 yılları da "Dergi" yılları oldu". Yalçın Küçük, "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 141.

⁷⁰Zafer Toprak, "Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı", *Türkiye'de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)*, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984, s. 97; Yürüyüş, Barış Dünyası, Yurt ve Dünya, Adımlar, Ant, Ses, Sokak, Küllük, Yeni İnsanlık, Yeni Edebiyat sol eğilimli, Büyük Doğu, Çınaraltı, Gökboru, Orhun, Kopuz sağ eğilimli dergiler idi.

⁷¹Dergi hakkında bkz; Baskın Oran, "İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye'de Siyasal Hayat ve Sağ -Sol Akımlar", *A.Ü. SBF Dergisi*, 23 (3), 1969; Ağduk Gevrek, "Yurt ve Dünya/1941-1944 1940'ların "solunun" Ankara Çevresi", *Toplum ve Bilim*, S. 78, Güz, 1998.

C- Niyazi Berkes'in Eğitim ve Bilime Dair Düşünceleri

Berkes, Türkiye'de sosyal alanda yaşanan değişiklikleri ve doğan sorunları bilim yoluyla ele almak gerektiğini düşünmektedir. Bununla birlikte Türkiye'de Batıda olduğu gibi bağımsız, geleneği olan bir bilim zihniyeti kurulamadığını dolayısıyla, bilimin bu sorunları ele alacak düzeyde olmadığını ifade etmektedir⁷². Ona göre aydınlar arasında bile açıklanamayan sorunları ırk, cinler veya Allah'ın hikmeti gibi unsurlar ile izah etme eğilimi görülmektedir.

Bilimin evrensel olduğunu kabul etmeyi, hurafelerden sıyrılmayı, Batı'nın birikimlerinden yararlanmayı, bilimi kendi sorunlarımıza uyarlamayı, bakışları maddi-manevi tabiata çevirmeyi, sorunları rasyonel kafayla çözmeye çalışmayı bilimsel anlayışı tesis edebilmek için yapılması gerekenler olarak sıralamıştır⁷³.

Eğitim konusunu ele aldığı anda ise yaşanan sosyal hayat ile okullarda verilen değerler arasındaki çelişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre gelişmesine⁷⁴ katılmadığımız bilgileri hızla alıyoruz ancak bu bilgilerin hayatta karşılığı yoktur. Bundan dolayı gençler değişen ortamın gerektirdiği nitelikler ile değişmeyen ahlak ve eski eğitim kaideleri arasında sıkışmıştır⁷⁵.

Şehirlerde eski kıymetlerin yıkıldığını ancak yerine yenisinin konmadığını belirten Berkes, tarihi gelişim bakımından içinde olmadığımız garp kültürünü hazmedemediğimizi, yerli ile hariçten gelenin bir sentezinin de yaratılmadığını dile getirmiştir.

Bu yaklaşımıyla, toplumu sadece eğitim yoluyla değiştirmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. Eğitim yoluyla verilenleri asıl kalıcı kılacak tamamlayıcı halka sosyal ilerlemedir. Böylece, bir yandan sosyal alanda eğitimde olduğu kadar hızlı bir gelişmenin kaydedilmediğini ifade etmiş olmakta diğer yandan tek başına

---

⁷² "...biz hala ilmi müstakil bir hale getiremedik. Yani geçmişte olduğu kadar bile bir ilim ananesi, terbiyesi, zihniyeti kuramadık." Niyazi Berkes, "*İlim Dünyasındaki Durumumuz*", **Yurt ve Dünya**, S. 20, 29 İlkteşrin 1942, s. 271.

⁷³ Niyazi Berkes, "*İlim Dünyasındaki Durumumuz*", **Yurt ve Dünya**, S. 20, 29 İlkteşrin, 1942 s. 271-274. Niyazi Berkes, "*Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji*" **Aylık Siyasi İlimler (Mülkiye)**, Yıl: IX, Şubat 1940, No: 107, s. 553.

⁷⁴ Niyazi Berkes, "*Ezbercilik*", **Yurt ve Dünya**, S. 12, 1.Kanun 1941, s. 340-348.

⁷⁵ Niyazi Berkes, "*Gençliğin Sosyal Durumu*", **Yurt ve Dünya**, S. 26-27, Şubat-Mart 1943, s. 48-57.

eğitimi her soruna çözüm olarak gören dönemin 1940'ların Hümanistlerinden ayrı düşmektedir.

1940 yılında, kısa sürede ve çok sayıda, devlete mali yük getirmeksizin, köylüye yararlı olacak niteliklerle de donatılmış öğretmen yetiştirmek üzere Köy Enstitüleri kurulmuştu. İncelemek amacıyla Enstitülere giden Berkes, öğrencileri, şehirdeki öğrencilerden farklı olarak, aklı başında sorular soran ve serbestçe tartışabilen kişiler, Enstitüleri de, ezbere dayanmayan, bilgi ile uygulamanın birbirini tamamladığı kurumlar olarak nitelemiřtir⁷⁶.

D- Köy Tetkikleri

Toplumsal sorunları anlamakta işlevsel olan bir bilimi savunan Berkes, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nde çalışmaya başladığı dönemde köylere ilişkin bir monografi çalışması gerçekleştirmiştir.⁷⁷ Saha çalışmalarını gerçekleştirdiğı bu dönemde DTCF'nin, Cumhuriyet Türkiye'sinde, bilimsel araştırma ve çalışmaların en doruk noktasını temsil ettiğı belirtilmiştir.⁷⁸

Onun köyler üzerinde gerçekleştireceğı sosyolojik tetkikler akademik bir faaliyet olmanın yanında Türkiye'nin geçirdiğı siyasal dönüşümlerle de ilgilidir. Türk devriminin, Sosyoloji ile meşgul olanları yönlendiren en önemli konu olduğunu belirten Berkes araştırmasının amacını; “...sosyal hayatımızın mademki değiştiğini görüyoruz ve bu değişmeyi ilmi olarak sevk ve idare etmek istiyoruz, şu halde her şeyden önce bu değişmeye başlayan şeyin ne olduğunu tayin etmek lazımdır. Ancak o zaman onun nasıl değiştiğini, hatta değişip değişmeyen tarafları da olup olmadığını anlayabiliriz.” şeklinde ifade etmiştir.⁷⁹ Berkes'in köylerdeki üretim faaliyetleri ve

---

⁷⁶Mediha Berkes- Niyazi Berkes, “*Toprağın Çocukları*”, **Yurt ve Dünya**, S. 14, şubat 1942, s. 3-8; Berkes'in çağdaşlaşma ve eğitim ile ilgili düşüncelerini ele alan akademik bir çalışma mevcuttur. Alıntılarla, Berkes'in eğitime dair görüşlerinin iyi bir dökümü verilmiştir. Ne yazık ki, bu zengin alıntılara yorum katmaktan özellikle kaçınılmış gibidir. Seyhan Sarp, **Niyazi Berkes'in Çağdaşlaşma ve Eğitim İle İlgili Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007, s. 70-77.

⁷⁷Niyazi Berkes, **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma**-Birinci Kitap, Uzluk Basımevi, 1942, Ankara, s. 9; Berkes'in çalışmasında Ankara'ya yakın 13 köy, Nüfus, Ekonomik Hayat, İş Bölümü, Beslenme-Aletler-Teknikler, Aile-Evlenme gibi konular açısından incelenmiştir.

⁷⁸ Bu gerçeğı, “... Cumhuriyet Türkiye'sinin ekonomik ve toplumsal tarihi üzerinde inceleme yapan bir araştırıcı kabul etmek zorunda.” Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler** 4. C, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 312.

⁷⁹Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 9; Berkes'in çalışmasının amacını açıkladığı cümleler ile Tökin'in daha önce sözü edilen eserinin girişinde ifade edilen amaç arasında bariz bir benzerlik söz konusudur.

üretim araçları ile yaygın inanç, gelenek ve anlayışlara dair tespitlerini şöyle sırlamak mümkündür:

Ekonomik faaliyetin temeli hububat tarımıdır. Köylü modern tarım aletleri, gübre ve ıslah edilmiş tohumdan mahrumdur. Tarımsal faaliyetlerde kara saban, orak, tırpan, yaba, öküz, manda, at ve insan kuvveti esastır⁸⁰. Ürün verimliliği yağmura (tesadüfe) bağlıdır.⁸¹

Köylerde doğum ve ölüm oranı çok yüksektir ki bu durum nüfus artışını dengelemektedir. Ancak çocuk ölümlerine bir sebep arama anlayışı yoktur. Tarımın makineleşmemiş olması bir yandan geniş aileyi zorunlu kılmakta diğer yandan fazla nüfusun açığa çıkmasını engellemektedir. Dışarıya göç ve işçileşme nadiren görülmektedir.⁸²

Köy içi işlerde paranın rolü az olup ödemeler aynidir⁸³. Köylerdeki imamların hiçbiri maaşlı değildir. İşbölümü basittir. Köylerde bakkal, kasap, han olmayıp sadece ticaret ile geçinen fert bulunmamaktadır.

Köylerde beslenme hububat ağırlıklıdır. Pahalı oluşundan dolayı şeker kullanımı düşüktür. Evler kerpiçtendir. Yoksulluk ve şehirle temas azlığı sebebiyle köy evlerinde karyola, masa ve sandalye gibi eşyalar nadir olarak bulunmakta, çatal, kaşık, gramofon, dikiş makinesine sadece varlıklı kişilerin evlerinde rastlanmaktadır. Varlıklı aileler de istisna olup çoğunluk zorlukla geçinebilmektedir. Radyo yok denecek kadar azdır. Son zamanda camın ucuzlaması ile kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Ekim-dikim faaliyetlerinde fonksiyonel olmadığından hükümet takvimi denilen 12 aylı takvimi bilen yok denecek kadar azdır.

Berkes, kitabın sonunda ikinci kitabında daha çok sosyal değişmelere yer vereceğini açıklamıştır. s. 172. Ancak ikinci kitap yayınlanamamıştır.

⁸⁰Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 89; Para ekonomisinin köye girmemesi ve teknolojik yetersizlik kadınlardan üretim aracı olarak yararlanılmak istenmesini hazırlamaktadır. Niyazi Berkes, “*Gizli Evlenmeler*”, **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942, s. 244.

⁸¹ “Köylünün zihniyetindeki akli olmayan unsurun kuvvetinde bunun herhalde büyük bir rolü vardır.”, Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 48.

⁸²Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 33; Çocuk ölümlerinde oran çok yüksek olsa da bu ölümlerde sebep arama adeti yoktur. s. 29.

⁸³Berkes, **Bazı Ankara...**, s. 56.

Geçinmeye zorlukla yeten tarlaların bölünmesini engellemekle ilgili olan mirastan kızlara toprak vermeme geleneği hala geçerli olmakla birlikte Medeni Kanun, mirasta tam eşitliğe doğru bir değişim de başlatmıştır.

Evlenmelerde hükümet nikahı önemli görülmemekte, evliliği köy halkı kabul etmişse imam nikahı yeterli olmaktadır. Bürokratik işlemlerin fazlalığı ve şehre ulaşımın zor olması Hükümet nikahının yaygınlaşmamasında önemli bir etkidir.

Köylünün hükümet dairelerinde görülecek resmi işlemlerinin azlığı sebebiyle soyadı uygulaması yerleşmemiş olup lakapların yaygın kullanımı sürmektedir.

Boşanma nadir olarak görülmektedir. Medeni Kanun'un, boşanmayı zorlaştırması, bazı hallerde tazminat vermeyi gerektirmesi karısını boşayan erkek miktarını azaltmıştır. Ancak Medeni Kanun'un bu etkisi görülmekle birlikte eski usulde boşanan kadınlar hala resmi nikahları olsa bile köylü nazarında boşanmış sayılmaktadırlar. Erkeğin aldığı yeni eş asıl eş olarak kabul edilmektedir. Din, bu konularda müsamahakar bir onaylayıcı rolündedir.

Berkes'in Ankara köylerinde gerçekleştirdiği çalışmada belirgin olan yaklaşımın tarihsel maddecilik olduğu görülmektedir. Köylerde geri anlayış, zihniyet ve geleneklerin yaşaması, Türk Devriminin getirdiği hukuksal değişikliklerin yer etmemesi, bunları yaşatan ekonomik-teknolojik koşullar çerçevesinde ele alınmıştır. Ona göre asıl mesele; "...*hukuk kaidelerinde inkılap olduğu halde sosyal bünyece de inkılap olmamış bulunmasıdır.*"⁸⁴

Türk devrimine katkı amacıyla ve sosyolojik yöntemleri kullanarak gerçekleştirdiği araştırmasında Berkes, İnkılabın, yönetim, hukuk gibi üstyapı kurumlarında gerçekleştirdiği modernleşme atılımlarına rağmen, daha iyi yaşam koşulların hazırlamak anlamında, sosyal alanda köylülüğe dair, köklü bir değişimi gerçekleştiremediğini tespit etmiştir.

---

⁸⁴Niyazi Berkes, "Gizli Evlenmeler", **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942, s. 244.

Berkes, tarımda makineleşmenin sağlanarak verimin arttırılmasını, rasyonel sağlık kurallarının ve uygar hayatın bütün gereklerinin köye taşınmasını köylülüğe dair önerileri olarak sıralamıştır.⁸⁵

Yukarıdaki değerlendirmeleri de göz önünde tutulduğunda Berkes, toplumsal ilerlemeyi, ekonomik gelişme ile gelenekler ve düşünüş biçimleri arasındaki sıkı bir ilişki olarak ele almaktadır. İlkel üretim biçimlerinin ve geri zihniyetlerin tasfiyesinin, sanayileşmenin köye nüfuz etmesi ve köylünün şehirle yoğun teması ile mümkün olacağını düşünmektedir.

Avrupa ülkelerinin sanayileşme-şehirleşme tarihine vakıf olduğu anlaşılan Berkes'in, köy nüfusunun şehre akmasını sağlayacak olan tarımda makineleşmeyi savunmasını, 1940'ların resmi yaklaşımı olan köylüyü köyünde tutma politikalarından ayrılan bir yaklaşım olarak yorumlamak mümkündür.

E-Niyazi Berkes'in Sosyolojiden Tarihe Yönelişi

1- Sınıf Çatışmaları İle İlerleyen Batı

II. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'de ırkçılık ve Faşizm taraftarlığının arttığı, bu yöndeki fikirlerin sağ eğilimli dergilerin sayfalarında geniş yer tuttuğu belirtilmişti. Tepki olarak sol eğilimli dergilerde beliren Faşizm ve ırkçılık karşıtlığı, Berkes'in sıkça yazdığı Yurt ve Dünya dergisi için de söz konusudur.

Berkes'in Yurt ve Dünya'daki yazılarında Kapitalizmin tarihsel gelişim sürecine dair yazılar yazdığı, Faşizm'i, Kapitalizm'in doğal sonucu olarak ele aldığı görülmektedir.

Tarımsal üretime dayalı kapalı-otarşik bir ekonomik yapı ile hayatın her alanında hükümler bir Kilise'nin varlığını, Ortaçağ Avrupa'sının belirgin nitelikleri olarak betimleyen Berkes, Coğrafi Keşifler ile başlayan kıtalararası ticaretin burjuvazinin büyümesini sağladığını belirtmiştir. İktisaden büyüyen burjuvazinin, din adamları ve toprak sahiplerinin ayrıcalıklı konumda olduğu yapıyı değiştirme mücadelesine giriştiğini ifade etmiştir. Amacın da, serbest ticaretin önündeki

---

⁸⁵Niyazi Berkes, "Köy Şekilleri", **Yurt ve Dünya**, Temmuz 1941, S. 7, s. 14 Aynı yazıda Hasan Reşit Tankut'un 1939'da yayınlanan kitabı (*Köylerimiz*) da eleştirilmiştir. Berkes'e göre Tankut, köylere dair değerlendirmelerinde, sonuçlara ağırlık vermiş, bu sonuçları yaratan koşulların hala devam ettiğini gözden kaçırmıştır.

engelleri kaldırmak ve burjuvaziye diğer iki sınıfla eşit kılacak haklar elde etmek olduğunu vurgulamıştır.

Kapitalizmin gelişim aşamasında burjuvazinin yürüttüğü mücadele ile serbest ticaretin önündeki engeller, Kilisenin dini kısıtlamaları (faizin yasak olması gibi) ve serflerin toprağa bağımlılığı kaldırılmıştır⁸⁶. Ancak Kapitalizm, yıktığı Ortaçağ bağımlılıkları yerine çok daha tesirli ve şümulü bir iktisadi bağımlılık şekli meydana getirmiştir. ⁸⁷ Özel mülkiyetin kutsallığını esas alan kapitalist sitemde, çalışanın kendi alın teri ve ürününe hak kazanma özgürlüğü yerine bu haktan kesinlikle mahrum kalmasını zorunlu kılan bir sistem yaratılmıştır. Feodalitenin tekelliliği yıkılmış kapitalizmin kendi tekelliliği kurulmuştur. ⁸⁸

Burjuvazinin önce ilerici, sonra giderek gerici bir sınıf olduğuna değinen Berkes, bu sınıfın sanayi kapitalizmi aşamasında ise Avrupa dışı toplumların üretimini çökerttiğini belirtmiştir.

Nazizm ve Faşizmin doğuşunu ele aldığındaki, I. Dünya Savaşı sonrasında Almanya ve İtalya’da yaşanan gelişmelere değinmiştir. Savaşın mağluplarından olan ve iktisaden çöken Almanya ve İtalya’da işçi sınıfı, sermaye sınıfında korkular yaratan taleplerde bulunmuştur. Burjuvazi, yükselen talepleri engellemek için parlamenter demokrasiyi yok etmeyi çare olarak görmüştür. ⁸⁹ Faşizm, bu sürecin ideolojisidir ki, kapitalizmden ayrı bir olgu değil aksine onun doğal bir sonucudur.

Almanya örneğinde Faşizmin devleti ele geçirmesinin Şeflik Sistemi ile gerçekleştirildiğini belirtmiştir: “...“Şeflik Prensipleri” ile hallolunmuştur. Parti ve

---

⁸⁶Niyazi Berkes, “Modern Ekonomini Doğuşu”, **Yurt ve Dünya**, S. 30, Haziran 1943 s. 206-211.

⁸⁷Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Temelleri”, **Yurt ve Dünya**, S. 31, Temmuz 1943, s. 239-245.

⁸⁸Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Tezatlari”, **Yurt ve Dünya**, S. 32, Ağustos 1943, s. 298-300. Berkes Kapitalizm’in gelişimini Darwinizm ile de ilişkilendirmiştir. Ona göre Darwinizm, cennetten kovulma ve günahkarlık efsanesini yıkarak insanlığın gelişiminde sınıf, devlet ve Hıristiyanlığın ezeli-ebedi olmadığını göstermiştir. Kiliseden ve burjuvaziden tepki görmesi bununla ilgilidir. Ancak Burjuva ideologları, fikirleri çarpıtmak yoluyla, Darwinizm’i fertçilik, emperyalizm ve ırkçılığı meşrulaştırmak için de kullanmışlardır. Niyazi Berkes, “Darvinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler”, **Yurt ve Dünya**, S. 39, 1 Şubat 1944, s. 92-95.

⁸⁹Niyazi Berkes, “Modern Ekonominin Tezatlardan Faşizm”, **Yurt ve Dünya**, S. 33, Eylül 1943, s. 330.

*devlet birliği hem partinin lideri, hem devlet başı olan Hitlerin şahsında birleştirilmiştir”.*⁹⁰

Berkes, Emperyalist m¼cadelelerin yok edilerek milletlerin barış, refah ve ilerlemeye ulaşmasının, Faşizm ve Emperyalizm’i zorunlu olarak doğuran ekonomik sistemin (Kapitalizm) kaldırılması ile m¼mk¼n olacağını ifade etmiřtir⁹¹.

Berkes, Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Almanya ve Fransa siyasal partilerin doğuşunu da incelemiştir. Siyasi ayrılıkların menfaatler ile ilgili olduğunu, toplumda çeşitli menfaat z¼mrelerinin meydana gelişini o cemiyetteki üretim araçlarının m¼lkiyetinin dağılışının belirlediğini savunmuştur.⁹² Partiler sınıf m¼cadelesinin eseridir. Modern kapitalist demokrasilerdeki siyasi m¼cadele sermaye sınıfı ile işçi sınıfı arasındaki m¼cadeledir.

Siyasal partilerin m¼cadelelerinin sonuçlarına örnekler de vermiştir: İngiltere’de işçi sınıfının g¼çlenmesi daha demokratik bir yapının yaratılmasında en etkili unsur olmuştur.⁹³ Fransa’da sendikaların demokrasinin önemli yardımcıları olmasının yanında, Sosyalist-Kom¼nist birleşik Cephenin kurulması Faşizm’i önleyebilmiştir. Almanya’da liberal ve sosyalist z¼mrelerin m¼cadeleleri ile genel oy hakkı kazanılmıştır.

Gör¼ld¼đ¼ gibi Berkes kitabında, kapitalist ÷lkelerde sınırlı kesimler için söz konusu olan hakların genelleşmesini, çalışanların özl¼k haklarının iyileştirilmesini sendikaların ve sosyalist, kom¼nist partilerin siyasal m¼cadelelerinin eseri olarak değerlendirmektedir.

Batı’daki siyasal parti m¼cadelelerinde sol partiler ile ilgili olarak beliren ortak gelişmelere de değinmiştir: Özellikle bunalım dönemlerinden sonra halkın sosyalist ya da kom¼nist partilere yönelmesi; parti ileri gelenlerinin hapsedilmesi, bu partilerin baskıyla karşılaşması ya da yasaklanması sonucunu doğurmuştur. Bu durum sadece Almanya ve İtalya için söz konusu değildir. Benzer gelişmeler değişik zamanlarda Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Fransa’da da yaşanmıştır.

---

⁹⁰ Niyazi Berkes, **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946, s. 198.

⁹¹ Niyazi Berkes, “Emperyalizm”, **Yurt ve Dünya**, S. 40, 15 şubat 1944, s. 115.

⁹² Berkes, **Siyasi...**, s. 5.

⁹³ Berkes, **Siyasi...**, s. 39.

II. Dünya Savaşı'nın sonuçlarının Faşizm'in de yenilgisi anlamına geldiğini belirten Berkes, Almanya ve İtalya'nın parti yapılarının değişeceğini ifade etmiştir. Ona göre, Savaş sonrasında birçok Avrupa ülkesinde toplumların sanayinin millileştirilmesi, toprak reformu gibi talepleri gündemdedir. Avrupa ülkelerinde sağın veya solun iktidar olmasında belirleyici olacak unsur, sol partiler arasındaki işbirliği veya birleşmedir. Berkes'e göre, Avrupa'nın şimdiki görünümü sola gideceğini göstermektedir.⁹⁴

Yurt ve Dünya dergisinde ağırlıklı olarak ırkçılık karşıtı fikirlere yer verildiğine yukarıda değinilmişti. Dergi yazarlarından biri olarak Berkes de ırkçılığa dair yazılar yazmıştır. ırkçılığı Avrupa'nın istila ve halkı kandırma planlarının meşrulaştırıcısı olarak değerlendirmiş, bilimsel çalışmaların ırk ile uygarlık arasında ilişki olmadığını kanıtladığına değinmiştir. Türk halkı arasında ayrılık yaratacak mahiyette olan ırkçılığın Türkiye'de tarihsel dayanakları olmadığını belirtmiş, yazdıklarından alıntılar yaparak Ziya Gökalp'in ırkçı olmadığını savunmuştur.⁹⁵

ırkçılık ile ilgili yazılarında Berkes Bergson'u da ele almıştır. Mustafa Şekip Tunç'un peygamberidir dediği Bergson'u, Batı tefekkürünün bin bir mücadele ve bocalama ile yarattığı müspet ilmi, hayattaki yetersizliğini iddia edecek kadar baltalayan, müspet ilimlerin geçirdiği buhranlardan yararlanarak ilme düşman neticeler çıkararak, bu yaklaşımı ile de Faşizm'i meşrulaştıran bir düşünür olarak nitelemiştir.⁹⁶

---

⁹⁴Berkes, **Siyasi...**, s. 222; Berkes' göre II. Dünya Savaşı sonrasında ABD ve İngiltere, diğer ülkelere karşı, Faşist partilerden kurtulmak ama iktidarı sol partilere kaptırmamak temelinde bir politika izlemektedirler. s. 222.

⁹⁵Niyazi Berkes, "Irk ve ırkçılık", **Yurt ve Dünya**, S. 24, 30 İlkkanun 1942, s. 438-440.

⁹⁶Niyazi Berkes, "Bergson'un Sosyal Fikirleri", **Yurt ve Dünya**, S. 2, Şubat 1941, s. 41. Bergson, Faşizm gibi olmuş bitmiş nas halinde bilim istiyor. "Biz bunları medrese ve tekke ile geride bıraktık." s. 42; Henri Bergson: Fransız filozof (Paris 1859-1941). 1889'da *Şuurun Doğrudan Verileri (Essais Sur Les Donnees Immediates De La Conscience)* adlı yapıtıyla doktorasını verdi. College De France'ta profesörlük yaptı. Cenevrede'ki Uluslararası Düşünsel İşbirliği Komisyonu'na 1925'e kadar başkanlık etti. 1928'de Nobel edebiyat ödülü aldı. *Şuurun Doğrudan Verileri* ile başlayan yapıtlarında özgürlük, ruhun madde içindeki yeri, biyolojik yaşamın doğası gibi konuları inceledi. Bergson'un öğretisi, gerçeklikten yalnızca katı cisimleri, düşünceden yalnızca kavramları, bilinçten de yalnızca biçimi göz önünde tuttuğunu ileri sürdüğü görüşleri, yani deneyciliği (ampirizmi), akılcılığı ve göreceliği bir yana atar. Bu öğretisi, hem zekanın bir eleştirisi, hem de insan deneyinin başlangıcını sezgiyle kavramaya yönelik bir yöntemdir. Başlıca eserleri şunlardır: *I' Evolution Creatrice (Yaratıcı Evrim)* 1907, *Les Deux Sources De La Morale Et De La Religion (Ahlak İle Dinin İki Kaynağı)* 1932, *La Pensee Et Le Mouvan (Düşünce ve Devingen)* 1934. **Büyük Larousse ...**, C. 3, s. 1540.

Kapitalizm, Faşizm, Emperyalizm ve ırkçılığa dair yazılarında görülmektedir ki Berkes, Marksist bir yaklaşımla Batılı toplumların tarihini sınıf savaşmaları ile şekillenen bir süreç olarak ele almıştır. Bu çerçevede burjuvazi, Ortaçağ'ı yıkarak ilerlemeyi sağlayan ancak devleti ele geçirdikten sonra gerici konuma düşen bir sınıf olarak betimlenmiştir.

2- Türk Düşünce Tarihine Giriş Yazıları

Niyazi Berkes 1940'larda Türk Düşünce tarihine giriş olarak nitelenebilecek yazılar da yazmıştır.

Osmanlı'da boy veren düşünce akımlarının tarihinin henüz yazılmamış olduğundan hareket ederek öncelikle bu konuda yanlış değerlendirmelerin olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Osmanlı Batılılaşmasında daha çok Fransız kültür ve edebiyatının etkisinde kalındığı, bunun da kötü sonuçlar doğurduğu şeklinde yaygın bir yaklaşım söz konusudur. Bu bakış açısı, Fransız etkisinin keyfi olduğunu iddia etmek gibi bir yanlış olmanın yanında, etkilenmede belirleyici olan iç dinamikleri de göz ardı etmektedir. Fikrin milliyetinin değil muhtevanın önemine dikkat çeken Berkes bu muhtevanın Osmanlı'daki arayışlara denk düştüğü için tutunabildiğini belirtmiştir.

Liberalizm ve terakki felsefesinin Osmanlı burjuvazisinin iştihaklarına hitap eden bir felsefe olduğu için taraftar bulduğunu, ama aynı dönemin akımlarından olan Fransız sosyalizminin ve Comte felsefesinin Osmanlı aydınının ilgisini çekmediğini vurgulamıştır.⁹⁷

Osmanlı İslahat tarihi çerçevesinde Namık Kemal ve Ziya Gökalp gibi aydınları da ele almıştır. Namık Kemal'i Batıyı algılama biçimi ve Osmanlı'nın güçlenmesine dair fikirleri açısından tahlil etmiştir. Namık Kemal'in Osmanlı'yı kurtaracak yolları araştırırken İslam ananesi, Osmanlı kurumları ve Garp medeniyeti arasında bir telif çabası içinde olduğunu tespit etmiştir.

Namık Kemal, Garptan yalnız fen ve teknik alınmasını, hukukun İslam hukuku olmasını savunmuştur. Berkes'e göre Namık Kemal'in bu yaklaşımının

---

⁹⁷Niyazi Berkes, "Garpten Gelen Düşünceler", **Yurt ve Dünya**, I. Teşrin 1943, S. 34, s. 275; Berkes burjuvazi tabirini burada Osmanlı devlet adamları ve aydınları anlamında kullanmaktadır.

temelinde onun medeniyet ile kültür arasında hiçbir münasebet görmemesi yatmaktadır.⁹⁸ Osmanlı Devleti'nin yaşadığı siyasal olaylar Kemal'in telifçi yaklaşımının yanlışlığını göstermiştir.

Batılılaşma çabalarını, doğurduğu tepkilerle paralele giden bir süreç olarak değerlendiren Berkes'e göre, Namık Kemal, İslamcılığı ile İslamlık ve Türklük aleyhindeki tahkir edici suçlamaları, Vatan mefkuresi ile Avrupa karşısında beliren aşâğılık hissi, hayranlık ve taklitçiliği bertaraf etmek istemiştir.

Berkes Ziya Gökalp'i, Osmanlıyı kurtarma arayışını Namık Kemal'in bıraktığı yerden sürdüren bir aydın olarak değerlendirmiştir. Gökalp'i ilmi usullere inanmış bir mütefekkir olarak nitelemiş ve çabasını; "*Gökalp'in başlıca meselesi bir taraftan medeniyet (veya kültür) temaslarının meydana getirdiği sosyal vetireleri araştırmak, diğer taraftan muayyen bir milletin hayatında ilmin bu işte ne dereceye kadar rehber olabileceğini göstermekti.*" şeklinde özetlemiştir.⁹⁹

Tanzimat veya Meşrutiyet döneminde etkili olmuş aydınların yanında Osmanlı fikir akımlarını da ele almıştır. Bu çerçevede Osmanlı aydın ve devlet adamlarının Batı medeniyetini telakki ediş tarzlarını ve tavır alışlarının safhalarını tahlil etmiştir.

Tanzimat, Osmanlılık, Garpçılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarının, aralarındaki farklılıklara rağmen, Batı medeniyetinin uzun bir sosyal tekamülün ürünü olduklarını, dinamik, değişen ve tekamül edecek bir yapısı olduğunu fark edemediklerini tespit etmiştir. Bundan dolayı bu akımlar Avrupa uygarlığı ile ilgili olarak sabit, kati, değişmeyen özü aramışlardır.¹⁰⁰

Avrupa uygarlığının sabit antitesini ırkta, dinde, ahlakta, teknikte veya terbiyede bulmaya bağlı olarak; Batıya olumlu ya da olumsuz baksın, anılan fikir akımları, maddi medeniyeti (teknoloji), ekonomik zihniyeti (Kapitalizm), siyasi teşkilatı (demokratik parlamentarizm), aile meslek din vs'ye ait ilişkileri (kurumlar) veya ilim ve edebiyatı (eğitim usulleri) önemsemişlerdir. Berkes'e göre Avrupa

---

⁹⁸ Niyazi Berkes, "*Namık Kemal'in Islahatçılığı*", **Yurt ve Dünya**, Sonkanun 1941, S. 1, s. 15.

⁹⁹ Niyazi Berkes, "*Ziya Gökalp'in Sosyolojisi*", **Yurt ve Dünya**, Sontışrin 1941, S. 11, s. 291.

¹⁰⁰ Niyazi Berkes, "*Garp Medeniyeti ve Biz*", **Yurt ve Dünya**, Eylül 1941, S. 9, s. 139, 140.

uygarlığını bu eksik algılama anlayışları gelişen vakalar ile yalanlanmış ve aşınmıştır.

Laikliğin Türkiye'deki gelişime sürecini de tahlil eden Berkes, Tanzimat dönemini çok önemli bir aşama olarak işaretlemiştir: Tanzimat ile birlikte Osmanlı ıslahatlarının yüzeyselliği son bulmuş, sosyal yapıda da değişiklikler yaşanmaya başlamıştır. Tanzimat ile devletin görevleri arasına dini mülahazalar ve müesseseler dışında kalan yeni görevler ve kurumlar getirilmiştir¹⁰¹. Böylece, Cumhuriyet dönemine dek sürecek her alanda görülen bir ikilik başlatmıştır.

Bu aşamada beliren din esasları ile Batı değerlerinin uyuşturulup uyuşturulamayacağı sorunu karşısında aydınlar ve devlet adamları uzlaşmacı bir tavır sergilemişler; Garp-şark, doğal haklar doktrini-şeriat, halk-sultan arasında bir tercih yapmaktansa bir telif yapmayı düşünmüşlerdir.¹⁰²

Bu ikilik hali küçük liberalleşmeler dışında 1908'den sonra da sürmüştür. Tanzimat, Meşrutiyet devri devlet ve fikir adamları, telifçi yaklaşımları sebebiyle, dinin mutlak irade elinde bir araç olduğunu görememişlerdir. Berkes göre, bu mutlak gücün önüne geçebilmek için onun dayandığı dini müeyyideyi tanımamak lazımdı.

Türk sosyal hayatı derin maddi inkılaplar geçirdikçe manevi medeniyet kaideleriyle daima bir çatışma meydana geldiğini belirten Berkes, varılan aşamayı, olayların itmesiyle kesin bir tercihin zorunlu olduğu nokta olarak değerlendirmiştir: *"...hulasa garp medeniyeti denen medeniyeti alabilmek için devlet, siyaset, hukuk, ekonomi, maarif, aile, muaşeret, kıyafet alanlarında artık din ölçülerinden kurtulmuş bir zihniyetle harekete geçmek lazımdı."*¹⁰³

---

¹⁰¹ Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", **Yurt ve Dünya**, Senteşrin 1943, S. 35, s. 430.

¹⁰² Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", **Yurt ve Dünya**, Senteşrin 1943, S. 35, s. 432.

¹⁰³ Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", **Yurt ve Dünya**, Senteşrin 1943, S. 35, s. 434. Berkes, Osmanlı Batılılaşmasını edebi metinler çerçevesinde de ele almış Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın romanlarını, Batılılaşmanın doğurduğu toplumsal bunalımları en iyi betimleyen eserler olarak nitelemiştir. Niyazi Berkes, "Hüseyin Rahmi'nin Sosyal Görüşleri", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, III/ 3, 1945, s. 3-17.

Berkes'e göre bu tercih Cumhuriyet ile yapılmıştır: Hayatın her alanı, dinden dinin koyduğu naslardan değil, hayatın kendinden ve icaplarından mülhem olarak düzenlenme imkanlarına kavuşmuştur.¹⁰⁴

Osmanlı Batılılaşma süreçlerini ele alan Berkes bu süreçlerin Batıda olduğu gibi sınıf mücadelelerinin eseri olmadığını tespit etmiştir. Osmanlı yenileşme süreçlerinin iktisadi sıçramalar sonucu ve burjuvazinin liderliğinde değil devleti kurtarma arayışları çerçevesinde, aydınların ve devlet adamlarının öncülüğünde gerçekleştiğini belirtmiştir.

1940'lı yıllarda beliren, Türk düşünce dünyasını Yunan-Latin kaynakları ile besleyerek bir Türk Rönesansı yaratma çabalarına değinilmişti. Bu dönemin çeviri faaliyetine Berkes de katılmıştır: 1941'de N.S.B Gras'ın *Ekonomik Sosyolojiye Giriş*, 1942'de Eflatun'dan *Sokrates'in Müdafası*, 1944, 1946'da Aristo'nun *Politika*, 1946'da Harold J. Laski'nin *Demokrasi ve Sosyalizm*, 1947'de Sigmund Freud'un *Totem ve Tabu* adlı eserlerini Türkçeye çevirmiştir.¹⁰⁵

Berkes tercüme etkinliğinde bulunmuş olsa da dönem içinde yaygın olan eğilimin aksine, Yunan-Latin uygarlığının fikir eserlerini yüceltmek şöyle dursun eleştirel bir tutum takınmıştır. Greklerin tarihini ele aldığında şehir devletlerinin kölecilik niteliğine dikkat çekmiş, Aristo ve Platon'un dar bir dünyanın filozofları olduğunu, ayrıcalıklı toplumsal kesimlerin ütopyalarını temsil ettiğini belirtmiştir.¹⁰⁶

Bölüm Değerlendirmesi

Berkes'in 1930'larda inceleme konumuz olan Çağdaşlaşma ve Kemalizm'e dair fikirlerini yansıtan kapsamlı bir yazısı bulunmadığı, toplumsal sorunları anlamak ve çözmekte bilimi özellikle de sosyolojiyi öne çıkardığı görülmektedir.

---

¹⁰⁴Niyazi Berkes, "Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi", *Yurt ve Dünya*, Senteşrin 1943, S. 35, s. 434-435.

¹⁰⁵İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", *İ.Ü. Sosyoloji Dergisi*, 3. Dizi, 2. Sayı, 1991, s. 52.

¹⁰⁶Niyazi Berkes, "Grek Şehir-Devletinin Yıkılışı ve Bunun Sosyal Düşünüş Üzerindeki Tepkilerine Dair", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, IV/5, 1946, s. 629-641; Berkes'in, 1940'larda görülen genel eğilimlere uymayan bir tutumu da, yazılarında Öztürkçe kelimeleri kullanmamış olmasıdır.

Toplumsal değişikliklerde iktisadi süreçlerin belirleyiciliğini kabul etmiş, gelenek, inanış ve zihniyetleri, ekonomik-sosyal-teknolojik şartların sonuçları olarak değerlendirmiştir. Bu yaklaşımı, Türkiye'nin meselelerine iktisadi temelde bakan Kadroculara, uluslaşma ve laiklik ile ilgili fikirleri ile öne Yusuf Akçura'ya kendini neden yakın hissettiğini de açıklamaktadır. Adı geçen aydınlar ve eserleri ile ilgili yazıları daha sonraları, 1940'larda ve 1960'larda, söz konusu olacaktır.

İlk yazılarında üniversite hocalarının bağlandığı Batılı otoriteleri bilimsel zayıflıkları açısından ele almasının ise tepki olmayı aşan bir yanı vardır. Berkes'in Batılı bir düşünüre bağlanmayı yanlış bulması, düşün akımları ile toplumsal değişme arasındaki paralelliği saptamış olmasıyla ilgilidir. Ona göre Batılı bir düşünürün fikirleri, o fikirlerin doğduğu dönemin problem ya da değişimleri ile ilgilidir. Bu düşün akımları Türk toplumunu anlamakta fonksiyonel değildir. Başka bir ifade ile Berkes'e göre, Türk toplumu Batı toplumlarından farklı tarihsel süreçleri yaşamıştır. Bu yönüyle Türk tarihine kendi içinden bakılmalıdır. Bu bakış açısı, Berkes'in yıllar sonra Türk çağdaşlaşmasına getireceği özgün açıklama ve yorumlara ulaşmasında başlangıç teşkil etmiş olsa gerektir.

Berkes'in, Ankara'daki ilk döneminde temas ettiği eğitim çevreleri, yönetim kadroları hakkındaki izlenimleri de, sonuçları daha sonra görülebilecek etkiler olarak değerlendirilebilir. Türk devriminin temel adımlarını büyük bir dikkat ve coşkuyla takip etmiş olan bir genç aydında iz bırakan kişi ve kesimler; Devrimin sembolü Mustafa Kemal, lideri anlamaktan uzak yönetici kadrolar, ilkel yaşam şartlarında bir halk, çağın gerisinde bir Darülfünun, gıpta ettiği Kadrocular ve Akçura. Bu kişi ve gruplar Berkes'te, bir yanda yönetim kadrolarına güvensizlik duygusu, diğer yanda olayları ve toplumu daha derinden anlama isteği yaratmış olmalıdır.

ABD'den döndüğünde kaleme aldığı yazılarda konular açısından bir çeşitlenme, dönemin eğilimlerinden ayrılma ve onu sosyal bilimlerde farklı bir yere konumlandırarak olan yaklaşımlarını somutlaştırma olguları söz konusudur.

ABD'de aldığı eğitimin kendisine kattıkları –Tökin'in düşüncelerinin de etkisi ile- Devrim'e katkı isteği ile birleşerek köy tetkiklerinde somutlaşmıştır. Ulaştığı sonuçlar, resmi politikalar ve bu politikalara yakın duran aydınların düşünceleriyle çakışmamaktadır. Berkes, köyün kaderini eğitim yoluyla değiştirmeye

dönük uygulamaların görüldüğü 1940'larda Türk Devriminin, ekonomik-sosyal hayattaki geri yapıların yıkılması ile tamamlanması gereken bir hareket olduğuna dikkati çekmiştir.¹⁰⁷

Türkiye'de 1940'larda cari olan eğilimler açısından bakıldığında ise; Osmanlı reddiyesinin büyük ölçüde devam ettiği bu dönemde Türk düşünce tarihine eğilen Berkes, Osmanlı tarihini, Türk devrimini yaratan süreçleri anlamak amacıyla ele almıştır. Tarihsel sürekliliği önemseyen bu yaklaşımını, 1930'larda yaygın olan Mustafa Kemal'i ve Türk devrimini Osmanlı tarihinden soyutlanmış olarak ele alma anlayışına gösterdiği tepki olarak yorumlamak da mümkündür.

Batı'da ve Osmanlı'da değişmeyi, daha gelişkin bir aşamaya geçmeyi sağlayan dinamiklerin farklılığını tespit etmesini ise Türk tarihinin özgün yanlarını yakalama çabasının somutlaşmış bir başlangıcı saymak yerinde olacaktır. Göze çarpan diğer nokta, Berkes'te, Yunan Latin uygarlığına eleştirel bakış ile Avrupa toplumları ile Türk toplumunun tarihsel süreçlerinin farklılıklarını somutlaştırma çabasının paralel gitmesidir.

Berkes'in Batı dünyasının bazı fikir eserlerini çevirmekten vazgeçmesi de, Türk toplumunun özgünlüğü konusundaki yaklaşımı ile ilişkilendirilmiştir.¹⁰⁸ Bu gerçekçi tespit, Berkes'in sonraki yıllardaki yaklaşımı ile de doğrulanmıştır. Zira Yön yazılarında, tarihsel sorunlarımızın çeviriler ile değil, kendi tarihimize yönelmekle aydınlatılabileceğini savunacaktır.

Berkes ile ilgili olarak yapılan sınırlı sayıdaki değerlendirmede, kabaca 1939-1950 arası dönemdeki fikri yönelişlerini, yaşadığı olumsuzlukların izini de taşıyan bir insan olarak, hayatının sonraki dönemlerinde de sürdürdüğü yolundadır: "*Niyazi Berkes'in... 1939-1948 arasında geçen yılları... tüm yaşamında iz bırakmış olan en önemli dönemidir... kendisinin dünyaca tanınmasını sağlayan Kanada ve İngiltere'deki çalışmalarını da, uzun süre bu yılların anıları motive etmiştir.*"¹⁰⁹

---

¹⁰⁷Kayalı, Berkes'in 1940'lı yıllarda *Yurt ve Dünya*'da yayınladığı yazıları, Kemalizm'i sosyalleştirmeye dönük çabalar olarak değerlendirilmiştir. Kurtuluş Kayalı, "*Niyazi Berkes*", **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce - Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001, s. 339.

¹⁰⁸Kurtuluş Kayalı, "*Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi*", **İz Bırakmış...**, s. 106.

¹⁰⁹Mete Çetık, "*Niyazi Berkes'in Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması*", **İz Bırakmış...**, s. 71.

“Entelektüel kimliğinin ve düşünsel tercihlerinin şekillenmesinde en etkili olan husus 1940-1950 yılları arasında yaşadıkları olmuştur.”¹¹⁰

1940’lı yılların düşün dünyasına dair yapılmış olan bir tahlil dönemin aydınlarını, özellikle Berkes’in de dahil olduğu DTCF’deki bir grup bilim adamını anlamak yolunda aydınlatıcıdır. Bu çerçevede 1940’lı yılların düşünen insanların düşüncede evrensel açıklık ve evrensel düzeyde bilimsel üretimi önemsemek, Türkiye’nin geçmişinin bir birikimin ortaya çıkarmaya çalışmak gibi nitelikler taşıdığı, bilimin dar anlamda siyaset doğrultusunda oluşturulmasına karşı eleştirel bir tutum takındıkları saptanmıştır.

Dönemin düşünsel yaşamının eleştiri ve olumlama anlamında günümüzden daha ileri olduğu ifade edilmiştir.¹¹¹ Aynı değerlendirmede, Berkes’in 1940’lı yıllarda yazdıkları ile daha sonra ürettikleri arasında var olan sürekliliğe dikkat çekilmiştir. Türk aydınlarında hala cari olan, bütün kıymetli fikirlerin 1960’lardan itibaren kaleme alındığı yolundaki sorunlu yaklaşımın, Berkes’in 1940’lardaki düşüncelerinin gözden kaçırılmasına ya da önemsenmemesine yol açtığı vurgulanmıştır.¹¹²

---

¹¹⁰Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış...**, s. 105; Kayalı, Berkes’in 1940’lardaki üretkenliğinin, iç siyaset açısından sarsıntılı ve siyasal tartışmaların doruğa ulaştığı Türkiye koşulları ile ilgili olduğu vurgulanmıştır. s. 105.

¹¹¹1940’lı yılların bilim adamları kendi bilim alanlarındaki yeni teorik gelişmeleri bilmektedirler veya öğrenme çabası içindedirler. Dönemin sağlıklı solum bilim adamları bugünkülerden çok daha düzeylidirler. Kayalı, **Türk Düşünce Dünyası I**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994, s. 120-146; Berkes ve Boratav kendi alanlarında, insanların bilgilendirilmesine daha fazla önem vermişlerdir. s. 115.

¹¹²Son dönem düşün adamları gördüklerini yazıyorlar, sanki Niyazi Berkes dahil 1940’lı yıllar bilim adamlarının sadece 1960 sonrasında ürettikleri önemli. Kayalı, **Türk...**, s. 143.

II. BÖLÜM: İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA TÜRKİYE

A- Çok Partili Siyasal Hayata Geçiş

Türkiye Cumhuriyet Devleti 1923 yılından beri Cumhuriyet Halk Partisi tarafından yönetilmekteydi. 1923-1946 arası dönemde CHP dışında partiler kurulmuşsa da bu partiler ya kendilerini feshetmek zorunda kalmış ya da Hükümet'çe kapatılmışlardı.

II. Dünya Savaşı sona erdiğinde Batı dünyası kadar Türkiye de önemli siyasal değişikliklerin arifesindeydi. Bu değişiklikleri yaratan olguları; Müttefiklerin öncülüğünde şekillenen yeni uluslar arası yapılanma ve Türkiye'nin kendi içinde birikmiş sosyal, siyasal, ekonomik sorunlar olarak sınıflamak mümkündür.

Müttefiklerin Savaş'tan galip olarak çıkması uluslararası politikada tek partili rejimlere karşı liberal demokrasinin zaferi anlamına gelmekteydi.¹¹³ Artık Avrupa'da çok partili ve serbest seçim esasına dayalı liberal demokrasiler kurulacaktı. Türkiye Savaş'ta tarafsız kalmış olmakla birlikte faşist Almanya ile yakın ekonomik ve askeri ilişkiler geliştirmiş ayrıca 1945'te Sovyetler Birliği ile ilişkileri gerginleşmişti. Bu olgular başta İnönü olmak üzere ülkeyi yönetenlerde yeni uluslar arası yapılanmanın dışında kalma endişesi yaratmıştı.

Savaş sonrası yeni siyasal sistemde yer alma çabası ile Türkiye son anda Almanya'ya savaş ilan etmiş, Birleşmiş Milletler'e üye olmuştu. Bu ilk adımlar, bundan böyle Türkiye'de düşünce, vicdan ve örgütlenme özgürlüklerinin kısıtlanamayacağını, tek partili bir düzenin sürdürülemeyeceğinin belirtileri olmuş, nitekim İsmet İnönü 19 Mayıs 1945'teki söylevinde çok partili yaşama geçileceğini duyurmuştu.¹¹⁴

Dış dinamiklerin adeta kaçınılmaz hale getirdiği demokratikleşme, iç dinamikler tarafından da öne çıkartılmaya başlanmış Meclis'te ve basın organlarında muhalefet açığa çıkmaya başlamıştı.

---

¹¹³Cemil Koçak, “*Siyasal Tarih (1923-1950)*”, **Türkiye Tarihi**, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 134.

¹¹⁴Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 4. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 446.

II. Dünya Savaşı sonunda, Çok Partili bir siyasal sisteme geçişi zorlayan unsur olarak, Tek Parti yönetimine karşı beliren genel bir memnuniyetsizlik, Savaş yılları boyunca CHP'nin hayata geçirdiği uygulamalar ile ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede, toplum katmanlarının CHP iktidarıyla ters düşmesiyle ilgili olarak birçok neden sıralanmıştır:

-Savaş yılları boyunca küçük toprak sahipleri, topraksız köylüler yoksullaşmışlar, Milli Korunma Kanunu'nun getirdiği mükellefiyetler, Toprak Mahsulleri Vergisi'nin getirdiği ağır yükler altında ezilmişlerdir.

-İşçi sınıfı 1936'da kabul edilen İş Yasası ile sınırlı bazı haklar elde etmekle birlikte, sendika kurma, toplu pazarlık ve sözleşme yapma, greve çıkma gibi haklardan mahrum edilmişlerdir. Milli Korunma Kanunu ile sınırlı olan bazı güvenceleri yitirmenin yanında fazla mesai angaryası, iş yerine bağlı kalma gibi uygulamalara maruz kalmışlardır. Enflasyon nedeniyle ücretlerinde Savaş öncesine göre yüzde 50-60 düzeyinde gerileme olmuştur. Pahalılık kıtlık karaborsa karşısında çaresizlikleri inanılmaz boyutlara ulaşmıştır.

-Tüccar ve sanayiciler karaborsa, ihtikar ve enflasyon sebebiyle dönemin en kazançlı kesimi olmuşlardır. Ancak, Milli Koruma Kanunu'nun bazı radikal hükümleri daha çok işçiler, küçük esnaf ve zanaatkarlar için işletilmiş olsa da, bu yasadan büyük bir tedirginlik duymuşlardır. Büyük bir servet birikimi yapan Tüccar ve sanayiciler için Varlık Vergisi adeta son uyarı olmuştur.

-Büyük ve orta ölçekte tarım işletmelerine sahip olanlar Savaş dönemini karla kapatmışlardır. Ancak Toprak Mahsulleri Vergisi ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu bu kesimde ciddi bir korku yaratmıştı.¹¹⁵

Görüldüğü gibi, Savaş yılları boyunca yaşanan kıtlık, hayat pahalılığı, istifçilik, karaborsacılık büyük kitlelerin hayat şartlarını zorlaştırmış ve CHP'ye karşı genel bir memnuniyetsizlik yaratmıştı. Milli Korunma Kanunu, Toprak Mahsulleri Vergisi, Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi yarım bırakılmış uygulama ve girişimler ise sermaye birikimin attıran, iktidar olma mücadelesine

---

¹¹⁵Çavdar, **a.g.e.**, s. 447-448; Çavdar, Savaş sonrasında ortaya çıkan bu siyasal tabloyu, Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren asker-sivil bürokrasi, ticaret-sanayi erbabı ve büyük toprak sahipleri ile CHP arasında kurulmuş olan zımni koalisyonun sona erışı olarak değerlendirmektedir. s. 446.

girişebilecek kadar palazlanan büyük ve orta boy sermaye ile toprak sahiplerini CHP'den uzaklaştırmıştı.¹¹⁶

B- Tartışmalar – Cepheleşmeler - Davalar

Türkiye'de çok partili siyasal hayat geçişte iç, özellikle dış dinamikler daha belirleyici olsa da yeni siyasal yapının niteliklerini, neleri içereceğini ya da içermeyeceğini iç dinamikler belirlemiştir. 1940'ların ortalarından itibaren CHP'nin farklı siyasal görüşlerin temsilcileri olan aydınlar ile ilişkilerini, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü başta olmak üzere önde gelen siyasetçilerinin siyasal tercihlerini, kurulan çok partili siyasal rejimin niteliğini aydınlatacak unsurlar olarak kısaca ele almak yararlı olacaktır

II. Dünya Savaşı'nın başlangıcından itibaren Türkiye'de sol - sosyalist ve ırkçı - Turancı eğilimlerin ifade edildiği dergilerde belirgin bir artış görülmüş ve yazarları arasında ağır suçlama ve hakarete varan tartışmalar yaşanmıştı. Gazete ve dergilere karşı tutumunu daha çok dış politik gelişmelere göre belirleyen Hükümet, 1943 yılı baharında Rusların Kafkasya'yı Almanlardan geri alması üzerine ırkçı-Turancı dergilerin bazılarını kapatma yoluna gitmişti.

İrkçılığa dair yazıları ile öne çıkan Nihal Atsız 1 Mart 1944'te, Turancı eğilimleri cesaretlendirici beyanlarda bulunan Başbakan Şükrü Saracoğlu'na *Orhun* dergisinde bir açık mektup yayınlamak için solcu olarak bilinen kişilere karşı hoşgörülü davranılmasından şikayet etmişti. Aynı dergideki ikinci mektubunda ise, ırk, aile düşmanı ve din, savaş aleyhtarlığı ile suçladığı bazı komünistlerin önemli mevkilerde bulunduğunu, Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel'in bunlara kayıtsız kaldığını iddia etmiş, Sabahattin Ali, Pertev Boratav Sadrettin Celal Antel ve Ahmet Cevat Emre'nin isimlerini komünistler olarak zikretmişti.

Nihal Atsız'ın açık mektupları sonrasında Sabahattin Ali'nin Atsız'a açtığı dava, Atsız'ın mahkumiyeti ile sonuçlanmış, bu olay, solcu-ırkçı tartışma ve gerilimlerinin başlangıcı olmuştu. Bu arada *Yurt ve Dünya* ile *Büyük Doğu* dergileri kapatılmış, Milli Eğitim Bakanlığı da yayınladığı genelge ile öğretmenlerin siyasal tartışmaların dışında kalmasını istemişti.

---

¹¹⁶Hikmet Bila, **CHP Tarihi 1919–1979**, DMS Doruk Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1979, s. 182–184.

Sabahattin Ali kısa süre sonra Aziz Nesin ile birlikte *Makro Paşa* adlı mizah dergisini yayınlamaya başlamış, geniş okuyucu kitlesine ulaşan dergi CHP cephesinde rahatsızlık yaratmıştı.¹¹⁷

Almanların yenileceğinin daha belirgin hale gelmesi ile İnönü 19 Mayıs 1944'teki Gençlik ve Spor Bayramı konuşmasında Turancuların gizli örgütlenmelerinin ülke için bir ciddi tehlike olduğuna ve gerekenin yapılacağına değinmiştir. Bu konuşmayı Turancuların tutuklanması izlemiş, 7 Eylül 1944'te başlayan duruşmalar sonunda çeşitli cezalar verilmişse de son aşamada Turancular aklanmıştır.

Savaş'ın bitiminde gazetesi *Tan*'da CHP'ye dönük sert eleştirilere yer veren Zekeriya Sertel, CHP'ye karşı bir çeşit demokratik cephe ittifakı oluşturmak düşüncesi ile CHP'den ayrılarak bir parti kurma niyetinde olan Bayar ve Menderes ile görüşmelerde bulunmuştu. Bu görüşmelerde kurulacak partinin görüşlerini savunmak amacıyla *Görüşler* adıyla bir dergi çıkarılması kararlaştırılmıştı¹¹⁸. Aynı dönemde Tefik Rüşü Aras ile Cami Baykurt da Celal Bayar ve Fevzi Çakmak ile ortak çalışma imkanlarını araştırmaktaydılar.

Görüşler dergisinin 29 Kasım 1945'te yayınlanan ilk sayısında Adnan Cemgil ve Behice Boran'nın yazılarına yer verilirken T. Rüşü Aras ve Celal Bayar, Cami Baykurt, Niyazi Berkes, Behice Boran, Pertev Naili Boratav ve Sabahattin Ali'nin dergiye yazıyla katkıda bulunacakları duyurulmuştur.¹¹⁹ Bayar ve Aras 2 Aralık'ta bunu inkar etmişlerdi. 3 Aralık 1945'te H. Cahit Yalçın'ın *Tanın*'deki kışkırtıcı yazısından sonra CHP'nin örgütlediği gençlerden oluşan grup tarafından 4 Aralık 1945'te *Tan*, *Yeni Dünya*, *Turquie* matbaaları ve *ABC* ve *Berrak* kitapevleri tahrip edilmişti. Şubat 1946'daki tahkikat sonucunca kitapevlerine saldıranlar değil kitapevi sahiplerinden Cami Baykurt ve Halil Lütfi Dördüncü hapis cezasına çarptırılmışlardı.

---

¹¹⁷Sabahattin Ali 2 Nisan 1948'de öldürülmüştü. Uğur Mumcu, **40'ları Cadı Kazanı**, 6. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 145.

¹¹⁸Mete Çetik, **Üniversitede Cadı Kazanı 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav'ın Müdafaası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

¹¹⁹Sabiha Sertel, **Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, s. 288; Berkes, anılarında, adının Dergi'ye yazı verecek kişiler arasında geçeceğinden habersiz olduğunu belirtmiştir: "Derginin bu ilk ve son sayısında Serteller'in, Aras'ın, Baykurt'un... Boran, Cemgil, Sabahattin ve Nesin'in yazıları vardı. Benim yazım yoktu, kapağa adımın konacağından da haberim yoktu." Berkes, **Unutulan...**, s. 354.

Saldırıların ardından Milli Eğitim Bakanlığı yayınladığı genelge ile öğretim üyeleri ve öğretmenlerin siyasi yazı yazmalarını yasaklamıştı. Ardından Dil ve Tarih – Coğrafya Fakültesi Dekanlığı bir soruşturma açmış ve 15 Aralık 1945'te Pertev Naili Boratav, Behice Sadık Boran ve Niyazi Berkes Milli Eğitim Bakanlığı emrine alınmışlardı. Üç öğretim üyesinin başvurusu ile Danıştay, 26 Mart 1946'da Bakanlığın kararını kaldırmıştı.

11 Mart 1947'de Ankara Üniversitesi Senatosu üç öğretim üyesi hakkında yabancı ideolojileri yayarak Türk gençliğine zehir saçmak iddiası ile soruşturma açmıştı. Soruşturma için Baha Kantar ve Faruk Erem, üç öğretim üyesinin söz konusu suçu işlemedikleri yönünde karar vermiş ve fezlekeyi Danıştay'a göndermişti. Bunun üzerine Milli Eğitim Bakanı Reşat Şemsettin Sırer Rektörlüğe sorunun kısa sürede çözülmesini bildiren bir yazı göndermiş, Senato da üç kişinin öğretim üyeliğinden çıkarılmasını kararlaştırmıştı. Aynı günlerde yine CHP'li gençler DTCF'yi basarak rektör Şevket Aziz Kansu'yu istifaya zorlamıştı. Bu arada Berkes, Boran ve Boratav, haklarındaki karar için üniversiteler arası kurula itirazda bulunmuşlar, Kurul da, Senato'nun çıkarma kararını kaldırmıştı.

30 Ocak 1948'de Danıştay II. Dairesi öğretim üyeleri için dava açılmasına gerek olmadığına karar vermiş Milli Eğitim Bakanlığı da karara itiraz etmişti. Milli Eğitim Bakanlığı hukuksal yollarından üç hocayı üniversiteden uzaklaştıramayınca kendi istediği çözüm şekline yasama yoluyla varmayı tercih etmişti. 28 Haziran 1948'de Bütçe Komisyonu'nda alınan karara uygun olarak, TBMM'de üç öğretim üyesinin kadroları boşaltılıp "L" cetveline alınmış böylece kadroları ilga edilmiş gibi işlem görmüştür.¹²⁰ Daha sonra Danıştay Genel Kurulu, II. Daire'nin yargılamaya gerek olmadığı yolundaki kararını bozmuş ve yapılan yargılama sonucunda üç öğretim üyesi aklanmış olsa da yasama yoluyla kürsülerinden uzaklaştırılmış olduklarından bir daha üniversiteye dönememişlerdir.

Dönemin diğer bir önemli gelişmesi de Kenan Öner - Hasan Ali Yücel Davası'dır. Demokrat Parti'nin kuruluşu aşamasında, bu partinin kurucuları ile birlikte hareket eden Fevzi Çakmak, 1947 başlarında gazetelere dönük şiddet olaylarının, ülkede CHP çevrelerince dile getirilen, basın tarafından da canlı tutulan

---

¹²⁰Çetik, *Üniversitede...*, s. 31.

komünizm tehlikesine dair iddiaların ve kendisine de yönelen suçlamaların etkisiyle olsa gerek tutumunu değiştirmiştir. Sabahattin Ali - Nihal Atsız davası ile başlayıp giderek genişleyen Enstitülerin komünist yuvaları olduğu yolundaki iddialara o da katılmıştır.

Çakmak, isim vermeden Hasan Ali Yücel'i komünistleri desteklemekle suçlamış, zamanında hükümeti bu konuda uyardığını duyurmuştu. Yücel de Ulus gazetesinde Çakmak'tan sözünü ettiği bakanın adını açıklamasını istemişti. Cevap Çakmak'tan değil ırkçılık-Turancılık davası avukatlarından Kenan Öner'den gelmişti. Öner Yeni Sabah'ta çıkan yazısında, evet o maarif vekili sizsiniz diyerek Yücel'i, komünistlerin dostu, ırkçı-Turancuların düşmanı olarak nitelmişti. Yücel, Öner hakkında hakaret davası açmış ve kazanmıştı¹²¹.

Mehmet Ali Aybar da çıkarmakta olduğu gazete sebebiyle cezalandırılanlardır. İstanbul Üniversitesi öğretim üyelerinden olan Aybar, *Hür* adlı gazeteyi yayınlamış, gazete sıkıyönetim komutanlığınca kapatılmıştı. Ardından İzmir'de yayınlamaya başladığı *Zincirli Hürriyet* gazetesi de saldırıya uğramış, açılan davada sonucunda da Aybar hapis cezası almıştı.

II. Dünya Savaşı bitiminde kurulan sol – sosyalist partiler de yukarıda değinilen örneklerde olduğu gibi engelleme ve cezalandırmalar ile karşılaşmıştı. Mayıs 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Partisi'nin yöneticileri mahkemeye verilmiş, mahkemeden beraat kararı çıkmıştı. Ancak TSP 1952'de mahkeme kararı ile kapatılmıştı. 20 Haziran 1946'da kurulan Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi ise 16 Aralık 1946'da kapatılmış, yöneticileri hapse mahkum edilmişti.

Yukarıda yer verilen gelişmeler Türkiye'de çok partili siyasal hayata geçilmekle birlikte bu siyasal yapının, klasik Batı demokrasilerinde yer alan sol örgütlenmeleri içermediğini göstermektedir. Dahası Sovyetlerin ciddi bir tehdit olarak algılandığı bu dönemde muhalif olan her unsur komünist olarak nitelenmiş, kökü dışarıda bir oluşum olarak suçlanmıştır.

Büyük toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisininin bir siyasal parti çatısı altında örgütlendiği bir dönemde, sendikal özgürlüklerin ve sınıf esasına dayalı partilerin

---

¹²¹Feyzullah Ertuğrul, *Özgürleşme Yolunda Unutulmuş Bir Uğrak Hasan Ali Yücel Kenan Öner Davası*, 3. Basım, Güldiken Yayınları, Ankara, 2000, s. 39-40.

varlığının gerekli görülmemesinde İnönü başta olmak üzere önde gelen siyasetçilerin tercihlerinin ve demokrasi anlayışlarının belirleyici olduğu muhakkaktır. Ancak 1940'ların ortalarından itibaren yaşananlar bütün olarak değerlendirildiğinde birkaç siyasetçinin tercihlerinden daha şümüllü bir olgunun varlığı söz konusudur.

CHP döneminde tesis edilmiş bazı kurumlara ve uygulanmış politikalara yönelmiş bir tepki söz konusudur ve bu tepki CHP içinden de gelmektedir. Daha az demokratik olması gereken tek parti döneminde eğitim ve kültür politikalarının şekillenmesinde ve uygulanmasında rol alan sol eğilimli aydınlar, demokrasiye geçerken devletten uzaklaştırılmakta, Köy Enstitüleri gibi önemli kurumlar tasfiye edilmektedir. Anadoluçuluk olarak da adlandırılan bu akımın yılların birikmiş memnuniyetsizliklerini ve tepkilerini yansıttığı söylenebilir. Bu süreçte İnönü konumu itibariyle, CHP içinde tam bir bölünmeyi engellemiş, Anadolu grubun öne çıkmasına imkan vermiştir. Başka bir ifade ile Demokrat Parti kurulmuştur ama CHP içinde bir Demokrat Parti daha kalmıştır. Bu olgu, Türkiye'nin sonraki dönemlerinin siyasal gelişmelerini de etkileyecek kadar önemli olsa gerektir.

Yukarıda ana hatları çizilen 1940'lar Türkiye'sinde; Yurt ve Dünya dergisindeki ırkçılık ve Faşizm karşıtı yazıları, DTCF'de beliren gruplaşmalar, Görüşler dergisinde adının geçmesi, anılan dönemde sosyolojinin neredeyse sosyalizm ile özdeşleştirilmesi, dönemin solcu olarak bilinen kişileri ile olan yakınlığı, Berkes'in üniversiteden uzaklaştırılması için birer sebep teşkil etmiştir.

Tek Parti rejimi ve Şeflik modeli hakkında yazdıklarının da, Türkiye'de II. Dünya Savaşı sonrasında beliren, sol-sosyalist düşünce karşıtlığı ortamının, Berkes'i de içine çekmesinde ciddi bir sebep teşkil ettiği söylenebilir.

DTCF'deki tasfiyeye dair bir değerlendirmede, tasfiyede Dil-Tarihli hocaların çalışmalarının yarattığı rahatsızlığa ve üniversiteler konusundaki çelişkili Hükümet tutumuna dikkat çekilmiştir: "... üniversiteye özerklik verilirken tasfiyeler oluyor. *Behice Boran Niyazi Berkes, Pertev Boratav, İlhan Başgöz... üniversitenin dışına atılıyor... Boran, Berkes, Boratav, Başgöz, araştırmalarını Türkiye toplumunun*

çelişkileri üzerine yoğunlaştırıyor. Burjuvazinin özerklik anlayışında buna yer yok.”¹²²

Ülkesine katkı yapma çabası ve heyecanı ile dolu olan Berkes’in Türkiye’den ayrılmak zorunda kalmasının tarif edecek en uygun kelime dram olsa gerektir.

DTCF tasfiyesi üzerine Türkiye’den ayrılmak zorunda kalmış olmasını Berkes’in, ömrünün sonuna dek kabullenemediği anlaşılmaktadır: *“Kendisiyle görüşmemizde başından geçen Ankara olaylarını o güne değin bir türlü unutamadığı, sineye çekemediği izlenimini edinmişim. Bunlar olmasa belki daha uzun yaşayacak, daha etkili olacaktı; bilemiyoruz.”¹²³*

“... onun hayatındaki en büyük dönüm noktası, Ankara’daki fakülteden çıkarılması olmuştur. Bu olay... bütün hayatı boyunca çözemediği bir düğüm ve eski deyimle içinde bir ukde olarak kalmıştır. Niyazi’nin ondan sonraki bütün hayatı, haksızlığa uğramış bir insanın haksızlığı bir türlü hazmedememesi, haksızlığa isyanı olarak yorumlanabilir... Bunu hiç unutmadı Niyazi, çok ağır geldi kendisine.”¹²⁴

C- Demokrat Parti’nin Kuruluşu ve CHP’deki Değişim

Demokrat Parti, yukarıda değinilmiş olan, Savaş sonrasında CHP’ye karşı toplumsal katmanlarda beliren memnuniyetsizlik ve tepki ortamında kurulmuştur. Parti’nin kurulmasıyla sonuçlanacak siyasal gelişmelerin de 1945 yılı içerisinde boy verdiği kabul edilmektedir.

21 Mayıs 1945’te başlayan bütçe görüşmeleri Meclis’te şiddetli bir muhalefetin varlığını göstermişti. CHP milletvekilleri Adnan Menderes, Feridun Fikri Düşünsel, Yusuf Hikmet Bayur, Emin Sazak; artan devlet borçları, hayat pahalılığı, dar gelirlilerin kötüleşen hayat şartları, vurgunculuk, karaborsa ve vergi sisteminin adaletsizliği gibi konularda Hükümet’e sert eleştiriler yöneltmişlerdi.

14 Mayıs 1945’te Meclis’te görüşülmeye başlanan Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu da muhalif görüşlerin dile getirilmesine vesile olmuştu. Tasarı, topraksız

---

¹²²Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler**, (4. C), Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007, s. 312.

¹²³Harid Fedai, *“Niyazi Berkes’in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değinemeler” İZ Bırakmış...*, s. 50. Fedai, Berkes ile Kıbrıs’a geldiği 1970 yılında konuşmuştur.

¹²⁴*“Macit Gökberk ile Söyleşi”*, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 8; Buradan gitti (ki kendisi “kovularak gitmek zorunda kaldığım” derdi). s. 8.

köylülerin, geçimini sağlayacak miktarda toprak edinmesini sağlamayı hedeflemekteydi. Büyük toprak sahipleri aleyhine düzenlemeleri mümkün kılan Kanun hakkında en sert eleştirileri Adnan Menderes ve Refik Koraltan dile getirmişti.¹²⁵

Adı geçen milletvekilleri doğrudan toprak reformuna karşı tutum almak yerine; hukuk devleti ilkesi, üretim düzeyini düşürmemek, büyük işletmelerin verimliliğini korumak gibi gerekçeler ile tasarıya karşı çıkmışlardı.

Yeni bir partinin kurulması yolunda Kanun 11 Haziran 1945'te Meclis'te kabul edilmişti. Kanun hakkında hararetli tartışmaların sürdüğü günlerde, 7 Haziran 1945 tarihinde CHP milletvekilleri Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü "Dörtlü Takrir" olarak anılan bir önergeyi Parti Grubu'na vermişlerdi.

Önerge'de "*Milli hakimiyetin tek tecelli yeri olan Büyük Millet Meclisi'nde, hakiki bir murakabenin sağlanmasını, demokratik müesseselerin serbestçe doğup yaşamasına engel olan ve anayasanın halkçı ruhunu takyit eden bazı kanunlarda değişiklik yapılmasını ve parti tüzüğünde de yine bu maksatların icap ettirdiği tadillerin hemen icrasını*" teklif etmişlerdi.¹²⁶

CHP Parti Grubu, 12 Haziran'da Önerge'yi reddetmiş, ardından önce Menderes ve Köprülü'yü daha sonra Koraltan'ı Parti'den ihraç etmişti. Celal Bayar ise önce milletvekilliğinden, 21 Aralık'ta da Parti'den istifa etmişti.¹²⁷

---

¹²⁵Koraltan, 14 Mayıs 1945'te Meclis'te, Kanun tasarısı hakkında yaptığı konuşmada tasarı'nın ruhunu Ali'den alıp Veli'ye vermek olarak nitelmiştir. Yılların emeği olarak edinilmiş toprakların kişilerden alınmasının, o kişi ve ailesi üzerinde deprem etkisi yaratacağını, verimli çalışmalarını engelleyeceğini savunmuştur. Toprağın devlet tarafından değerinden düşük alınma olasılığına da değinmiş, bir kesimin sorunun çözerken milli nizamı koruyan rejimin ana prensiplerinin sarsılmamasına dikkat edilmesinin önemini vurgulamıştır. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, cilt 17, toplantı 2, s. 70-74; Menderes ise 16 Mayıs 1945 tarihli Meclis konuşmasında Toprak Reformu kanun tasarısını farklı yönlerden ele almış ve eleştirmiştir. Türkiye'deki toprak sıkıntısının temelde ekilebilen toprakların azlığından kaynaklandığını belirtmiş, çok az masrafla bu alanların genişletilebileceğini vurgulamıştır. Başka ülkelerde reformu gerektiren büyük toprak mülkiyetinin yaygın olma halinin Türkiye için söz konusu olmadığını savunmuştur. Reform ile beş bin dönümden beş yüz dönüme kadar olan araziler için emniyetsizlik yaratıldığını bunun da, tedirginliğe ve üretim düşüşüne sebep olacağını belirtmiştir. Ayrıca ülke topraklarının baştan başa ocak işletmelerine dönüştürülmesinin akılcı olmadığını da savunmuştur. Menderes'in ilgi çekici bir diğer değerlendirmesi de, 1945 Türkiye'sinde çiftçinin, teknik bilgi, teçhizat, zirai kredi, temiz ve iyi tohum, iyi cins hayvan ve benzer konular açısından üzüntü verici koşullarda çalıştığını ifade etmesidir. **TBMM Tutanak Dergisi**, Dönem 7, cilt 17, toplantı 2, s. 112-116.

¹²⁶Cem Eroğul, **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1990, s. 11.

¹²⁷Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, 1970, s. 100-103.

1 Aralık'ta basına, yeni bir parti kuracaklarını açıklayan Celal Bayar, Cumhurbaşkanı İnönü ile görüşmüş, parti kuruluşunu İnönü'nün de onaylaması sonrasında 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti resmen kurulmuştu. Parti'nin genel başkanlığını 7 Ocak 1946'dan, Cumhurbaşkanı seçileceği 22 Mayıs 1950'ye kadar, Celal Bayar yürütmüştür.¹²⁸

Demokrat Parti, CHP'ye karşı muhalefetini hayat pahalılığı, hürriyetsizlik, anti-demokratik kanunlar ve idare teşkilatının yaptığı bazı yolsuz işlemler üzerine kurmuştu.¹²⁹

Kuruluşundan itibaren toplum katında büyük destek göre Demokrat Parti'nin katıldığı ilk genel seçim 21 Temmuz 1946'da yapılmıştır. Altmış iki milletvekilliği kazanan DP, seçimlerde yolsuzluk yapıldığını iddia etmiş ve bir dizi, seçimi protesto mitingi düzenlemiştir.¹³⁰

Demokrat Parti'nin seçimlerde istediği başarıya ulaşamamasına karşın, halkın Parti'ye olan teveccühünün artması CHP ileri gelenlerinde ciddi bir tutum değişikliği yaratmıştı. 1946'dan itibaren DP'nin dile getirdiği taleplerin CHP tarafından yasal düzenlemeler ile hayat geçirilmesi veya kurultaylarda dile getirilmesi, CHP'nin ülkeyi tek parti olarak yönetme tekelinin sona ermesi ve DP'nin kitle desteğinin artma olasılığı ile ilgili olmalıdır.

İlk olarak 10 Mayıs 1946'daki CHP 2. Olağanüstü Kurultay'ında Parti'nin tüzüğü değiştirilerek "değişmez genel başkan" ibaresi "genel başkan" olarak değiştirilmiş, tek dereceli seçim sistemi kabul edilmiştir.¹³¹ 1946'dan itibaren sık sık değişen CHP hükümetlerince ekonomi politikalarında da değişikliğe gidilerek; devletçilik özel sektör lehine daraltılmış, ekonomik faaliyetler üzerindeki denetleyici uygulamalar azaltılmış, özel sektör kredileri ile ilgili kolaylıklar sağlanmış, fiyat

---

¹²⁸Celal Bayar 1950,1954, 1957 yılında olmak üzere TBMM tarafından üç kez seçilmiş, 22 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960 tarihleri arasında Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üçüncü Cumhurbaşkanı olarak görev yapmıştır. Eroğul, **a.g.e.**, s. 45, 39, 139.

¹²⁹Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1967, s. 146.

¹³⁰"Oysa Demokratların bundan çok daha büyük bir desteğe sahip oldukları aşikardı. Zaten seçimlerin hemen ardından, yapılan usulsüzlükler ve baskılar hakkında raporlar yağmaya başladı." Eroğul, **a.g.e.**, s. 16.

¹³¹Bila, **CHP...**, s. 205.

kontrolleri kaldırılmıştır. Türkiye 1947’de de IMF, Dünya Bankası ve Avrupa İktisadi İşbirliği Örgütü’ne üye olmuştur.

CHP, DP’nin büyümesinin engellenebileceği düşüncesiyle, muhalefetin rahatsızlık duyduğu uygulamaları yürüten bakanların değiştirmiş, büyük tartışma yaratan Toprak Reformu Kanunu’nun ünlü 17. maddesini kaldırmıştır. CHP’deki bu değişim, Demokrat Parti kurulmuş olsa da, CHP’de feodal unsurların, sermaye temsilcilerinin etkin olduğunun kanıtı olarak yorumlanmıştır.¹³²

CHP kurultaylarında Arapça ezana dönüş, tekke ve türbelerle ilgili sınırlamaların değiştirilmesine dair taleplerin dile getirilmesi, Köy Enstitüleri’nin sahiplenilmemesi Parti’nin, kendi geçmişini inkara yöneldiğini göstermenin yanında DP’nin genişleterek yürüyeceği yolun da açıldığına işaret etmektedir.

1946 sonrası CHP’de yaşanan değişimlerin içinde, sınırlı da olsa, parti içi demokrasinin sağlanması, dolayısıyla genel anlamda demokrasiye de katkı olarak nitelenebilecek olan uygulamalar; CHP’nin halk ile olan ilişkilerinin partililer tarafından tartışılmaya başlanması, gizli oy açık sayım uygulamasının kabulü, partide karar alma sürecine geniş katılıma imkan veren Parti Divanı’nın kurulması, 1936’da tatbik edilmeye başlanan, valilerin il başkanlığı yapması uygulamasına son verilmesidir.

D- Demokrat Parti’nin İktidar Yılları

14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan genel seçimlerin sonuçları Türk siyasi tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Demokrat Parti 408, Cumhuriyet Halk Partisi 69, Millet Partisi 1 milletvekilliği kazanmıştır. 22 Mayıs 1950’de Cumhurbaşkanı seçilen Celal Bayar, Adnan Menderes’i hükümet kurmakla görevlendirmiştir.¹³³

1950 yılında iktidara gelen ve on yıl ülkeyi yöneten Demokrat Parti ekonomi alanında Kapitalizmle bütünleşmeye dönük, özel sektöre öncelik veren bir politika izlemiştir. ABD yönlendirmesi ile de olsa gecikmiş olan tarımda makineleşme

---

¹³²Bila, **CHP...**, s. 236

¹³³Adnan Menderes 15 Ekim 1951’deki DP Üçüncü Büyük Kongresi’nde Parti genel başkanlığına seçilmiştir. Menderes sonraki yıllarda Parti kongrelerinde yenilenen genel başkanlığını 27 Mayıs 1960’a dek sürdürmüş, toplam beş kez hükümeti kurmakla görevlendirilmiştir. Eroğul, **a.g.e.**, s. 67-68, 113-139.

yolunda büyük adımlar atılmasıyla gerçekleşen üretim patlamasıyla özellikle 1950–1954 arası dönemde, köylünün yaşam koşullarında belirgin bir iyileşme olmuştur.¹³⁴

Makineleşmenin doğurduğu diğer sonuç, 1940’larda sol eğilimli aydınlarca dile getirilen bir hedefe ulaşılmış, köy nüfusu azalarak şehirleşme artmıştır. Ancak şehirlere yığılan nüfusu istihdam edecek büyük bir sanayileşme bu sürece eşlik edememiştir. Karayolu politikası da, iç ticareti canlandıran, ulusal pazarın bütünleşmesine katkı yapan ama aynı zamanda Türkiye’yi kara taşıtları konusunda Batı’nın müşterisi haline getiren bir süreç olarak değerlendirilebilir.

Türk özel sektörünün dış dünya ile bütünleşmesini sağlama ve yabancı sermayeyi ülkeye çekmek için 1951’de Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu, 1954’te de Petrol Kanunu kabul edilmiştir.¹³⁵ Muhalefetteyken dile getirilen devlet işletmelerinin özel sektöre devri gerçekleşmemiş ancak bu işletmeler özel sektörün büyümesini sağlamak yolunda kullanılmıştır.

Demokrat Parti’nin iç politikadaki tutumuna bakıldığında; muhalefet partilerini sindirmeye dönük bir tavır sergilemiştir. CHP’ye bakışının ise “CHP’nin her uygulaması yanlıştır” fikri ile şekillendiğini söylemek abartı olmasa gerektir.

Halkevlerinin ve Köy Enstitülerinin kapatılması ile başlayan DP uygulamaları giderek genişlemiştir. DP dışındaki partilere oy veren illerin idari yapılarının değiştirilmesi, kamu çalışanlarının zorunlu olarak emekli edilmesi, üniversite öğretim üyelerinin bakanlık emrine alınmaları, sendikal çalışmaların kısıtlanması, iktidarın demokratik olmayan eylemleri olarak anılmıştır.¹³⁶

DP’nin Türk Devrimine bakışında ise bir ikilik hali göze çarpmaktadır. Türk devriminin çeşitli aşamalarında gerçekleştirilen bazı düzenlemeler, halk katında

---

¹³⁴... ucuz kredi, düşük vergi, üç yıl (1951-53) süreyle uygun iklim koşullarının yaşanması ve Kore Savaşı nedeniyle tarım ürünlerinin ihraç fiyatların yükselmesi gibi ek faktörlerle, Hükümet Türk çiftçisinin refahını 1953 yılının sonuna kadar arttırmayı başarmıştı.” Erdiç Tokgöz, **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, 7. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004, s. 141; 2 Mayıs 1954’de yapılan genel seçimlerin sonuçları DP’ye olan toplumsal desteğin arttığını göstermektedir. DP oyların yüzde 56,61’ini alarak 503 milletvekili çıkarmış, CHP ise oyların 34,78’ini alarak 31 milletvekilliği kazanmıştır. Eroğul, **a.g.e.**, s. 86.

¹³⁵Korkut Boratav, “*İktisat Tarihi (1908–1980)*”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye Tarihi, 1908–1980**, Cem Yayınevi, 1992, İstanbul, s. 315

¹³⁶Şerafettin Turan, **Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm) Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999, s. 95. Turan, bu uygulamaların 1954 yılından itibaren başladığını vurgulamaktadır. s.95.

tutmuş - tutmamış şeklinde bir sınıflamaya tabi tutularak güncel siyasal tartışmaların konusu haline getirilmiştir. Daha çok heykel kırmak şeklinde beliren tepkiler karşısında ise Atatürk'ü yasal düzenlemelerle korumak gibi bir yola başvurulmuştur.¹³⁷

CHP'nin II. Dünya Savaşı bitiminde başlattığı sol düşünce ve örgütlenmeleri sindirmeye dönük tutum, DP döneminde de sürdürülmüş, bir sosyal sınıfın başka bir sınıf üzerinde egemenlik kurmasını amaçlayan örgütlenmeleri cezalandırmaya dönük Türk Ceza Kanunu'nun 141 ve 142. maddeleri ağırlaştırılmıştı¹³⁸.

1957'den sonra oylarındaki belirgin düşüş DP'nin muhalif unsurlara tahammülsüzlüğünü daha da arttırmıştı.¹³⁹ Toplumun çeşitli kesimlerinden gelen tepkilerin artması ile DP, azalan taban desteğini genişletmek için toplumda kampaşma yaratan Vatan Cephesi uygulamasını hayata geçirmiştir. Tahkikat Komisyonu ise hükümetin, parti kongrelerini, toplantıları ve bütün siyasal faaliyetleri yasaklamasına imkan vermektedir.¹⁴⁰

DP'nin iktidar yıllarında ordu ile ilişkilerinin olumsuz bir seyir izlemesi, artan toplumsal tepkileri bastırmak için ordunun kullanılması, subay kadrosunda ülkenin Atatürk'ün belirlediği rotadan saptığı düşüncesinin belirmesi, hatta ordu mensuplarının hayat standardındaki düşüş, genel ekonomik bunalım, hükümetin 1958-60 arası dönemdeki anayasaya aykırı uygulamaları ile birleşince Türk Silahlı Kuvvetleri 27 Mayıs 1960'ta yönetime el koymuştur.¹⁴¹

---

¹³⁷Eroğul, **Demokrat Parti...**, s. 79- 80.

¹³⁸“...1951'de yapılan son bir değişiklikle, madde metinlerinden “şiddet kullanma” koşulu çıkarılmıştır.” Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi**, 7. Basım, Cem Yayınevi, 1993, İstanbul, s. 190.

¹³⁹27 ekim 1957 genel seçimlerinde iktidar partisi ciddi oranda oy kaybına uğramıştır. DP yüzde 47, 70 oy oranı ile 424, CHP yüzde 40, 82 oy oranı ile 178 milletvekilliği kazanmıştır. Eroğul, **a.g.e.**, s. 127.

¹⁴⁰“Yurttaşları baş hesabıyla sayarak ortaya çıkan “aritmetik demokrasi”nin sonuçları hayli ilginçtir. Sonunda, Meclis içindeki DP grubu bütün siyasi hayata hakim olma iddiasını, “her şeyi yapabileceği” ve Anayasa düzeni içinde hiçbir kontrol organına bağlı olmadığı tezini hep bu aritmetik demokrasi anlayışından çıkarmıştır.” Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969, s. 562.

¹⁴¹Aydemir, 1958'de Irak'ta askeri müdahalenin Adnan Menderes'te bir ihtilal fobisi yarattığını belirtmektedir. Şevket Süreyya Aydemir, **Menderes'in Dramı (1899-1960)**, 2. Basım, Remzi Kitabevi, 1976, İstanbul, s. 364.

E- 1950'li Yıllarda Niyazi Berkes

Türkiye’de Çok Partili siyasal yaşama geçme adımları, sol düşüncenin susturulması ve sol eğilimli aydınların türlü yollarla sindirilmesi eylemleri ile paralel yürütülmüştü. 1940’ların ortalarından itibaren beliren bu tutum DP’nin iktidar yıllarında daha da genişletilerek sürdürülmüştür.

CHP’nin açtığı yolda yürüyen DP’nin muhalif olan fikirlere karşı tahammülsüzlüğünü arttıran biraz da, kültürel kalkınmaya sathi bir ilgi göstermesiydi. Temel niteliği muhafazakarlık olan politikaya akılcılığı getirmek isteyen, yeni fikirleri ve kavramları dile getiren aydınlar komünist damgası ile etkisizleştirilmişti.¹⁴² Bundan dolayı 1950–60 arası dönem Türkiye’de sosyal bilimler açısından da bir durgunluk dönemi olarak kabul edilmektedir.¹⁴³

DTCF tasfiyesi ile üniversiteden uzaklaştırılan, bir anlamda demokrasiye geçişin kurbanlarından biri olan Berkes 1952 yılında yurt dışına çıkmış, Kanada McGill Üniversitesi’nde çalışmaya başlamıştı.¹⁴⁴

Yurt dışına çıktıktan sonra İngilizce olarak yazdığı yazılardan, Berkes’te 1940’ların başlarından itibaren beliren Türk düşünce tarihine yönelişin derinleşerek sürdüğü görülmektedir. Gökalp’ı ele aldığı yazısı Berkes’in, bu düşünürü daha derinlikli olarak tahlil ettiği, adeta yeniden keşfettiği fikrini uyandıracak mahiyettedir.

Berkes, Gökalp’ın özellikle şeriat, uluslaşma ve laikleşme konularında ulaştığı fikri düzeyi çok önemsemiştir: Buna göre, Ziya Gökalp kadercilik, çok eşlilik, kadının toplumsal yaşamın dışına itilmesi gibi olguların, şeriat kavramı içinde yer tuttuğunu, hukuku, devlet yönetimindeki bazı uygulamaları şekillendirdiğini

---

¹⁴²Karpat, **Türk Demokrasi...**, s. 377, 380. Yerasimos, 1925-1960 dönemini, Aydınların ancak iktidarın çizdiği çok dar bir çerçeve içinde yollarını aramalarına izin verilen yıllar olarak değerlendirmektedir. Stefanos Yerasimos, **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**, Kitap:3, Dünya Savaşından 1971’e, (Türkçesi: Babür Kuzucu), 6. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s. 454.

¹⁴³Aynur İlyasoğlu, “*Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2172. Aynı yıllar, sosyoloji alanında ; “...genel kuramı reddeden, gözleme dayalı, tasviri ve deneysel Amerikan sosyolojisinin etkin olmaya başladığı...” dönem olarak değerlendirilmektedir. Doğan Ergun, “*Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2162.

¹⁴⁴Berkes’in McGill Üniversitesi’nde yönettiği tezlerin tam bir dökümü verilmiştir. Coşkun, **a.g.m.**, s. 60-61. Liste, Ekler bölümünde verilmiştir.

belirtmiştir. Bununla birlikte Gökalp, İslam'a atfedilmesine rağmen, bu olguların, gerçekte Arap ve Pers gelenekleri olduğunu, devlet katında kabul görse ve fıkıh kitaplarında yer alsaydı da Türk kültüründe asla yaygın hale gelemediğini de göstermiştir.¹⁴⁵

Berkes, daha önce Batı uygarlığının bütünlüğünü kavrayamadığını belirttiği Gökalp'ı, bu yazısında Cumhuriyetin temel değerlerine yaptığı katkı yönüyle ele almış, başka bir ifade ile Gökalp'a dair bilgisini zenginleştirmiştir. Buna göre Gökalp, tanık olduğu siyasal olayların da etkisiyle, asıl sorunun, Türklerin Avrupa uygarlığına uyum sağlaması meselesi olduğunu görmüştür.

Gökalp, bunun ilk ve en önemli adımı olarak da ulusun kültürünün açığa çıkarılarak işlenmesi gereğini vurgulamıştır. Türklerin laik din anlayışına sahip olmasını, ümmet anlayışından uzaklaşarak ulus, ulus devlet, demokrasi kavramlarına yaklaşımlarını önermiştir.¹⁴⁶

Böylece milleti daha çok din ile özdeşleştirme anlayışından uzaklaşarak milleti ve halkı kültürel, siyasi ve ekonomik ulusal birim olarak görme aşamasına varmıştır. Bundan dolayı Gökalp, Atatürk devrimleri tamamlanmadan ölmesine rağmen, batılaşma, demokrasi, politik ve ekonomik ulusal bağımsızlık ve laiklik gibi Türkiye Cumhuriyetinin temel eğilimlerini en iyi formüle etmiş olan fikir adamıdır. Berkes'e göre, dilde sadeleşme ve alfabe değişikliği gibi çalışmaları ya da olası değişiklikleri kabulde zorlanmış olsa da Cumhuriyetin güçlü reformlarının arkasındaki temel düşünceler Gökalp'a aittir.¹⁴⁷

Türk aydınları arasında belirli dönemlerde artmış olan Ziya Gökalp ilgisini ele alan bir değerlendirme de araştırmamız açısından kıymetli tespitleri ihtiva

---

¹⁴⁵Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", **The Middle East Journal**, VIII (1954), s. 389.

¹⁴⁶Gökalp'ta Türklerin İslam öncesi sosyal, kültürel yönlerine eğilme, böylece şeriat (ümmet) anlayışından uzaklaşma düşüncesi açıktır. Gökalp'a göre asıl olan ulus olmaktır. O, Batı toplumlarının gelişmesini de uluslaşma yolundaki çabalarının eseri olarak değerlendirmiştir. Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", **The Middle East Journal**, VIII (1954), s. 384; Berkes bu makalesini 1959 yılında İngilizceye çevirdiği, Ziya Gökalp'ın yazılarından bir derleme olan kitabında sunuş yazısı olarak da kullanmıştır. Niyazi Berkes, **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, New York: Columbia University Press, 1959; Kitap, aynı adla Londra'da da yayımlanmıştır (London: Frederick A. Praeger, 1963).

¹⁴⁷Niyazi Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", **The Middle East Journal**, VIII (1954), s. 375-390.

etmektedir. Buna göre 1940'lı ve 1950'li yıllarda sosyologlar Gökalp üzerine yoğun bir biçimde eğilmişlerdir. Bu ilgi ağırlıklı olarak Gökalp'ın Türk kültürünün özgünlüğüne vurgu yapmasıyla ilgilidir. Başka bir ifade ile Gökalp'ın bu yaklaşımını önemsemek ve üzerinde durmak, anılan dönem sosyologlarının da benzer bir bakış açısını paylaştığı anlamına gelmektedir.¹⁴⁸ Bu tespit yukarıda yapılmış olan, Berkes'in Türk tarihinin farklı süreçleri içerdiği konusunu önemseydiği, şeklindeki bulgumuzu da destekler niteliktedir.

Batı dünyasında sosyal bilimler alanında üretilen önemli eserleri de takip eden Berkes, Arnold Toynbee'nin (*A Study Of History 1936–1954*) *Bir Tarih İncelemesi* adlı kitabı üzerine düşüncelerini bir Türk gazetesinde yayınlamıştır.¹⁴⁹ Toynbee'nin eserini tanıttikten sonra yazarın Türk İnkılabı'nı nasıl gördüğüne geniş yer ayırmıştır. Güçlü ve zayıf uygarlıkların ilişkisini inceleyen Toynbee'ye göre Osmanlı ıslahatlarında beliren hatalı yaklaşım, yöneticilerin Batıdan sadece istediklerini alabileceğini düşünmeleridir. Olaylar yanıldıklarını göstermiştir ki, bu konuda doğru tavır, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının temsil ettiği, Batı uygarlığını bir bütün olarak benimseme yaklaşımıdır. Türk İnkılabı Turancılık gibi hayali fikirlerden ve Osmanlı mazisinden vazgeçerek Garp esaslarına dayanan yeni bir Türk milleti kurmaya yönelmiştir.

Toynbee'ye göre, Osmanlı'da reformların Batının gücü karşısında bir zorunluluk olarak belirmesi ve İslam kültürüne yabancı öğelerin alınışı bu süreci çetin hale getiren başlıca sebeplerdir. Laiklik konusunda daha da sarsıntılı bir süreç söz konusudur. Zira Batıda laikleşmeyi kolaylaştıran devlet-kilise ve sosyal hayattaki dini cephe-laik cephe ayrılığı İslam dünyası için söz konusu değildir.¹⁵⁰

Berkes, Toynbee'yi, uygarlıkları daha çok birer “*din dünyası*” olarak ele aldığı için eleştirse de, Avrupa'nın ileri gelen fikir adamları içinde Türk İnkılabı'na

---

¹⁴⁸Kurtuluş Kayalı, “*Bir Asırlık Sosyoloji Birikimi*” (Ayrı Basım), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı:11, 2008, s. 33-40; Kayalı, yakın zamanlarda Prens Sabahattin'e yönelik ilginin artmasını da, Türkiye'nin tipik bir Batılı topluma dönüşebileceği kanaati ile ilişkilendirmiştir. s. 34.

¹⁴⁹Berkes'in 14-19-25 Ekim 1954 ve 12 Ocak 1954'te Vatan Gazetesi'nde “*Arnold Toynbee'nin Tarih Felsefesi*” başlığıyla yayınlanan yazıları Atatürk ve Devrimler adlı kitabında “*Arnold Toynbee Türk Devrimini Nasıl Görüyor*” adlı makale olarak yer almıştır.

¹⁵⁰Niyazi Berkes, **Atatürk ve Devrimler**, 2. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1993, s. 180.

eserinde mühim yer veren, geniş tarih görüşü çerçevesi içinde tahlil eden yegane kalem olarak nitelemiştir.¹⁵¹

Düşünce tarihine olan ilgisi ile yazdıkları, Berkes'in çok geniş bir tarih diliminde fikirlerin izini sürdüğünü göstermektedir. Bu iz sürme onun, tarihin bir döneminde önemli rol üstlenmiş kişilerin bilinmeyen fikri yönlerini keşfetmesini ve yaygın yanlışları düzeltmesini de mümkün kılmıştır.

Fikir adamı olarak ele aldığı bir diğer tarihsel kişilik de İbrahim Müteferrika olmuştur. Yeni bulguları, Müteferrika'yı bambaşka bir sima olarak tanımayı mümkün kılmaktadır. Berkes, Müteferrika'nın sadece matbaayı kuran kişi olarak bilindiğini, yazdıklarının bilinmesine rağmen gerçek düşünceleri ile ilgilenilmediğini belirtmiştir. Ona göre Müteferrika, Avrupa'nın geçirdiği değişimlerin farkında olan biri olarak Türklerin Batı karşısında geri kalış nedenlerini ve ıslahat çarelerini tartışmıştır. Monarşi, aristokrasi gibi devlet türlerini incelemiş ilk kez demokrasiden söz etmiştir. En önemlisi de Osmanlı tarihinde ilk kez Avrupa'da beliren çağdaş devletlerin "yeni ve akli yani dinden ve gelenekten gelmeyen usullerle yönetildiğini" vurgulamıştır.¹⁵²

Berkes'e göre Müteferrika, Petro'nun Batı usullerini uygulamasıyla Rusya'nın ilerleme yoluna girdiğini saptamış, Osmanlı Devleti için reform gereğinin mutlak olduğunu savunmuştur. Türklerin Batı'daki gelişmeler konusundaki bilgisizliğine dikkati çekerek modernleşme yollunda ilerlememeleri halinde büyük tehlikelerle karşılaşacaklarını iddia etmiştir. Berkes Müteferrika'yı, fikirleri itibarıyla Türk evrim tarihin ilk öncü düşünürü olarak nitelemektedir.¹⁵³

Niyazi Berkes'in ilk dönem yazılarının sosyoloji ile ilgili olduğuna değinilmişti. Türk toplumunun Batılı toplumlardan farklı tarihsel süreçlerden geçtiğini fark etmesi ve saha çalışmalarında toplumsal gerilikleri gözlemlemesi onu tarihe yönelten temel sebepler olarak görünmektedir.

---

¹⁵¹Berkes, **Atatürk ve...**, s. 179.

¹⁵²Niyazi Berkes, **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, Adam Yayınları, 1985, İstanbul, s. 87. Kitap'ta "*Unitarianizm ve Matbaa*" adıyla yer alan yazı, *Belleken*, dergisinde, XXVI/104, (1962), "*Türk Matbaacısının Kurucusunun Dini ve Fikri Kimliği*" adıyla yayınlanmıştır. s. 715-737

¹⁵³Berkes, **Felsefe ve...**, s. 88.

Tarihe yöneldiğinde fikir akımlarını ele alması, özellikle Osmanlı aydınlarının Batı kavrayışını anlamaya çalışması anlamlıdır. Berkes'in ilk dönemlerde Türk tarihinden ziyade Batının tarihi hakkında daha birikimli olduğu düşünülebilir. Başka bir ifade ile 15. yüzyıldan itibaren Batının düşünsel ve ekonomik alanlarda geçirdiği değişimlerin niteliğini, Batının bu değişimlerin dışında kalan toplumlara etkisini, Osmanlı aydınlarının Batı kavrayışını tahlil etmeye çalışmaktadır. Namık Kemal ve Ziya Gökalp'a dair değerlendirmelerinde en çok üzerinde durduğu nokta Batı uygarlığının bütünselliğini kavrayıp kavrayamadıklarıdır. Bu yaklaşım bir yandan Berkes'in kendisinin uygarlığı bir bütün olarak gördüğünü diğer yandan tarihte neyi aradığını göstermektedir.

Ona göre Osmanlı tarihinde ıslahatlar çerçevesinde beliren yeni düşüncelerin, akımların kıymeti, bütüncül bir değişimin gerekliliğini kavramaları ile söz konusudur. Türk ulusçuluğuna katkısını keşfettiği Ziya Gökalp'ı ve çok erken dönemde ve ilk kez birçok alanda değişme zorunluluğunu dile getiren İbrahim Müteferrika'yı önemsemesi ve övgüyle anması bu yaklaşımı ile ilgili olsa gerektir.

Berkes'in, Toynbee'nin Türk İnkılabına dair yaptığı, "Mustafa Kemal ve arkadaşları Osmanlının tarihsel yanlışlığından sıyrılarak bir zorunluluk haline gelen bütünlüklü bir Garplılaşmayı benimsemişlerdir" tespitinde, aslında kendi düşüncelerinin teyit edildiğini gördüğü söylenebilir.

Toynbee'nin, Osmanlı ıslahatlarının Batı üstünlüğünün tesiriyle başladığına dair değerlendirmesi de, Berkes'in, Türkiye'de yenileşme ve laikleşme adımlarının sınıfsal mücadele ile değil, devleti kurtarma zorunlulukları ile atıldığı tespitinin paralelindedir. Dahası Toynbee, İslam toplumlarında din-devlet ayrımı olmamasının bu toplumlarda laikleşmeyi zorlaştıran en önemli unsur olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamasının da Türk toplumunun tarihsel süreçlerinin Batıda yaşanan süreçlerden farklı olduğunu düşünen ve önemseyen Berkes'in tespitlerinin paralelinde olduğu görülmektedir.

Berkes'in Osmanlı aydınlarının Batı'yı nasıl algıladıklarını açıklamaya dönük tahlillerinden belki daha önemli olan yaklaşımı Osmanlı ıslahatlarının nereye doğru yol aldıklarını tespit etme çabasıdır. Bu çabaları bir bütün olarak laikleşme olarak nitelenmesi geniş bir konuyu daraltıyormuş gibi görünse de aslında daha da

genişletmektedir. Zira Berkes 1950'lerin ortalarında laikliği, Türkiye'deki din-devlet ayrılığı gibi dar bir çerçevede görme geleneğinin aksine, daha geniş bir anlamda ele almaktadır.

Avrupa toplumlarında yaşanana laikleşme sürecinde Devlet'in Kilise'den ayrılmasını laikleşme oluşumunun yalnız bir yanı olduğunu belirten Berkes, ekonomik, toplumsal ve kültürel örgütlerin de din ölçülerinden ayrılmasının o ölçüde önemli olduğunu vurgulamıştır. Bundan dolayı laiklik yalnız devletle din arası ilişki sorunu değil *kutsal* ile *kutsallık* dışı değerler arası ilişkiler sorunudur.¹⁵⁴ Bir başka ifade ile "...laiklik toplumsal yaşamın çeşitli alanlarının en üstün kural ve değer ölçüleri sayılan din kavramlarından kurtarılmasından başka bir şey değerdir."¹⁵⁵

İslam toplumlarında din ile devletin ayrı ayrı örgütlenmediğini diğer bir deyişle, İslamlıkta devlet ile din arası ilişki biçiminin Hıristiyanlıktaki biçiminden farklı olmasının İslam toplumlarında devleti ve bütün siyasal, toplumsal kültürel örgütlenişleri bir din ilkesine bağlama sorunu olmadığı anlamına gelmez diyerek Batı anlamına indirgenmiş bir laiklik anlayışına karşı çıkmaktadır.

Berkes, Osmanlı tarihindeki yenileşme adımlarının nasıl din ölçülerinden ayrılma anlamına geldiğine dair örneklemelelerine geçmeden önce din alanını da kapsayan daha geniş bir kavrama yer vermiştir. Buna göre, Osmanlıda din ile toplumun, devletin ekonomik, toplumsal ve ideolojik gereklerine göre uyumlaştırılması, en genel anlamı ile sistemin meşrulaştırılması işini *gelenek* yapmaktaydı.¹⁵⁶ Gelenek, Osmanlı devlet ve toplum yapısını anlamakta işlevsel olan şeriatı da kapsayan en geniş alandır. Osmanlıda değişme ancak yeni olan bir unsurun

---

¹⁵⁴Niyazi Berkes, **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984, s. 25. Kitapta "*Laikliğin Tarihsel Kaynakları*" adıyla yer alan yazının 27 Temmuz 1955'te Harvard Üniversitesi'nde okunan bir tebliğ olduğu belirtilmiştir. s. 43.

¹⁵⁵**Teokrasi ve...**, s. 26. İslam toplumlarının tarihinde Avrupa'da olduğu gibi evrensel bir inanırlar birliği ve hukuku gerçekleşmediğini belirten Berkes dünyadaki Müslümanların davranışlarında görülen benzerliklerin İslam dininden değer, ortaçağ İslam devletlerine özgü olan ortak yanlardan kaynaklandığını savunmuştur. s. 27.

¹⁵⁶"Berkes'in düşüncesinde din temel dayanak noktası olarak incelenirken düşüncelerinin büyük bir kısmının da gelenek üzerine inşa edilmiş olduğu hemen göze çarpan bir özelliktir." Emrah Özkan, **Bir Düşün Adamı Olarak Niyazi Berkes**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008, s. 37.

sistemin (geleneğin) temel ilkelerini zorlamadığı takdirde mümkündür.¹⁵⁷Berkes'e göre geleneksel yapıdan her uzaklaşma veya ona yeni bir unsur katma da laikleşme yolunda bir adımdır.

Berkes, geleneği, din ile iç içe geçmiş ve değişime direnen genel bir yapı olarak nitelese de bu açıklamanın eksik kaldığı görülmektedir. Bu eksiklik ya da belirsizlik, onun bu dönemde henüz bazı kavramları Osmanlı devlet felsefesi ile ilişkilendirememiş olmasıyla ilgili olsa gerektir.

Osmanlı yöneticilerinin, 18. yy başlarında geleneksel düzenle uzlaşmazlıkları bariz olan yeni yanların bulunduğunu görmüşlerdir. Berkes, bu fark edişi, laikleşme doğrultusundaki ilk görüntüler olarak nitelemiştir. Ona göre, devleti güçlendirmek için yeni ve yabancı yanlar alınmasına dair fikirlerin belirmesi, gelenek dışındaki dünyada yeni ve daha yararlı yanlar olduğu bilincinin uyanması ile ilgilidir.

18.yy başlarında Fransa'ya elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet'in raporları Avrupa toplumu üzerine ilk olumlu tanıtma yazısıdır ve yeni bir uygarlığın haberlerini getirmektedir. Matbaanın gelişiyiyle Şeyhülislamın din dışı yazıları yayınlama izni vermesi din alanı dışında bir bilim ve düşün alanının bulunduğunu simgelemiştir. Bunu Türk laiklik görüşüne giden yolu başlangıcı sayan Berkes eski-yeni kavgasının da bu dönemde başladığını belirtmiştir. Okullar, kurumlar ve askeri yöntemlerin şeriata aykırılığının iddia edilmesiyle dünyevi meseleler bir din sorunu haline gelmiştir. Bundan dolayı reform yanlıları tamamıyla dünyasal olan işleri dünya ötesi sorunlarla ilişkili görülmekten kurtarmak zorunluluğuyla karşılaşmışlardır.

18 yüzyılda yazılmış olanlara dayanarak artık Osmanlı düzeninin özü olan savaşların için itici gücü niteliğindeki din bağınazlığının ve dayanışma duygusunun (asabiye) yitirildiğini belirten Berkes bu değişimi önemsemektedir. Ona göre dinin devlete en üst değeri sağlayan veya devletin en üst değerinin din ülküsü olduğu inancının yıkılışı geleneksel düzenin yıkılmaya yüz tuttuğunu kanıtlamaktadır.

Lale Devri'nde başlayan laikleşme yolundaki küçük adımlar ile geleneksel olanın yanında yeni bir insan, yeni bir eğitim ve yeni bir düşün biçimi doğmaya

---

¹⁵⁷ Berkes, **Teokrasi ve...**, s. 28-29.

başlamıştır. Bu ikilik hali Üçüncü Selim döneminde yeni bir fikir ile zenginleşmiştir. O da yeni bir düzen yaratılacaksa kaynak ve modelinin Batı olduğu konusunda, istisnalar bir yana, devlet adamlarının birleşmiş olmasıdır. Berkes ayrıca Üçüncü Selim'in devletin ıslahı için devlet adamlarının görüşlerini özgürce ifade etmesini sağlamaya çalışmasını, danışmanları için kurumlar kurdurmasını mutlak padişah ya da kutsal halife niteliklerinde fark edilmemiş bir kayma olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁸

Fransız Devrimi'ni, Devrim öncesinde Avrupa'da Osmanlı teokratik rejimine karşı bir düşün savaşı açılmasını ve Osmanlıdaki farklı dini toplumların Avrupa devletlerince siyasal amaçlarla kullanılmasını Osmanlı'daki laikleşmeyi hızlandıran dış olgular olarak kaydetmektedir. Bu dış etkiler Osmanlıda Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin aynı siyasal birimin eşit vatandaşları olarak kabulü şeklinde somutlaşmıştır.¹⁵⁹

II. Mahmut döneminde daha önce biri dünya işlerini (Sadrazam) diğeri din işlerini (Şeyhülislam) simgeleyen iki makamdaki kişiyle yürütülen devlet işleri nazırlar eliyle yürütülmeye başlanmıştır. Bürokrasinin doğuşu ile kişisellikten ayrılmış bir yönetim ve hizmet kavramına yaklaşılmıştır. Ordunun laikleşmesi de bu dönemde başlamış, laik okulların alanının genişlemesi medresenin alanını daraltmıştır. Berkes bu değişimler sebebiyle II. Mahmut dönemini, Tanzimat'ın ilk aşaması olarak kabul etmektedir.

Berkes Tanzimat ile halkın ve dinlerin eşitliğinin kabul edilmesini, adaletin özgürlüğü için yeni kanun çıkarılmasının önerilmesini yeni bir devlet ve toplum geliştirme işi olarak yorumlamaktadır. Devlet ve kanunlar açısından din gereklerine yer verilmemesini ve devletin din kurum ve kurallarından soyutlanmasını yine Tanzimat'ın, laikliğe doğru yapılmış düzenlemeleri olarak değerlendirmektedir. Berkes II. Abdülhamit dönemini, devletin, sulatan-halife iradesi dayanağı ile yönetildiği, dolayısıyla Tanzimat sürecinin kesintiye uğratıldığı evre olarak nitelemektedir.

---

¹⁵⁸ Berkes, **Teokrasi ve...**, s. 37.

¹⁵⁹ Geleneksel yapıyı değiştirici etkisi olan bu dış gelişmeler Berkes'e göre, Osmanlı çözümlüğünü hızlandırmış ve ıslahatlar konusunda inisiyatif Batılı devletlere geçmiştir. Berkes, **Teokrasi ve...**, s. 38-39.

Tanzimat sonrası Türkiye tarihini kişi özgürlükleri ve ülke bağımsızlığını var etme mücadelelerinin tarihi olarak gören Berkes'e göre bu iki amaca Kemalist dönemin devrimci adımları ile ulaşılabilmektedir. Böylece hem Osmanlı ikiliği sonlandırılmış hem de başlamış olan laikleşme süreci son aşamasına vardırılmıştır. Bundan dolayı Kemalizm'in laikleşme ve batılılaşma yolundaki uygulamaları iki yüzyıllık birikimin mantık gereğidir. Bir kişinin keyfine göre ansızın zorla uygulanmış bir iş değildir.¹⁶⁰

Demokrat Parti'nin iktidar yılları boyunca Kemalizm'in bazı ilkelerinin, özellikle laiklik ilkesinin, günlük siyasi tartışmalara konu edildiği bir dönemde Berkes'in yukarıdaki tespitlerini bu tartışmalara bir cevap gibi değerlendirmek mümkünse de aslında o sadece 1940'larda başladığı Türk düşünce tarihine dair araştırmalarını sürdürmektedir.

Berkes'in Türk tarihinde laikliğin gelişimine dair yukarıdaki tespitleri birçok noktadan önemli görünmektedir. Öncelikle bundan böyle Berkes Batı'yı ya da Osmanlı'yı ele alarak laiklikten söz ettiğinde bütün alanlarda gelenek ve din ölçülerinden uzaklaşmak anlamındaki bir değişimi kastetmektedir. Daha da önemlisi Berkes'in Osmanlı'da laikleşmeyi yaratan sebeplerin Batı toplumlarındaki sebeplerden farklı olduğunu tespit etmenin yanında laikleşmenin; Batıda ve Osmanlıda yöneldiği ya da vardığı nokta açısından taşıdığı ortak niteliği yakalamasıdır. Bu ortaklık çağın gerekleri doğrultusunda akla, bilime uygun yöntemleri kullanmak ve hayatın her alanını bu anlayışla düzenlemeye girişmektir. Berkes'in Türk toplumunun da Batılılaşabileceğine dair düşüncesinin bu tespitlerine dayandığı iddia edilebilir. Batılılaşmayı hangi şartlar altında ve hangi yollardan gitmekle mümkün gördüğünü değerlendirebilmek için ise bu konuda yazacaklarını ele almak gerekmektedir.

Bölüm Değerlendirmesi

Tarihsel sürekliliği önemseyen bir yaklaşımla 1946 – 1960 arası döneme bakmak gerekirse; laiklik konusundaki anlaşmazlıkları istisna, iki farklı dönem gibi görünen bu zaman diliminde CHP ile DP'nin ortak yönlerinin daha geniş bir zemin oluşturduğu söylenebilir. İsmet Paşa'nın iktidarı devretmek konusundaki

---

¹⁶⁰ Berkes, **Teokrasi ve...**, s. 24.

olgunluđu¹⁶¹ ve ilk kez¹⁶² halkın tercihi ile Demokrat Parti'nin iktidara gelmesinin halkta bir güven ve demokrasiye inanç duygusu yarattığı aşikardır. Bununla birlikte, geleceği şekillendirmede toplumsal yapının asıl belirleyici olduğu kabul edilirse; 1946 – 1960 arası dönemde Türkiye'nin yapısal sorunlarının çözülmediğini, bu sorunların çözümünde hayati derecede rol oynayacak fikir ve örgütlenmeleri yaşatacak düzenlemelerin yapılmadığını belirtmek yerinde olacaktır.

Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği dönemde ülkesinden ayrılmak zorunda bırakılan Berkes, yaşadığı sıkıntılara rağmen 1940'lardaki düşünsel çizgisini ve arayışlarını sürdürmüştür. Bu çerçevede Üçüncü Bölüm sonunda yer verilen değerlendirmelerin pek isabetli olduğu görülmektedir.¹⁶³

Kanada'ya yerleştikten sonra Türk düşünce tarihine iyice yoğunlaşan Berkes'in, kabaca 1950-1960 arası dönemde, Müteferrika, Gökalp ve Toynbee ile ilgili olarak yazdıkları daha sonra yayınlacağı Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinin iskeletini oluşturmuştur. Din-devlet ilişkilerinin seyri ve laiklik konusunda ise Osmanlı tarihsel kesiti ile Cumhuriyet dönemini birbirine bağlama konusunda, daha da derinleştiği göze çarpmaktadır.

---

¹⁶¹Karpat, **Türk Demokrasi...**, s. 208.

¹⁶²Eroğul, **Demokrat Parti...**, s. 181.

¹⁶³Söz konusu değerlendirmeler Kayalı ve Çetik'e ait olan değerlendirmelerdir.

III. BÖLÜM: 1960'LI YILLARDA NİYAZİ BERKES VE “TÜRKİYE'DE ÇAĞDAŞLAŞMA”

A- İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sosyal Bilimlerde Yeni Eğilimler

Sosyolojiden tarihe, özellikle düşünce tarihine yönelmiş olan Berkes 1950'li ve 1960'lı yıllarda yoğun bir biçimde doğu-İslam toplumlarında din-devlet ilişkileri konusuna eğilmiştir. Bu dönemdeki çalışmaları, Türk tarihine soyut bir düzeyde yönelerek 1940'lı yıllardaki sınırlılıkları aştığının kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Yurt dışında yaşamasına karşın büyük bir coşku ile ve Türkçe yazması ise 1960'lı yıllarda Berkes'in Türkiye hakkındaki beklentileri, ondaki ülkenin bir değişme yaşayacağı hissiyatıyla ilişkilendirilmiştir.¹⁶⁴

Yurt dışında adı geçen konularda makaleler, bildiriler şeklinde ortaya koyduğu düşüncelerini daha geniş bir şekilde 1964'te yayınlanan *The Development Of Secularism in Turkey* adlı eserinde işlemiştir. Kitap, Berkes'in ABD'de sosyoloji eğitimi gördüğü dönemde başladığı, Türkiye'ye dönünce yarım bırakmak zorunda kaldığı doktora tezinin geliştirilmiş halidir.¹⁶⁵ Aynı eser Türkiye'de, 1973 yılında Cumhuriyetin 50. yıl dönümünde genişletilmiş olarak, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adıyla yayınlanmıştır.¹⁶⁶

Adı geçen eserle ilgili olarak yapılan bir değerlendirme Berkes'i anlamaya katkı yapacak niteliktedir: “*Türkiye'de Çağdaşlaşma, bir anlamda Cumhuriyetin ilk yıllarında bütün ilerici atılımları dikkatle izlemiş olan bir bilim adamının*

---

¹⁶⁴1960'lı yıllarda yayınladığı metinlere sinen coşku o dönemde Niyazi Berkes'in haletiruhiyesi ile ilgilidir. Yazdığı metinlere sinen iyimserlik de dönemin kendi anladığı anlamda dinamizmine işaret etmektedir. Kurtuluş Kayalı, “*Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi*”, **İz Bırakmış...**, 97-99.

¹⁶⁵Savaş çıktığı için doktora tezini Amerika'da bitirememişti ama aşağı yukarı aynı tezi ve konuyu gittikçe geliştirerek, 25 yıl sonra **The Development Of Secularism in Turkey** (1964) kitabı olarak ortaya çıkardı. Fikret Berkes, “*Niyazi Berkes ve Mediha Berkes'in 1940'lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar*”, **İz Bırakmış...**, s. 6.

¹⁶⁶Niyazi Berkes, **The Development Of Secularism in Turkey**, McGill Universty Press, Montreal, 1964. Kitap, genişletilmiş biçimiyle **Türkiye'de Çağdaşlaşma** adıyla 1973 yılında Bilgi Yayınevi (Ankara) tarafından yayınlanmıştır. Tez çalışmamızda aynı eserin 1978 yılında Doğu-Batı (İstanbul) yayınları tarafından basılan nüshası kullanılmıştır.

Cumhuriyet 50. yılına bir armağanı olarak ele alınmalıdır. Kanımca Berkes, kendince Atatürk Türkiye'sine olan borcunu ödüyordu."¹⁶⁷

Berkes'in *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eseri ve onu tamamlayıcı nitelikteki yazılarının tahliline geçmeden önce II. Dünya Savaşı sonrasında Batı'da ve Türkiye'de sosyal bilimler alanında öne çıkan eğilimlere değinilmelidir.

1950'ler ve 1960'lar sosyal bilimlerde modernleşme ve azgelişmişlik kuramlarını revaçta olduğu yıllardır. Özellikle 1960'larda Batı-dışı toplumların modernleşme/batılılaşma tarihlerine duyulan ilgi dikkat çekici boyutlardadır ve yoğun bir biçimde eser verilmiştir.¹⁶⁸

Berkes'e dair eleştirilerde söz konusu edildiği için II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan modernleşme kuramına kısaca yer vermek gerekmektedir.

II. Dünya Savaşı bittiğinde İngiltere ve Fansa başta olmak üzere Avrupa devletlerinin sömürgesi konumunda olan birçok Afrika ve Asya ülkesi şeklen de olsa bağımsızlıklarına kavuşmuşlardı. Bunun yanında dünya, Soğuk Savaş olarak adlandırılan, Sosyalist ve Kapitalist dünyanın ideolojik, kültürel alanlarda birbiriyle mücadele edeceği yeni bir döneme girmişti.

Modernleşme kuramı bu yeni dönem ile ilişkilendirilmiş, kuramın, sömürgeci dönem sonrası dünyada sosyalist fikirlere meydan okuma, Marksist toplumsal gelişme değerlendirmesine bir alternatif ortaya koyma gayretlerinin bir sonucu olarak doğduğu ifade edilmiştir.

Dünyada siyasal ve iktisadi gelişmeye daha fazla ilginin uyandığı bu dönemde Modernleşme Kuramı, geç kalmış bir geçiş süreciyle kapitalist sanayileşme yoluna girmiş olan toplumların, genellikle Üçüncü Dünya'daki toplumlarının, kalkınma ve modernleşme sorunlarını analiz etmekte kullanılmıştır.

Sosyal bilimler alanında, 1960'ların başında yaygın biçimde kullanılmaya başlanan Modernleşme Kuramına göre modernleşme, pek çok farklı yolla başlatılabilen bir süreçtir, yine de en muhtemel olanı, teknoloji ve değerlerdeki değişimlerle başlatılmasıdır. Bu sürecin sonucunda, kurumlar çoğalır, geleneksel toplumların basit yapıları modern toplumların karmaşık yapılarına dönüşür.

---

¹⁶⁷Ayhan Aktar, "*Niyazi Berkes'in Türkiye'de Çağdaşlaşma Kitabını Yeniden Okumak*", **İz Bırakmış...**, s. 64.

¹⁶⁸Fahrettin Altun, "*Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında*", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004, s. 458.

Sosyolojide, “Gelişme Sosyolojisi” olarak da adlandırılan yaklaşıma göre, Batı-dışı toplumların, Batı kapitalizminin iktisadi ve toplumsal sistemini taklit etmeleri koşuluyla sanayileşmiş dünyayı eninde sonunda yakalayacağı öngörülmüştür.

“Modernleşme kuramı gelişmeyi gelenekten moderniteye doğru bir aşamalı geçiş olarak kavramsallaştırmış ve bu geçişin, iktisadi düzeyde piyasanın ve dış yatırımların devreye girmesiyle, toplumsal düzeyde uygun Batı kurumları, değerleri ve davranışlarının benimsenmesiyle, siyasal düzeyde ve parlamenter demokrasinin uygulama konmasıyla gerçekleşeceğini varsaymıştı.”¹⁶⁹

Sosyal Bilimlerde söz konusu yaklaşımın etkisini yansıtan, Batı-dışı toplumlar hakkında kaleme alınmış önemli eserler olarak; Şerif Mardin’in *The Genesis of Young Ottoman* (1962) ve *Jöntürkler’in Siyasi Fikirleri* (1965), Hilmi Ziya Ülken’in *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* (1966), Niyazi Berkes’in *The Development Of Secularism in Turkey*, (1964), Roderic H. Davison’un *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (1963), Bernard Lewis’in *The Emergence of Modern Turkey* (1961), Robert Devereux’un *The First Constitutional Period* (1963), Albert Hourani’nin *Arabic Thought In Liberal Age 1789-1939* (1962), Robert E. Ward-Dankwart A. Rustow’un *Political Modernization in Japan and Turkey* (1964)’i anılmıştır.¹⁷⁰

B- Kavramsal Açıklamalar

Berkes *Türkiye’de Çağdaşlaşma* adlı eserinin konusunu, Türkiye’nin son iki yüzyıl içindeki yenilenme çabalarının aşamalarını, (din-dünya işlerini ayırma davasını ölçek olarak) çabaların düşün düzeyindeki görünüşlerinin yardımı ile incelemek olarak açıklamıştır. Bu çerçevede tarihsel olaylar Cumhuriyet’e gelişin önkoşulları olarak oynadıkları roller açısından ele alınmış, son iki yüzyıl içinde iç ve dış olayların nasıl zorunlu olarak bir ulus birimine dayalı Cumhuriyet rejiminin gelmesi doğrultusunda aktığı gösterilmek istenmiştir.¹⁷¹

---

¹⁶⁹Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, (Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, 260-261, 508-509.

¹⁷⁰Altun, **a.g.m.**, 458-459.

¹⁷¹Bugün (1970’ler) karşılaşılan toplum, devlet, uygarlık sorunlarının kökenlerinin sanıldığından çok derinliklerde olduğunu gördükçe «devrim» kavramının yüzeysellikten kurtarılması zorunluluğu daha çok beliriyor. Niyazi Berkes, **Türkiye’de Çağdaşlaşma**, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul, 1978, s. 9.

Eserinin başında, anahtar kavram olarak kullanacağı *çağdaşlaşma* (*secularism*) terimini niye tercih ettiğini, laiklik teriminin Türkiye’de yüklendiği anlamlardan doğan sorunlarla ilişkilendirmiştir. Buna göre din ve devlet geleneğimizin farklılığı ve dilimizde karşılığı olmayan laiklik terimi anlaşmazlıklara yol açmıştır.

Berkes’e göre, anlaşmazlıkların temelinde laiklik ile ilgili iki yanlış yaklaşım yatmaktadır. İlki, bu terimin geldiği din-devlet geleneğindeki (Hıristiyanlık) durumun İslam geleneğinde de bulunduğu inancı, ikincisi ise ilk yaklaşımın tersine İslam geleneğinde böyle bir durum olmadığı için Laikliğin İslam toplumları için yersiz ve anlamsız olduğu görüşüdür.¹⁷²

Berkes Osmanlı Devleti’nde din-devlet ilişkilerinin incelenmesi söz konusu olduğunda *secularism* teriminin *laiklik* teriminden daha kapsayıcı ve Osmanlı pratiğine daha uygun olduğunu belirtmiştir.¹⁷³ Buna göre, Osmanlı devlet rejimi Batı Avrupa siyasa ve din geleneğinden farklı bir gelenekten gelmektedir. Bu sebepten dolayı inceleme konusunun özünün dar anlamda din-devlet ya da devlet-kilise ayrımı sorunu değil, çok daha geniş anlamda «kutsallaşmış gelenek boyunduruğundan kurtulma» sorunu olduğunu belirtmiştir. «Geleneksel, katılaşmış kurul ve kurallar karşısında zamanın gereklerine uyan kurul ve kuralları geliştirme» anlamına gelen *secularism*’in *çağdaşlaşmanın* da tam karşılığı olarak, en uygun terim olduğunu ifade etmiştir.¹⁷⁴

---

¹⁷² Batı dünyasında din kilise ile bir tutulduğundan çağdaşlaşmanın sadece bir kilise-devlet ilişkisi olduğu sanısı, devlet ve kilise olarak iki ayrı kurul ve yetkilileri olmayan Hıristiyanlık dışı (özellikle İslamlıkta), Hıristiyanlık dünyasına özgü ve İslamlıkta olmayan bir sorun olarak düşünülmesine sebep oldu. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 20.

¹⁷³cc... Berkes’in, Osmanlı-Türk değişme sürecini, sadece bir “din-devlet ayrımı” olarak görmeyip, “gelenekselden modernliğe doğru bir değişme olayı” olarak algılaması ve incelemesi doğru bir yaklaşımdır...” Emre Kongar, “*Niyazi Berkes’te Çağdaşlaşma Kavramı*”, **İz Bırakmış...**,s. 37.

¹⁷⁴Modern Fransızcada laicisme: Din adamlarından, rahiplerden başka kişilere, kurullara, yetkililere dünya işlerinde hatta din işlerinde üstün bir yer verme anlamını taşır. Çağdaşlaşma ise Avrupa’da, kilise kuruluna, din işlerinin güdümünde, din adamlarının yanında halktan kişilerin de girmesi olayından ziyade ekonomi, siyasa, eğitim, aile, cinsel hayat işlerinde kilise-dışı olan dünyanın gereklerinin serbestçe insanları etkilemesi olayıdır. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 16.

Berkes' göre İslam toplumlarında din-devlet ilişkilerini incelemek Batı toplumlarının din-devlet ilişkilerini incelemekten daha çetin bir iştir. ¹⁷⁵ Zira İslam toplumlarında değişmez geleneksel kuralların dinsel kurallar olduğunun sanılması bütün alanları kaplayan değişmez kutsal kuralların sarsılması gibi daha kapsamlı bir konu haline gelmiştir. Başka bir ifade ile Berkes'e göre, Osmanlı Devleti'nde çağdaşlaşma konusunda asıl sorun, kutsal sayılan alanın ekonomik, teknolojik, siyasal, eğitsel, cinsel, bilgisel yaşam alanlarında daralması, etkisizleşmesi sorunudur.

Osmanlı'da çağdaşlaşma çabalarını belirlemede Berkes, başlangıç noktasının, "gelenekselleşmiş bir siyasal ve toplumsal sistemde dinin ne ölçüde kutsal gelenek ya da kutsal geleneğin ne ölçüde dinle bir tutulma haline gelmiş olduğunu tespit etme işi" olduğunu belirtmiştir.

Osmanlı geleneksel sisteminde, Lale Devri'nden başlayarak, yeni olan düşünce ve uygulamaların gündeme gelmesi ve bu konuda yapılan tartışmalara, yaşanan çatışmalara geçmeden önce Osmanlı Devleti'nde dinin, dinsel kurumların devletle olan ilişkisine değinmiştir. Buna göre, Osmanlı devleti bir kilise ya da din hükümdarlığı değildir. Din maslahatı değil devlet maslahatı başta gelir.

Ulema, Batı'da olduğu gibi ruhban değildir, görevlidir. Ruhani otorite de değildir. ¹⁷⁶ Ulemanın devlet ve dünya işlerinde kendi başına yargı yürütmek istemesi devlet gücünün çok aşındığı zamanlarda olmuştur. Bu niteliği ile Osmanlı rejimi ne feodaldır, ne de teokratik; hele hem feodal hem teokratik hiç değildir. ¹⁷⁷

Osmanlı'da çağdaşlaşma konusunu incelemeye işlevsel olan kavramın din değil, gelenek olduğunu belirten Berkes, Değişmezlik (Nizam-ı Alem), Kanun-ı

---

¹⁷⁵Berkes'in *Çağdaşlaşma*'yı yazdığı tarihte Türkiye'yi Ortadoğu bütünü içinde görmek en azından o dönemde sınırlı sayıda birkaç entelektüele has bir şeydir. Kurtuluş Kayalı, "Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi", **İz Bırakmış...**, s. 99.

¹⁷⁶İslamıkta Kilise ve dinsel otorite yoktur. Siyasal otoritenin karşısında kendi başına buyruk bir din otoritesi de gelişmemiştir. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 218.

¹⁷⁷Türk ve Batılı gözlemciler, Osmanlı kuruluşunun dinsel rengini gösterirler. Onu dinsel bir rejim olarak nitelermeleri çağdaşlaşma akımı ile başlayan bir görünüşün (dinselleşmenin başlaması) yarattığı bir yanılmadır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 27.

Kadim (Tanrını koyduğu düzen), ve Padişahı (Peygamber değil Tanrının halifesi) Osmanlı'nın gelenek unsurları olarak sıralamıştır.¹⁷⁸

C. Çağdaşlaşma Yolunda İlk Adımlar: Lale Devri

Berkes, Lale Devri'ni Osmanlı tarihinde değişmek zorunluluğunun belirlediği dönem olarak kabul etmiştir.¹⁷⁹ Bu dönemde boy veren yeni fikirlerden önce, Osmanlı toplumsal hayatında beliren, geçmiş dönemde görülmeyen, yeni anlayış ve gündelik yaşam pratiklerine yer vermiştir.

Ona göre Lale Devri'nde Osmanlı yüksek yönetici tabakası, eski dönemlerdeki din-gaza karışımı olan eski Osmanlı ethos'undan (asabiye), kendine özgü zihniyetten kopmuş bir tabakadır. Asabiyenin yerini deizm, hatta ateizm, tasavvuf, Bektaşilik, musiki, edebiyat ve hedonizm almıştır.

Kahvehaneler, Osmanlı ülkelerinde, özellikle İstanbul'da, cami ve mescidin yerini alan ilk siyasal dedikodu, hatta komplo yuvaları olmuştur. Artık reyalıktan çıkmış olan halk arasında İslamlık, gaza, savaş ve ahret dünyalarının dışında maddi bir dünyanın varlığının duyulması ile ilgili olarak yeni bir düşün ve tartışma ortamı doğmuştur.¹⁸⁰

---

¹⁷⁸Padişahların öldürülmesine, padişah otoritesinin sifra inmesine rağmen bu makamın kutsallığını inkar edecek güç çıkmamıştır. Bu Cumhuriyet döneminde yapılabilmıştır. Osmanlı rejiminin en önemli öğeleri: Halife-Padişah, bağımlı hizmet sınıfları (Kapıkulları), devletin maliyesini ve yönetim mekanizmasını yürütecek bürokrasidir. Osmanlı rejimi Batı geleneğinden ayrılır. Sayasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez, toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 30-35; Berkes, Osmanlı Devleti'nin Batıda kurulmuş devlet tiplerinden hangi yönleriyle farklılaştığı konusunu sonraki dönemde ayrıntılı bir biçimde **Türkiye İktisat Tarihi** (C I-II) adlı eserinde işlemiştir.

¹⁷⁹Osmanlı tarihinin 1718-1730 arası dönemi Lale Devri olarak adlandırılmaktadır.Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın sadaret yılları olan bu dönemde, barışçı bir siyaset izlenmiş, Batı'nın siyasi, ekonomik ve kültürel gelişmelerinden yararlanılmak istenmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi IV. Cilt I. Bölüm Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 4. Basım, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s. 162; Berkes, Osmanlı tarihindeki belirli dönem adlarını kullanmakla birlikte, anlatımında bu dönemlerin karşılığı olan zaman aralığına uymaya özen göstermemiştir.

¹⁸⁰Berkes, **Türkiye'de...**, s. 44-45. Berkes'in, halkın reyalıktan çıkmış olduğu yolundaki iddiasını yeterince açıklamadığı söylenebilir. Yazdıklarından yola çıkarak halkın, en azından İstanbul halkının bir kesiminin güncel ilgileri, önemsedikleri ile padişah-halifeye mutlak bağlılık ve sadakat duygusundan uzaklaşmalarını kastettiği düşünülebilir.

Berkes'e göre, bir barış evresi olan Lale Devri'nde, düşünsel anlamdaki en önemli gelişme, klasik Osmanlı örgütlerini diriltmek şeklindeki eski anlayış yerine, Batı yöntemlerini alma yönündeki fikirlerin doğmaya başlamasıdır.¹⁸¹

Yeni fikirleri seslendiren kişiler olarak Fransız subayı De Rochhefort, Avrupa usulü bir örgüt kurarak fen subaylığı yetiştirmeyi önermiş, Osmanlı maliyesinin sıkıntısının Avrupa ticaretinin yarattığı dengesizlik sebebiyle olduğunu ifade etmiştir. Dönemi içinde, Berkes'e göre, çağdaş Batı'nın en ileri yanın temsil eden İbrahim Müteferrika ise dönemin ileri Avrupa uluslarının yasalarının tanrıdan gelme değil, akıl yoluyla bulunmuş ilkeler olduğunu belirterek çarenin, bunların yöntemlerini benimsemek olduğunu ifade etmiştir.¹⁸² Ancak De Rochhefort ve Müteferrika'nın fikirlerinin yanında anılan dönemde yenilik adına sunulan öneriler ordunun modernleştirilmesi konusunda yoğunlaşmıştır.

Askerlik ile ilgili önemli gelişme 1733'te Üsküdar'da Hendesehane adlı askeri fen ve tatbikat okulu açılmasıdır. Ancak Humbaracıların yeni talimlerden hoşlanmamaları ve isyan edecekleri yolundaki endişeler Hendesehane'yi kısa ömürlü kılmıştır. Berkes'e göre bu dönemde Yeniçerilerin reformlara karşı oluşu şeriatçılık değil parasal konularla ilgilidir. Zira ekonomik açmazlarla toplumun fakirleşen kütleleri yeniçerileşmeye, yeniçeri esnaflaşmaya (kayıkçı, hamal) başlamıştır.¹⁸³

Lale Devri'nin önemli bir yeniliği olan matbaa konusunda Berkes farklı değerlendirmelerde bulunmuştur. Ulemanın matbaanın kullanılmasına karşı çıkmadığını hatta ulemeden bazı kişilerin çeşitli görevleri üstlendiklerini belirterek matbaanın yaşayamamasının, devleti yönetenlerin olumsuz bakışı, bol ve ucuz kitap talebinin yokluğu ve Lonca sistemi ile ilgili olduğunu belirtmiştir.¹⁸⁴

Berkes, Osmanlı sisteminde askerlik konusunun sanayi ve ekonomi konularıyla bir bütün olmasına karşın, Lale Devri'nde, militer çağdaşlaşma girişimi

---

¹⁸¹Berkes, **Türkiye'de...**, s. 42.

¹⁸²Müteferrika, geleneksel düzen anlayışı yerine çağdaş düzen kavramını ilk getiren adamdır. s. 55; Berkes, **Türkiye'de...**, İbrahim Müteferrika'yı Türk evrim tarihinin ilk öncü düşünürü olarak kabul edebiliriz. Berkes, **Felsefe ve...**, s. 88.

¹⁸³Berkes, **Türkiye'de...**, s. 74.

¹⁸⁴Gayri Müslimlerin, cemaat problemleri ve çatışmalarında matbaanın bir araç olarak kullanılması Osmanlı yöneticilerinde matbaa ile ilgili olumsuz bir bakış yaratmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 60.

için ekonomik ve sınai kalkınma gereğinin kesin bir koşul olduğunun yeterince anlamadığını belirtmiştir.

İlk çağdaşlaşma fikirleri ve girişimlerinin boy verdiği bu dönemi Berkes, siyasal düzende bir iyileşmenin sağlanamadığı, önemli fikirlerin uygulanma fırsatı bulamadığı ve yapılanların toplumdan destek görmediği bir dönem olarak değerlendirmiştir.

Berkes'in Lale Devri ile ilgili en önemli tespiti ise küçük adımlar şeklinde de olsa başlamış olan çağdaşlaşma girişimlerine paralel olarak geleneklerin dinsel değerler kılıfına girmeye başlamasıdır. Bir başka ifade ile çağdaşlaşma ile dinselleşme çağdaşlardır.¹⁸⁵

Nizam-ı Cedit girişimini ele alan Berkes, III. Selim döneminde girişilen reform faaliyetlerinden önce, padişahın kişiliğine değinmiştir. Buna göre, zamanın iki yüze yakın ileri gelenini reform projesi hazırlamak için görevlendirmesi, önerilerini özgürce hazırlamalarını, cezalandırma olmayacağını belirtmesi III. Selim'in yenilikçi yönünü göstermektedir.

Padişaha sunulan projelerde, az da olsa da özgün öneriler olmakla birlikte, en çok askerlik alanında reform gerekliliği üzerinde durulmuştu.¹⁸⁶

Yeni bir rejim değil, talimli birliklerden ordu kurulması anlamındaki Nizam-ı Cedit girişimi, beraberinde hazine sorunlarını ve giderek yolsuzlukların açığa çıkmasından doğan çatışmaları getirmiştir.¹⁸⁷ Bu olumsuzluklara, reformcuların birbirleri aleyhine Rus, İngiliz, Fransız klikler şeklinde parçalanmış olması,

---

¹⁸⁵Değişme zorunlulukları ile karşılaşan toplumlarda en yüksek sayılan değerler, dinsel değerler kılıfına girmeye eğilimlidirler. Din, geleneğin en son sığınma yeridir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 18; "... Berkes'in asıl katkısı, Osmanlı-Türk değişme çizgisindeki "dinselleşme"nin, aslında "çağdaşlaşma"ya karşı bir tepki olduğu yolundaki diyalektik teşhisidir ki bu bütünüyle doğru bir yaklaşımdır." Emre Kongar, "*Niyazi Berkes'te Çağdaşlaşma Kavramı*", **İz Birakmış...**, s. 37.

¹⁸⁶Önerilerden bazıları şunlardır: Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, yetim ve yoksul çocukların asker olarak devşirilmesi, Humbaracı Ocağı'nın kaldırılması, maaşlı askeri birliklerin kurulması, Avrupa'dan askeri uzman getirtilmesidir. Berkes'e göre, en önemlisi, milli ordu fikrine en yakın olan, genel askerlik önerisidir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 89-90.

¹⁸⁷Berkes, 18. yy ortalarında Osmanlı'da tefeci ve sarraf gibi unsurların ortaya çıkmasını hazırlayan yeni üretim biçim ve ilişkileri (malikane, mukataa gibi uygulamalar) doğduğunu belirtmiş, bu yeni tipleri de Kapitalizmin gelişmesini imkansızlaştıran öğeler olarak değerlendirmiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 102.

Fransa'nın Mısır'ı işgali ile şiddetli bir reform düşmanlığının başlaması gibi gelişmeler de eklenince Nizam-ı Cedit girişimi de akamete uğramıştır.

Dikkati çeken bir husus, Berkes'in, Nizam-ı Cedit girişiminin başarısızlığından daha çok, aynı dönemde, bir sonraki daha ileri aşamanın hazırlayıcısı olacak, düşünsel plandaki yeni başlangıçları önemsemesidir.

Yeni ordu kurma teşebbüsü bir ayaklanma ile kesintiye uğramıştır. Ancak modern ordu eğitimi ile ilişkili olarak matematik bilimlerinin önemi fark edilmeye, Batı uygarlığının önemli olan farklı yanları sezilmeye, bilgisizlik ve taassup karşıtı olarak bilim-aydınlanma ayrımı yapılmaya başlanmıştır.

Fransızca, Arapçanın yanında ilk kez yabancı dil olarak Mühendishane'de okutulmaya başlanmıştır. Ayrıca, Avrupa başkentlerine elçilik heyetlerinin gönderilmesi ile Hıristiyan dünyası ile savaş-gaza-kefere zıtlığı dışında yeni biçimde ilişkiler kurma fikrinin doğabileceği zemin hazırlanmıştır. Bu gelişmeler ilk kez devlet himayesinde ve çevresinde, daha önce olmayan, ulemanın yerini almak üzere olan “*aydın*” tipinin doğuşunu hazırlamıştır.¹⁸⁸

Nizam-ı Cedit girişiminin kesintiye uğramasından sonra IV. Mustafa döneminde imzalanan Şer'i Hüccet'i değerlendiren Berkes, öncelikle sözleşmenin şeriata ve Osmanlı kanun geleneğine aykırı bir belge olduğunu belirtmiş daha önemli olarak da bu belge ile ilk kez devletin siyasal değil, dinsel bir temele dayandığı iddiasının ortaya atıldığını ifade etmiştir. Berkes'e göre belgeyi önemli kılan, dinsel işlerin dünyasal işler olmasına karşılık, dünyasal işlerin dinsel işler kapsamına sokulmaya başlandığını kanıtlamasıdır.¹⁸⁹

D. İkinci Mahmut Dönemi

Berkes II. Mahmut dönemini, daha çok siyasal gelişmelerin ortaya çıkardığı kurumlar ve belirmeye başlayan yeni düşünceler, uygulamalar çerçevesinde değerlendirmiştir.

---

¹⁸⁸Berkes, **Türkiye'de...**, s. 93-98

¹⁸⁹Kabakçı Mustafa İsyanı ile III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa getirilmiş ve Nizam-ı Cedit ile ilgili çalışmalara son verilmişti. Şer'i Hüccet, özünde İsyan'ın hazırlayıcılarının kendilerini güvenceye alma çabalarının eseridir. Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi V.C Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, 7. Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 84-85; Berkes'in yukarıdaki değerlendirmesi, Hüccet'te yer alan “devlet, dinin bilinenin uygulanması, istenmeyenin önlenmesi kuralına dayanacaktır” maddesi ile ilgilidir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 128-131.

Ayanların taşrada önemli bir güç olarak belirmesini, Hıristiyan toplulukların uluslaşma çabalarını ve Yeniçeri Ocağı'nın devlet için büyük bir sorun haline gelişini II. Mahmut döneminin başlıca olguları olarak sıralamıştır.

II. Mahmut döneminde imzalanan Sened-i İttifak'ı da şeriat ve Osmanlı kanun yapma geleneğinde yeri olmayan bir metin olarak değerlendiren Berkes Sened'in bazı yönleriyle Şer'i Hüccet'e üstün olduğunu belirtmiştir. Üstünlüğünü, yasama ile uygulama arasında ayırım yapılması ve padişah ile hükümetin adaletsiz uygulamalarına karşı isyan hakkının tanınmış olmasıyla açıklamıştır. Padişahın emirlerini uygulayan organlar ile ayanlar arasındaki hukuksal ilişkilerin belirsiz bırakılmasını ise en önemli eksiklik olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁰

Kapitülasyonlar ile Osmanlı Hıristiyan topluluklarında, özellikle Rumlarda, ulus olma (ayrılıkçı) çabalarının hızlandığını, belirten Berkes bu durumun Osmanlı siyasal hayatında dinsel bir tepkinin doğmasında belirleyici olduğunu belirtmiştir. II. Mahmut bu çalkantılı ortamda halife olarak ulemaya, dolaylı olarak Müslüman halka dayanma yolunu seçmiştir.¹⁹¹

Şunu belirtmek gereklidir ki, Berkes, II. Mahmut dönemine ilişkin değerlendirmelerinde Lale Devri ile başlayan yenileşme çabalarının bu dönemde vardığı aşamaları çözümlmeyi çok daha fazla önemsemiştir.

Fransız Devrimi ile yayılan milliyetçilik akımının etkisiyle Osmanlı'da beliren ayrılıkçı hareketlerin, yönetimde önemli değişiklikleri gündeme getirdiğine dikkati çekmiştir. Dar-ı Şura-yı Bab-ı Ali, Meclis-i Ahkam-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Askeri gibi kurumları, yasama yetkisini halktan değil hükümdardan almakla birlikte,

---

¹⁹⁰Sened-i İttifak: 7 Ekim 1808'de Ayanlar ile merkez temsilcileri (devlet ileri gelenleri, valiler, ulema vb) arasında imzalanan, yedi şart ve bir zeylden oluşan metin. Sened-i İttifak'taki şartların özü, ayanın Merkez'e (padişah ve sadrazama) sadakat sözü, Merkez'in de Ayana güvence vermesidir. Bülent Tanör, **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)**, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995, s. 35-37; Sened-i İttifak'ın önemi, eski düzenden farklı hale gelen mevcut düzene hukukça bir ifade vermek istemesindedir. Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 32. Kitap'ta "*Geçmişteki Anayasalarımız*", adıyla yer alan makale daha önce Eylem dergisinde (Sayı: 19, 1965) yayınlanmıştır.

¹⁹¹Balkanlardaki ayrılıkçı hareketler ile Bektaşî Yeniçeriliği arasında organik bir ilişkinin varlığı ikisine karşı birlikte yürütülen bir mücadeleyi doğurmuştur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 154-155.

idare, adliye, eğitim, ordu alanlarında yeni kurallar koyma yetkisine sahip süreli devlet organları olarak nitelemiştir.¹⁹²

Berkes'e göre bu kurumların vücut bulması, Tanrı emri veya padişah iradesi dışında insan aklı ile kurallar konup değiştirilebilir olduğunun kabul edilmesi, idare adamlarının hükümdar iradesi veya şeriat ile değil, kanun kuralları ile bağlı hale gelmesi anlamına gelmektedir. Geleneksel Osmanlı yönetim anlayışından uzaklaşma anlamına gelen yeni kurumlar ile kamu hukuku-kişi hukuku ayrımı doğmuş, kamu hukukunun alanı genişledikçe şeriat hukukunun alanı daralmıştır. Düzenlemeler, hukuk devleti mekanizmasına doğru birer adım olmuştur.¹⁹³

Şeriat Mahkemeleri'nin Şeyhülislamlığa bağlanmasının adalet ile şeriatın birbirinden ayrılması anlamına geldiğini belirten Berkes bu adımı, din-devlet bileşiminde ilk çatlama, din işleri ile dünya işlerinin birbirinden ayrılması anlamında çağdaşlaşma sürecinin de asıl başlangıcı olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁴

II. Mahmut dönemindeki diğer önemli gelişmeler olarak Berkes eğitim alanında Tıbbiye, Harbiye ve Mühendishane'nin açılışını zikretmiştir. Harbiye'nin açılışını köleden gelme komutan geleneğinin terk edilmesi, sivil bürokrasinin oluşturulmasını ise devlet-halk kopukluğunu gidermede önemli bir adım ve kapıkulluğunun kaldırılışı olarak değerlendirmiştir.¹⁹⁵

Tercüme Odası'nı ise geleceğin ilk Avrupa dilini öğrenmiş aydınlarını yetiştiren, böylelikle aydınların Fransızca aracılığıyla Fransız edebiyatı ve düşünüyü ile tanışmasına kapı aralayan kurum olarak nitelemiştir.¹⁹⁶

---

¹⁹²II. Mahmut döneminde kurulan Meclisler arasında sanayi ve tarım kalkınması anlamında bir meclis yoktur. Osmanlı Devleti kendini güçlü Batı sanayii karşısında savunmasız bırakmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 205.

¹⁹³Berkes II. Mahmut'un kişiliğini, yenilikçi uygulamaları yaratan önemli bir unsur olarak değerlendirmiştir. II. Mahmut, Başkent'in dışına çıkan, seyahat eden, yabancı dil öğrenmeye çalışan, keyfi uygulamalardan sakınmaya çalışan, bütün tebaayı eşit görmeye samimi olan bir padişah'tır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 167.

¹⁹⁴II. Mahmut, davranışlarıyla ulemaya, yalnız din işleriyle uğraşmalarını hükümet işlerinin yalnız padişahın mutlak yetkisinde olduğunu göstermiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 172.

¹⁹⁵1831'de ilk gazetenin yayınlanması, basımevi ve kitabın yapamadığını yapmış, yeni fikirlerin boy verdiği bir düşünce ortamı yaratmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 196.

¹⁹⁶Berkes, **Türkiye'de...**, s. 197.

Berkes, II. Mahmut dönemindeki, Avrupa uygarlığını yeni bir bakışla ele alan, Müteferrika'nın ardılları denebilecek aydınların da izini sürmüştür: Mustafa Sami'ye göre, Avrupa uygarlığının üstünlüğü müspet bilimlerin ilerlemesi, aydınlanma, din özgürlüğü, eski ile yeni arası süreklilik ve okuryazarlığın genelleşmesi ile ilgilidir. 199

Sadık Rifat Paşa, Avrupa'da rasyonel devlet yönetiminin hakim olduğunu ve insan tabii haklarına dayandığını görmüştür ki bu yönüyle, Batı uygarlığını Batı dışı uygarlıklardan ayıran nitelikleri seçebilmiştir. O, reform sorununun bir sistemden onun tersi olan başka bir sisteme toptan geçiş olduğunu ilk kavrayan kişidir. ¹⁹⁷

Berkes yukarıda yer verilen birkaç aydının fikirlerini önemserken II. Mahmut döneminde, eski-yeni ikiliğinin yaşandığını, 1830'lara kadar Avrupa tarihine yepyeni bir yön veren fikirlerin hiçbirinin Osmanlı düşünce hayatı üzerinde etkili olmadığını da belirtmiştir.

Osmanlı tarihinin çeşitli evrelerindeki arayışları, yeni fikirleri bir zincirin halkaları gibi birbirine bağlı süreçler olarak ele alan Berkes'in, bu açıdan II. Mahmut dönemi için yaptığı değerlendirme gayet sarıh ve önemlidir: II. Mahmut dönemi başlangıçlar dönemidir. Din-devlet ayrımı, uluslaşma, anayasalaşma ve Batılılaşma çizgilerinde gidecek yollar bu dönemde açılmıştır. ¹⁹⁸

E. Tanzimat Fermanı

1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nı Berkes, zulüm, adaletsizlik, rüşvet, yetkiyi kötüye kullanma gibi sorunlara çözüm bulma ve dış baskı ve karışmalar altında Hıristiyan "millet"lerin Türk ve Müslüman halklarla birlikte yaşayacağı bir imparatorluk birliğini kurma çabalarının toplamı olarak değerlendirmiştir.

Tanzimat döneminde nizam verme işinin askerlik planından daha öteye giderek hükümet yönetimine yeni bir düzen verme anlamına geldiğini ancak yeni

---

¹⁹⁷Berkes, **Türkiye'de...**, s. 199-200.

¹⁹⁸Berkes, **Türkiye'de...**, s. 171.

hukuksal düzenlemelerin yeni anayasa yapılması değil, bir dizi yeni kanunlar yapılması anlamına geldiğini belirtmiştir.¹⁹⁹

Hukuk alanında Batı'dan bazı kuralların alınmasını Berkes, Osmanlı tarihi açısından tanrısal hukuk alanından uzaklaşarak yavaş yavaş insan aklıyla konmuş hukuku alanına geçiş olarak değerlendirmiştir. Ona göre, Tanzimat'ın kanunlaştırma faaliyetleri İslam, şariat hukuku, Osmanlı kanun yapma geleneğini Avrupa hukuku ile yoğurma çabasıdır ki İslam uluslarının tarihinde ilk kez bu dönemde girişilmiş bir iştir.²⁰⁰ Berkes'e göre İslam ve Osmanlı geleneklerinin doğrultusu açısından Tanzimat'ın kanunlaştırma süreci çağdaşlaşmanın özü, en önemli yanıdır.²⁰¹

Meclis-i Ali-yi Tanzimat'ı, Şura niteliğinde bir meclis olarak, yönetileni değil yöneteni temsil ettiğini ancak yine de bu meclisin, kanunların uygulanışı üzerine halkın dolaylı yoldan denetleme hakkı olduğunun tanınmasına doğru bir gelişmenin başlangıcı olduğunu ifade etmiştir.²⁰² Nitekim Vilayet delegelerinin, ihtiyaçları Şuraya bildirmek amacıyla toplantılara çağrıldığını, 1864'te de vilayet meclislerinin üyelerinin, valice atanması yerine, yarısının halk tarafından seçilmesi usulüne geçildiğini belirtmiştir.

Osmanlı'da üstün olan yanın hilafet değil saltanat olduğunu ifade eden Berkes Tanzimat döneminde kanun koyucu meclislerin kanunlarının sınırlarını şariatın belirleyeceğinin kabul edilmesini, şariat ile siyaseti ayrı tutma geleneğine aykırı bir tutum olarak yorumlamıştır.²⁰³

Berkes Tanzimat'ı, çağdaşlaşma akımının hukuk, eğitim, yönetim alanlarında büyük mesafe kat ettiği dönem olarak nitelerken ancak aynı dönemin, yeni

---

¹⁹⁹Tanzimat reformu anayasa değildir, senet türünden bir belgedir. Avrupa tarihinde bunun karşılığı hükümdarların, kendi yetkileriyle halkın hakları ile ilgili değişiklikler yapacağını vaat (charte) etmesidir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 208.

²⁰⁰Ticaret Mahkemeleri ve Nizamiye Mahkemeleri'nin açılışı Şariat muhakeme usulünden ilk ayrılıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 216-217; "...padişah kanun ve nizamlar yapıldı mı onları keyfine göre bozmayacak. Önemli olan yenilik burada. Bu sayede, Tanzimat kanunlaştırma hareketinin kapısını açtı. Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 34.

²⁰¹Şariat mahkemelerinin Şeyhülislamlık altında kalması adalet örgütünde ikilik, giderek çarpıklık doğurmuş, zamanla bu ikiliği giderme zorunluluğu doğmuştur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 218.

²⁰²Tanzimat, hükümdar yetkisinin halk temsilcileri karşısında değil, hükümet karşısında kısıtlanmasıdır. Tanzimat döneminde Hükümdar mutlakiyetçiliği yerine Bab-ı Ali mutlakiyetçiliği geldi. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 210, 284.

²⁰³Berkes, **Türkiye'de...**, s. 209.

düzenlemeleri uygulayacak devletin toplum temelinden en çok yoksunlaştığı evre de olduğunu belirtmiştir. Zira bu dönemde Osmanlı egemenliğindeki halklarda uluslaşma akımları boy vermiş, Osmanlı ekonomisi Avrupa'da gelişen ulusal ekonomilerin istilasına karşılaşmıştır.²⁰⁴

Kapitalist ilişkiler geliştirmiş olan Gayrimüslim unsurların çıkarları Osmanlı egemenliğinin sağlanmasında değil, egemenliğin Avrupa devletlerinin ve ekonomilerinin lehine gevşemesinde idi. Berkes, bu nitelikleri ile Osmanlı Devleti'nin ulus birimi ve sınıf gelişmesi gibi ulusal ekonomi kalkınmasında şart olan temel direklerden yoksun bir egemenlik olduğunu belirtmiştir.

Tanzimat döneminde halkı temsil eden bir rejim kurulmamasının ekonomik çöküntüyü hazırladığına, tam temsili mümkün kılan bir rejimin olumlu sonuçlar verebilme imkanlarına da değinmiştir. Bu değerlendirmesini ayrıntılandırmamış olmakla birlikte; Osmanlı'yı oluşturan unsurların, özellikle Türklerin, temsil yoluyla, iktisadi kayıplarından doğan tepkilerinin ulusal bir iktisat politikasının doğuşuna temel olabilme olasılığını kastettiği düşünülebilir.²⁰⁵

Tanzimat dönemine dair değerlendirmelerinde Berkes'in, yönetim ve hukuk alanında gerçekleştirilen yeniliklerden çok daha fazla eğitim ve düşün alanında beliren yeni kurum ve fikirlere yer verdiği göze çarpmaktadır.

Eğitim alanındaki düzenlemeleri daha çok yeni bir düşünceyi temsil etme, yeni bir tipi yaratma yönleri ile önemsemıştır. Bu çerçevede, yavaş da olsa orta öğretim okullarının yaygınlaşmasını, kadınların meslekleşmesi yolunda temel olan kız ortaokullarının açılmasını, Harbiye, Tıbbiye, Mühendishane mezunlarının Avrupa ülkelerine gönderilmesini Tanzimat'ın büyük başarıları olarak değerlendirmiştir. Berkes'e göre İlköğretimdeki en önemli olumsuzluk ise, öğretmenlerinin medrese çıkışlı olması dolayısıyla bu okulların medrese etkisinde kalmış olmasıdır.

---

²⁰⁴Berkes, **Türkiye'de...**, s. 243-244.

²⁰⁵1856 tarihli Islahat Fermanı'nı ise Berkes, gayrimüslim toplulukların uluslaşma sürecine daha büyük katkı yapan bir düzenleme olarak değerlendirmiştir. Tanzimat döneminde Müslüman halka bir anayasa verilmemekle birlikte Islahat Fermanı ile gayrimüslim topluluklara anayasal gelişmeleri için gerekli bir temel sağlanmıştır. Vilayet ve Belediye Meclislerinde temsil imkanı verilmesi, Hıristiyan meclislerine ruhanilerden başka, halktan (laic) unsurların katılımının sağlanması Hıristiyanların uluslaşmasını hızlandırmıştır. Ulus olmada tek eksikleri topraktı. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 211-223.

Berkes, Tıbbiye'yi, öğrencileri, geleneksel düşünüş biçimlerinden en çok uzaklaşan eğitim kurumu olarak değerlendirmiştir. Tıbbiye, din dışı fikirleri, materyalist felsefeyi, teknik bilimlere dair fikirleri arayan, okuyan öğrencileri ile doktordan çok eğitim, bilim, düşünce alanlarında ilk modern eğitilmiş kişileri yetiştiren kurum olmuştur.²⁰⁶

Yeni eğitim kurumlarının kuruluşu ile Devleti bütün halinde yaşatma çabalarının kesiştiği uygulamalar konusunda Berkes ilginç değerlendirmelerde bulunmuştur. Ona göre Galatasaray Lisesi, (1868) Müslüman, Rum, Ermeni unsurlarını Fransız dili ve kültürüyle Osmanlılaştırma çabasının ürünüdür. Ancak bu olumsuzluğun yanında, Galatasaray Lisesi, din adamları dışındaki kişilerin öğretimde rol alması, Batı hukukunun ilk kez okutulması, dolayısıyla da Ulemanın etkinliğinin daraltılması yönüyle çağdaşlaşmanın önemli bir parçasıdır.²⁰⁷

1870'te Darülfünun'un açılışına da değinen Berkes, Darülfünun müfredatında fıkıh, kelam, tefsir gibi derslerin yanında Roma hukuku, iktisat gibi derslerin konmasına Şeyhülislamın tepki gösterdiğini belirtmiştir.

Tanzimat döneminde uygarlık, kalkınma, Batı, aydınlanma gibi konularda düşün alanında yeni fikirleri temsil eden aydınlara Berkes geniş yer vermiştir:

-Şinasi'yi, Tercüman-ı Ahval gazetesini yayımlayan, geleneksel yazı yazma kurallarını çiğneyen, halk sözlerinin edebi değeri olduğunu gösteren, bu yönleri ile dil ve edebiyat çağdaşlaşmasının öncüsü,

-Münif Efendi'yi, 1859'da yüksek düşü planındaki ilk çeviriyi (Muhaverat-ı Hikemiye) yapan, boş inançlara karşı aklın üstünlüğü, aydınlanma ve eğitimin önemine dikkati çeken, Arap yazısının okur-yazarlığın gelişmesini engelleyen, cahilliğe yol açan bir araç olduğunu ilk kez ortaya atan,

---

²⁰⁶1861'de başlayan akımla Tıbbiyede öğretim dili Fransızcadan Osmanlıcaya dönmüştür. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 253.

²⁰⁷Yabancı okullarda birçok şehirde Osmanlılık ideolojisine aykırı olur ve Müslüman olmayanları incitir düşüncesiyle Türk kültürüne yer verilmezken gayrimüslimlerin milliyetçilik duygularını besleyecek öğelere yer verilmiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 241; Tanzimat'ta eğitimde yerleşen ikiliğe karşı bütün maarif alanın bütünleştirme ihtiyacı ile 1851'de Encümen-i Daniş kurulmuştur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 231.

-Ebuzziya Tevfik'i, okuma yazmada kolaylığı sağlamak için matbaacılıkta kullanılan hurufatı azaltmak için denemeler yapan,

-Tahsin Efendi'yi, din doğmalarından kurtulma ve eğitim yoluyla çağdaş fenleri benimsemeyi Müslümanların kalkınması için gerekli gören,

-Derviş Paşa'yı, konferanslarında elektrik deneyleri göstererek dincileri hayretler içinde bırakan,

-Tahir Münif Efendi'yi, Tabiat bilimleri ve Fransız materyalist felsefesine ilgi duyan, Darülfünun'un kurulması fikrinin de dile getirileceği ilk bilim dergisi Mecmua-yı Fünun'u çıkaran,

-Darülfünun'un kurulduğu dönemde Eğitim bakanı olan Saffet Paşa'yı, Avrupa uygarlığını bütün olarak almak gerekliliğini dile getiren, dış karışmalardan kurtulmak için uygar bir Avrupa devleti haline gelmeyi gerekli gören, bunların yapılmaması halinde hakların hatta bağımsızlığın kaybedileceğini ifade eden,

-Cevdet Paşa'yı, geçmişi, Batı'dan alınacak taze bilimsel ve teknolojik güçlerle canlandırma fikrinde olan, Lale Devri'nde yapılan İbn-i Haldun çevirisini tamamlayan, 1826'ya kadar olan Osmanlı tarihini yazan aydın olarak zikretmiştir.²⁰⁸

Berkes, Tanzimat döneminde Batı düşünceleri ile daha yakın bir temasın kurulmasının, ilerleme, insan ve siyaset felsefesi gibi soyut kavramları içeren eserlerle tanışılmasının, özellikle de basın hayatının başlamasının, dil ve anlam alanında da çağdaşlaşmanın başlatıcısı olduğunu belirtmiştir. Bu çerçevede, Şinasi'yi de, yeni kavramlar türeten, dilde sadeleşmeye öncülük eden aydın olarak anmıştır.²⁰⁹

---

²⁰⁸Berkes, **Türkiye'de...** s. 231-264; İbn-i Haldun'u bilim ve uygarlık alemine ilk tanıtan, Osmanlı Türklerinden Muhammed bin Ahmed Hafız al-Din Acami'dir. XVI. yüzyılda yaşamış olan bu zat, *Madinat al-İlm* adlı yapıtında, Haldun'dan ve eserlerinden söz etmiştir. Mukaddime'nin bir kısmı, 1749'da Şeyhülislam Pirizade Mehmed Sahib Efendi tarafından Türkçeye çevrilmiş, 1275'te iki cilt olarak İstanbul'da basılmıştır. Cevdet Paşa da eserin altıncı faslından aşağısını dilimize çevirerek bastırılmıştır (İstanbul, 1277). Tarihçiliği itibarıyla, bizde en çok Naima üzerinde etkisi görülen İbn-i Haldun'un değerini, Müneccimbaşı, Taşköprülüzade, Cevdet Paşa anlamışlar ve biraz onun etkisinde kalmışlardır. Cemil Sena, **Filozoflar Ansiklopedisi**, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976, s. 14.

²⁰⁹Osmanlı'da medrese, Enderun, tasavvuf dil konusunda kaynaktır. Ancak medrese düşün hayatını tekeline aldığından halk diline yabancı kalmış ve yeni düşünce biçimlerine kendini uyduramamıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 249-251.

F. Tanzimat'a Tepkiler ve Kanun-ı Esasi

Tanzimat Fermanı ile getirilen düzenlemelere karşı beliren tepkileri Berkes, reformlardan Müslümanların yarar sağlayamaması ile ilişkilendirmiştir. Bu çerçevede tepkiler olarak ele aldığı 1859'daki Kuleli Olayı'nı, ulusçuluğu değil Osmanlı birliğini, Cumhuriyeti ve anayasal rejimi değil geleneksel meşveret usulünü, iyi padişah ve namuslu hükümet isteğini yansıtan, 1865 İttifak-ı Hamiyet örgütlenmesini de Paşalar (hükümet) istibdadını kaldırmaya dönük hareketler olarak değerlendirmiştir.²¹⁰

Berkes, Avrupa'da bir dönem bulunmuş, yeni fikirlerle temasa gelmiş ve asıl arayışı Osmanlı Devleti'ni güçlendirecek, dağılıştan kurtaracak çareleri arayan Yeni Osmanlıları (Jöntürkler) da ele almıştır. Jeune teriminin Avrupa'da ulusçuluk, meşrutiyetçilik hatta cumhuriyetçilik anlamına geldiğini, bunun Osmanlı'da karşılığının din-devlet ayrımı ve özgürlük rejimine uygun federal bir devlet biçimi olabileceğini ancak Yeni Osmanlıların devrimci, ulusçu, Batıdaki anlamıyla anayasal liberal de olamadıklarını belirtmiştir.²¹¹

Yeni Osmanlıları tam olarak temsil eden aydın Berkes'e göre Namık Kemal'dir. Kemal, anayasayı değil despotizmi, halk iradesini değil ümmeti, halk rızasını değil fetvayı ve din-devlet ayrımını içermeyen terakkiyi savunmuştur. Bundan dolayı Avrupa'daki anlamıyla devrimci değil Türkiye'deki anlamıyla ilericidir.²¹²

Berkes, büyük devletlerin 1876'da İstanbul'da Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışma temelinde bir konferans toplamalarını ve Yeni Osmanlı akımının faaliyetlerini Kanun-ı Esasi'nin kabulünü hazırlayan olgulara olarak sıralamıştır.²¹³ Ancak, Tanzimat döneminde dış karışmaların artmasını ve Devlet'in, ulusal açıdan

---

²¹⁰Berkes, **Türkiye'de...**, s. 269-270.

²¹¹Genç Akımı, Avrupa'nın ulusçu, Marksçı sosyalist akımıyla temas etmesine karşın bunların fikirlerini benimsemedi. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 270.

²¹²İbn-i Haldun'un felsefesi Doğu toplumlarının tekrarlanan tavırlarını gösterir. Onda çöküş yolları vardır, ileriye gidiş yolları yoktur. Namık Kemal terakki düşünürü olmak istediğinden İbn-i Haldun'u küçümsemiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 296.

²¹³Berkes'in, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin hazırlanışında dolaylı ancak kesin bir biçimde etkili olan Avrupa ülkelerinin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikalarına dair değerlendirmeleri için bk: Berkes, **Atatürk ve ...**, s. 40-73.

temelsiz, köksüz bir egemenlik durumuna gelmiş olduğunun anlaşılmasını Anayasa akımını başlatan asıl sebep olarak değerlendirmiştir.

Anayasa ile ilgili kavramların anlamlarının oturmamış olmasını, İslam-Osmanlı geleneğinde anayasa yapmanın yeni bir iş olmasını Kanun-ı Esasi'nin hazırlanma aşamasındaki önemli eksiklikler olarak anmış, aynı zamanda sözü edilen dönemde İngiltere, Belçika ve ABD'nin de anayasalarının olmadığına dikkat çekmiştir.²¹⁴

Berkes, II. Abdülhamit'in kendisini en yetkili kılacak bir anayasa hazırlanmasına dolaylı olarak yardımcı olan unsurları açıklamaya geniş yer ayırmıştır.²¹⁵ Buna göre, K E'nin yapımında keyfi yönetim yürüten hükümet kişileri hedef alınmış, Hükümdarın bunları frenleyeceği diye düşünülmüştür. Namık Kemal güçlü merkezîyetçilik, Mithat Paşa Adem-i merkezîyetçilik yanlısı olmuş, Cevdet Paşa ise Avrupa hukuku ile Osmanlı geleneğini kastederek, karşı karşıya gelmiş iki ayrı sistem olduğunu bunların kaynaştırılamayacağını dile getirmiştir.²¹⁶

Yönetici tabakanın, hatta aydınların derin bir moral çöküntüsü yaşıyor olmaları, halk yığınlarının en büyük haksızlıklara bile ese çıkaramayacak kadar güçsüz olması da meşrutiyeti değil mutlakîyeti hazırlamıştır.

II. Abdülhamit'in, koşulları kendi lehine bir anayasa oluşturmak için ustaca da kullanması sonucunda mutlakîyetçi, şeriatı yürütme görev ve yetkisi olan bir padişahın doğuşuna imkan tanıyan bir anayasa kabul edilmiştir.

Baskıcı bir rejimin ortaya çıkmasında Berkes, Yeni Osmanlıların görüşlerindeki çelişkilere de dikkati çekmiştir: "*Yeni Osmanlılar, halk iradesini hükümdar iradesinin üstüne koyacaklarına, hükümetin müstebitliğine karşı koymak için, bir de imparatorluğun uluslara bölünmesini engellemek için, hükümdarın*

---

²¹⁴Berkes, **Türkiye'de...**, s. 301; Bu konuda bir bilgi hatası söz konusudur. Zira ABD'de Birleşik Devletler Anayasası 17 Eylül 1787'de kabul edilmiştir. Sever Tanilli, **Anayasalar ve Siyasal Belgeler**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1976, s. 427-450.

²¹⁵Kanun-ı Esasi'nin hazırlanış aşamasında üç temel görüş ortaya çıkmıştı: Askeri diktatörlük, anayasaya gerek olmadığı akıllı bir padişah ile Tanzimat ilkelerinin yeterli olacağı (Cevdet Paşa), gayri Müslimler ile eşitlik içinde şartlı sultan-halife uygulamasının şeriatla uzlaşamayacağı. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 307-314.

²¹⁶Berkes, **Türkiye'de...**, s. 295 -302.

*iradesini hem halkın, hem hükümetin üstüne koydular. Bundan da ortaya Abdülhamit rejimi çıktı.”*²¹⁷

Kanun-ı Esasi ile ilgili belki de en önemli tespitleri ise, ortaya çıkan anayasanın Osmanlı geleneğine yabancı bir nitelik taşıdığı, kendi içinde uzlaşmaz çelişkiler barındırdığı, geleceğe uzanacak geri bir ideolojinin doğuşuna kaynaklık ettiği yolundadır.

Buna göre, Osmanlı tarihinde 19. yüzyıla değin egemenlik, yalnız saltanat egemenliği olarak bilinmiştir. Geleneksel Osmanlılıkta padişahın dinsel (ruhani) denecek hiçbir niteliği ve yetkisi olmamıştır. Hilafet sıfatından bir “ruhani yetki” çıkarma çabası Osmanlı devletinin zayıflaması, siyasal kurullarının birer birer yıkılması ile orantılı olarak gelişmiştir.

Kanun-ı Esasi ile Osmanlı tarihinde ilk kez resmen ve hukukça bir “Saltanat-Hilafet” devleti yaratılmıştır. Osmanlı hükümdarlığının bir “Saltanat-Hilafet” bileşimi olarak tanımlanması, Tanzimat sonrası Osmanlı Devletinin yolunu iyice şaşırtmasına yol açmıştır.²¹⁸

Kanun-ı Esasi’de Müslüman olan ile olmayanların eşitliği kabul edilirken bununla çelişki oluşturacak biçimde, padişahın İslam halifesi olduğu maddesine de yer verilmiştir. Bu çelişkili düzenleme Avrupalı devletlerin Müslüman olmayan toplulukları koruma gerekçesi ile Osmanlı yönetimine müdahalesine gerekçe yaratmıştır.

Dış müdahaleler ortamında bir kamu hukuku olmayan, şeriat hukukundan başka hiçbir yasal garantisi olmayan Türk halka bir hilafet efsanesinden başka bir şey verilmemiş oluyordu. Devletin güç ve toprak kaybı sürecinde Hıristiyanlığa karşı İslam dinini savunma gerekçesine dayanan İslamcılık akımı ideolojisi gelişmiştir.²¹⁹

---

²¹⁷Berkes, **Atatürk ve...**, s. 35.

²¹⁸Berkes, **Atatürk ve...**, s. 117.

²¹⁹Batılı bazı devletlerin sömürge olarak tuttıkları Müslüman toplumlarda sorunlarla karşılaşarak halifeden destek istemeleri ve almaları içeride halifeliği yücelten ve ona güç atfeden anlayışı güçlendirmiştir. Hindistan’da egemenliğini kurmaya çalışan ve Müslümanların direnişi ile karşılaşan İngiltere, Osmanlı halifesinden, Hint Müslümanlarına seslenen, İngiltere’ye karşı gelinmemesini öğütleyen bir vesika almıştı. İspanya-Amerika Savaşı’nda da Amerika, Filipin Müslümanlarının desteğini kazanmak için, benzer bir fermanı Abdülhamit’ten almıştı. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 116.

Bu dönemde başlayan din-devlet yapışıklığı düşüncesi giderek yer etmiş, bu anlayış ile mücadele, gelecekte, Türk Devrimi'nin en çetin safhalarından biri oluşturmuştur.

G. İkinci Abdülhamit Dönemi

II. Abdülhamit'in, halifeliği öne çıkararak, dine yaslanarak, hafiye sistemi kurarak, düşünce üzerinde yoğun bir baskı uygulayarak uzun bir dönem devleti yönetebilmiş olmasını Berkes, iç ve dış koşulların uygunluğuyla açıklamıştır. Buna göre, 19.yy ortalarından itibaren Avrupa'nın gücünün İslam dünyası üzerinde yayılışı gözleri Osmanlı halifesine çevirmiştir. İçeride ise, önceki dönemin iktisadi yıkım ve ıslahatlarına duyulan tepki ortamında, II. Abdülhamit'in ıslahat sürecini kesintiye uğratması, Batılılaşmanın durdurulması, toplumda bir rahatlama duygusu ve Batı bize baskı yapamıyor algısı yaratmıştır.

Berkes, II. Abdülhamit döneminde, resmi ulema yanında, ekonomik çöküşle orantılı olarak çoğalan cerciler, şeyhler, seyitler, münecimlerden oluşan yeni bir din adamı tipinin doğduğunu belirtmiştir. Ancak II Abdülhamit rejiminin asıl dayanağını, yüksek ulema, bürokrasi ve ordudan ziyade halkta; kader inançlarıyla bürokrasinin ve ordunun örnek olduğu itaatkarlık, boyun eğme ve kölelik ruhu içinde, bunlara karşı giden aydınların, reformcuların karışmalarından kurtulmuş olmanın özgürlüğü altında yaşayan halkta bulduğunu ifade etmiştir.²²⁰

Gelenekçilik, Batıya karşı oluş, İslamcılık ve şeriatçılığın II. Abdülhamit döneminde itibarlı akımlar olduğunu ifade eden Berkes bu dönemde, Avrupa uygarlığının vahşet ve karanlıklar ile özdeşleştirildiğini, Arap uygarlığının idealleştirildiğini bu anlayışın da resmi ideoloji haline geldiğini belirtmiştir. Ona göre İslam ve Hıristiyan dünyalarının uçurumla birbirinden ayrı olduğu anlayışı halkı hatta aydınları çağdaş Avrupa'dan habersiz kılma amaçlıydı.²²¹

II. Abdülhamit'in Pan-İslamist siyasetinin giderek itibarlı hale gelmesini, Osmanlı-Rus mücadelesinde Avrupa'nın, Osmanlıyı tutma siyasetinin terk etmesiyle ilişkilendiren Berkes, bu siyaseti Pan-Slavizme karşı, bütün Müslümanları

---

²²⁰ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 337.

²²¹“... terakki kavramına rağmen, kafalara hala statik bir toplum ve tarih görüşü hakimdir; düşün tarihsel evrim anlayışından yoksundur.” Berkes, **Türkiye'de...**, s. 347.

birleştirmeye dönük bir politika değil, ayrılıkçı Arap akımlarını yatıştırmakla sınırlı bir politika olarak nitelemiştir.

Berkes, II. Abdülhamit dönemine dair, hükümdarın baskıcı yöntemleri ile dini akımların yüceltilmesine değinmiş olsa da, asıl kıymetli katkısı, düşünsel açıdan durgun gibi görünen bu dönemdeki fikri sızmaları, insanların düşüncelerindeki değişimleri, bunların hangi yollarla gerçekleşmiş olduğunu ve bir sonraki zengin düşünsel ortamı nasıl hazırladığını açıklamış olmasıdır.

Düyun-u Umumiye'nin Osmanlıdaki etkinliğini, demiryolu yapımını, Avrupa sermayesinin Osmanlı coğrafyasına doğrudan yatırım yapmaya başlamasını, geleneksel kurumların, zevklerin, alışkanlıkların çözülüşü üzerinde etkili olan iktisadi gelişmeler olarak değerlendirmiştir.

Kişilerin düşüncelerinde bir dip akıntısı biçiminde, yavaş ancak istikrarlı biçimde sürüp giden değişimi en çok eğitim ve okuma alışkanlıkları ile ilişkilendirmiştir.

Düşünce üzerine konan baskılara rağmen yabancı postaneler ve bunlar aracılığıyla gelen gazete, dergi ve kitapları Berkes Batılı düşüncelerin sızma yolları olarak nitelemiştir. Siyasi konularda yazı yazmanın tehlikeli bir uğraş olması sebebiyle ucuz basının, okuyucuya, icatları, maceraları sunmasını, insanlarda yeni bir muhayyilenin kapılarını aralayan gelişme olarak yorumlamıştır. Sıradan insanların hoca, padişah, vaiz buyruğu yerine din ve siyasa dışı çekici, eğlenceli şeyler okumasını devrimsel bir olay olarak nitelemiştir.

Okullarda Fransızca, matematik, fizik, kimya, biyoloji, iktisat, tarih gibi derslerin okutulmasını da, II Abdülhamit'in ideolojisinin temellerini yıkacak bir kuşağın yetişmesine katkı olarak değerlendirmiştir. Berkes'e göre dış etkilerin de yardımıyla baskı rejimine karşı çıkacak bu kuşak inançları inkar edici ve materyalisttir.²²²

Bu döneme dair önemli bir tespiti de, düşün-din arası ilişkideki değişimdir. Buna göre, siyasi konuların yazılmasının engellenmesinin siyasa dışı konular üzerine eğilmesini hazırlamıştır. Bu da kültür sorunlarının siyasa konularından

---

²²²Berkes, **Türkiye'de...**, s. 360.

ayrılmasını getirmiştir ki giderek gözlemler, düşünceler din konusunda yoğunlaşmaya başlamıştır. Devlet eleştiriden kurtulurken din aklın eleştiri hedefi oldu. Berkes bu gelişmeyi devlet-din ayrımı yapma imkanının doğuşu olarak nitelemiştir.²²³

II. Abdülhamit dönemine dair Berkes'in üzerinde durduğu düşünsel alandaki bir diğer yeni gelişme, İslam tarihinin, Arap uygarlığının yüceltilmesine tepki olarak aydınlarda beliren Arapça düşmanlığıdır.²²⁴ Berkes, bu tepki ile II. Abdülhamit dönemi genç kuşağının Avrupa düşüncesinde ün kazana natüralist, materyalist, ateist, sosyalist, anarşist düşünürlerin fikirlerinden kendi kafalarına uygun bir düşünce kumaşı dokuduklarını, bunun en ayırıcı yanının geçmişi ret, çağa koşmak, ona ayak uydurmak isteği olduğunu belirtmiştir. Berkes Osmanlı aydınındaki bu yaklaşımı ütopyacı bireycilik olarak adlandırmıştır.

Berkes, Batı edebiyatından çeşitli düşünceleri seçen Ütopyacı bireyciliğin temsili saydığı genç kuşağın, Batı'yı fazla olumlu haliyle anladığını, sınıf eşitsizlikleri, yoksulluk, sömürülen işçiler gibi gerçeklerini göremediğini de belirtmiştir.

Döneme dair genel değerlendirmeleri yanında Berkes bazı aydınlara ayrıca değinme gereği duymuştur:

Ahmet Mithat'ı, II. Abdülhamit' yakın durmakla birlikte, kölelik, kadının toplumdaki konumu, geleneksel inançlar gibi konuları okuyucuyu rahatız etmeden sunmuş ve bir kuşkuculuk oluşturabilmiş, bir aydın, olarak anmıştır.²²⁵

Tevfik Fikret'i ise dinci ahlaktan değil insancı ahlaktan söz eden, geleneklerden sıyrılmayı, akla özgürlük vermeyi, insancı ahlak ile kişiyi, bütün insanlığın bir üyesi yapmayı savunan, bu düşünceleri ile yeni değer ve idealleri şeriat kokusundan arınmış bir şiir diliyle sunan bir düşünür olarak değerlendirmiştir.²²⁶

---

²²³Berkes, **Türkiye'de...**, s. 369-370.

²²⁴Yeni Batıcılık görüşünün ilk manifesti Arapçılığa savaş bildirisi olarak Hüseyin Cahit Yalçın tarafından başlatıldı. Hüseyin Cahit Yalçın, Tanzimat'ın başlattığı değişimin Asya uygarlığından Avrupa uygarlığına geçiş demek olduğunu savunmuştur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 377-378.

²²⁵Berkes, **Türkiye'de...**, s. 366.

²²⁶Namık Kemal kulaklara, Fikret akla sesleniyordu. Fikret, çağdaş bireycilik ve deist liberalizmin ahlakîyatını edebiyatımıza getirendir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 380.

Düşünsel planda yer verdiği değişmelerin ardından Berkes, çevrelerinden soğumuş, umutsuzluk içindeki aydın tipinden bağımsız aydın tipinin doğuşu yönündeki gelişmeyi, uygarlığın maddi-manevi diye iki ayrı parça olarak düşünülmesine rağmen Ulema arasında bile Avrupa'nın maddi yanların alınması konusunda olumlu tutumu bu dönemin önemli kazanımları olarak not etmiştir.

H. Meşrutiyet Dönemi

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin uzun soluklu mücadelesi sonucu 1908'de Meşrutiyet tekrar ilan edilmişti. Berkes 1908 İnkılabı'nı hazırlayan kuşağın beslendiği düşünsel kaynaklara, İnkılabın toplum zihniyetinde yarattığı değişime, özellikle de 1908-1908 arası dönemde hangi konularda yoğun bir tartışma yaşandığına geniş yer ayırmıştır.²²⁷

II. Abdülhamit'e karşı edebiyat alanındaki tepkiler dışında üç kaynaktan; Tıbbiye, Harbiye ve Paris, Cenevre, Kahire'deki aydınlardan tepkiler geldiğini, padişahın kontrolünde olmayan Selanik ve Edirne'nin asker, sivil aydınların yeni fikirler ile özgürce temas kurduğu, örgütlendiği şehirler olduğunu belirtmiştir. İç Makedonya Devrim Örgütü'nü de, Türk subaylarının, ulusçuluk üstü, laik ve halkçı bir ideolojiye tanışmalarına vesile olan bir örgüt olarak zikretmiştir.²²⁸

İttihat ve Terakki'nin padişaha karşı ayaklanması ve yer yer halkın da katılımıyla gerçekleşen 1908 İnkılabı'nın halkın düşünce dünyasında yarattığı değişimleri Berkes önemli kazanımlar olarak değerlendirmiştir.

Türk halk yığınlarının 1908 Devrimi'ne ilk kez din açısından değil politik açıdan tepki gösterdiğini, Türk halkının ayrı bir varlık olarak duyulmaya başladığını, evrimin yarattığı toplumsal duygu havası içinde Türk ulusu sezgisinin doğduğunu, padişaha değil halka bağlılık duygusuna varmış subay tipinin somut olarak bu dönemde belirildiğini ifade etmiştir.²²⁹

---

²²⁷Berkes, 1987'e kadar Kanun-ı Esasi uygulanmış olsa da II. Abdülhamit dönemi için Meşrutiyet nitelemesini uygun görmemiş, bu terimi 1908 sonrası için kullanmıştır.

²²⁸ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 381-384.

²²⁹ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 385.

İlk kez açık ve özgür parti hayatının bu dönemde başlamasını, toplumda kalabalık beraberliği psikolojisinin doğmasını, Türk halkı arasında, İttihat ve Terakki Cemiyeti kurmak yoluyla mahalli siyasal toplaşmaların doğmasını, devlet diye korkulan devin eriyerek kişilerin birey olarak siyasal hayatta pay sahibi olmaya başlamasını geleceğe dönük çok önemli başlangıçlar olarak değerlendirmiştir.²³⁰

Berkes, 1908-1918 arası zaman dilimini, iki yüzyıl birikmiş çağdaşlaşma sorunlarının tümün kapsayan bir tartışma dönemi olarak nitelemiştir. Çeşitli başlıklar altında bu dönemin, düşünsel zenginliğini, canlı tartışma atmosferini gözler önüne sermiştir.

Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konduğu İnkılabın ilk döneminde devleti kurtarmak yolunda yapılması gerekenler konusunda aydınların savunduğu düşüncelerdeki uzlaşmazlığa dikkati çekmiştir:

-Ahmet Rıza, ülkeyi, halkı kurtarmanın yolunun, eğitimde, müspet bilimleri yaymakta olduğunu vurgulamıştır. Halkın anayasa rejimi veya grev hakkı, cumhuriyet değil, adil bir yönetim istediğini savunmuştur.

-Mizancı Murat, Padişahın mutlak otoritesini şeriatın meşveret hakkındaki kuralına göre kısıtlamanın, İmparatorluktaki milletler arasında karşılıklı güven yaratmanın, İslam şeriatını uygulayacak bir Pan-İslam devleti kurmanın gerekliliğini savunmuştur.

-Prens Sabahattin, Adem-i merkeziyet ve tevs-i mezuniyet formülünü Osmanlı Devleti'nin kurtuluş yolu olarak takdim etmiştir. Asıl davanın Abdülhamit'i devirmek değil, doğulu toplum tipinden Batılı toplum tipine geçmek olduğunu savunmuştur.²³¹

Yusuf Akçura, çok açık bir biçimde ifade edememiş olsa da, Osmanlı birliği yaratılamayacağına kanidir. Reform sorununun yönetim biçimini değiştirmek değil, bütün toplumu kapsayacak bir devrim sorunu olduğunu tek gören kişi olmuştur.²³²

---

²³⁰Berkes, **Türkiye'de...**,s. 395-398.

²³¹ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 387-391.

²³²Çarlık yönetimi altındaki milliyetçilik geleneğinden gelen Türkçüler, açıkça yazmasa da, Osmanlı'nın çökmeye mahkum olduğunu gören en radikal gruptu. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 405.

Berkes'e göre, İnkılabın İslamcı, Batıcı, ya da Türkçü ya da İslamlaşmak Batılılaşmak Uluslaşmak yönlerinde olması etrafındaki üç düşünce akımı bu zamanda başlamıştır.

1- Milliyetler Sorunu

Berkes, 1908 sonrasında, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları gibi olaylar ile bağlantılı tartışmalara değinmiş, çetin bir siyasal çatışma ortamında cereyan eden tartışmaların din-devlet ilişkilerinde önemli değişikliklere kapı araladığına dikkati çekmiştir.

Liberallerin, Osmanlıya bağlı "milletler"ın siyasal ayrıcalıklarını sürdürmelerini savunduklarını, İttihatçıların ise dine karışmama görüşünü, siyasal olarak ayrılışı hızlandıracak bir hata olarak değerlendirdiklerini ifade etmiştir. Berkes'e göre İttihatçılar Türk ulusçuluğu dahil her ulusçuluğu İmparatorluğu dağıtacak ihanet olarak görmüşlerdir. Başka bir ifade ile dağılışı durdurmak amacıyla, imparatorluktaki bütün halkların temsilcisi olma çabası İttihat ve Terakkinin devrimci ve ulusçu olmasını engellemiştir.

2- Geriliğin Nedenleri

Dönemin bir diğer hararetli tartışma konusunun, Osmanlılık ya da Türklüğün geriliğinin nedenleri ile ilgili olduğunu belirten Berkes bu konuda önemli bulduğu görüşlere yer vermiştir:

Batıcılar, geriliğin en önemli sebebi olarak Batı uygarlığından kopukluğu, dinin getirdiği şeriatın hayatın hemen her alanını hükmü altına almasını görmüşlerdir. Batıcı Abdullah Cevdet, geriliğin müsebbibi olarak Asyalı kafamız, dejenere geleneklerimiz, dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemini işaret etmiştir.

İslamcılar, II. Abdülhamit dönemi İslamcılarından farklı olarak, manevi uygarlık alanında da Batı uygarlığının gerisinde kaldığını kabul etmeye başlamışlardır. Ancak bunun nedeninin, İslam dini ve şeriat olmayıp tersine, şeriatın hayatın her alanını kapsayacak biçimde uygulanmamasının olduğunu savunmuşlardır.

İslamcı Sait Halim Paşa, Müslüman toplumlarda İslamlık-öncesi/İslamlık-dışı inançların yaşamaya devam etmesinin, tam İslamlaşmayı engellediğini dolayısıyla geriliğin temel sebebi olduğunu ifade etmiştir.²³³

Türkçü Ziya Gökalp, Sait Halim Paşa'nın görüşlerini en etkili biçimde eleştiren aydın olmuştur. Gökalp'a göre, çöküş nedenleri ne Moğol istilasası, Haçlı Seferleri ne de Avrupa egemenliği gibi dış etkenlerdir. Müslümanlar dış dünyadaki değişiklikleri hiç saymış, dinlerini yeniden yorumlamaktan kaçınmışlardır.

İslam dini ve şeriat, Müslümanlaşmış ulusların ulusal kültürleri üzerine ümmet uygarlığı hukukunun kurmuş; İslam uygarlığı çağdaş uygarlık karşısında yıkılınca bu halklar, ulusal kültürlerinden yoksun olarak ayakta duramayacak bir hale gelmişlerdir.

3- Batı Sorunu

Berkes, geriliğin nedenleri ile ilgili tartışmaların, giderek Batı uygarlığının niteliğinin ne olduğu, hangi niteliğiyle Türk ya da İslam toplumu üzerine etki yaptığı konusuna genişlediğini belirtmiştir.

Baticılar, Batılılaşmanın, maddi başarıları almaktan daha derin bir konu olduğunu belirtmişlerdir. Batı'ya özgü yanları da, kişinin din veya devlet baskısından özgürleşmesi, insanın değerlendirilmesi, insanın doğal haklarının üstünlüğü, akıl karşısında inanç veya geleneğin boyun eğmesi, cehalete karşı pozitif bilimlerin zaferi olarak sıralamışlardır.

İslamcılara göre, Batı'nın özü hümanizm değildir. Halihazırda Batı ve hümanizm uyuşamaz. Baticıların anladığı anlamda Batılılaşma İslamlığın bütün prensiplerinden vazgeçmektir.

Sait Halim Paşa, Batıda eşitsizlik ve sınıf bölünüşü olduğunu, demokrasinin de savaştırıcı olduğunu belirtmiştir. Paşa'ya göre, eşitlikçi olması ve kişi özgürlüğüne dayanması sebebiyle İslam'da ne demokrasi sorunu vardır ne de sosyalizm gerekliliği.

---

²³³Sait Halim Paşa'ya göre, politik moral, toplumsal sorunlarda İslamlık, Hıristiyanlıktan üstündür. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 407.

Ulusçu Ziya Gökalp, Avrupa uygarlığını modern “ulus”lardan oluşan bir uluslar ve ulusal kültürler toplamı olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede Batı uygarlığına katılmanın Batı uluslarının kültürlerini almak şeklinde olamayacağını belirtmiştir. Ona göre, Batılı ve Hıristiyan olmayan ulusların Batı uygarlığına girmesi Batı uygarlığının insaniyetçi ve enternasyonalist olmasına katkı yapacaktır. Başka bir ifade ile Batı dışı toplumlar “ulus” oldukça ulusçuluk Batıcılık anlamına gelebilir.

4- Kültür Sorunları

Berkes, Türk aydınlarının, Doğu ve Batı uygarlıkları hakkında hükümler verdikleri bir dönemde Asya ve Avrupa toplumlarının uygarlık, kültür tarihlerini ve ekonomik sorunlarını inceleyen tek bilimsel eser yazılmadığına dikkati çekmiştir.

II. Meşrutiyet aydınlarının Doğu ve Batı toplumlarını tam bir vuzuhla tanıyamamış olmalarının yanında Berkes, Osmanlı düşün hayatında çok önemli bulduğu akımlara, siyasal gelişmelere ile bu akımların yön değiştirmesine de değinmiştir.

Selanik’te yayınlanan sosyalistimsi *Yeni Felsefe* mecmuasına, derginin yazarlarının başlattığı ve *Yeni Hayat* olarak adlandırılan tartışmalara, arayışlara değinmiş, Balkan Savaşları gibi siyasi bunalımlar sebebiyle *Yeni Hayat* çevresindeki Halkçılık akımının Türkçülüğe, giderek Turancılığa dönüştüğünü belirtmiştir.²³⁴

Yeni Hayat düşün çevresinin doğrultusunun değişmesinde siyasi gelişmeler kadar Ziya Gökalp’ın da etkili olduğunu ilave etmiştir.²³⁵ Berkes, tartışmaların, Batı toplumunun eleştirilmesinden Türk toplumunun eleştirilmesine kaydığını, toplumun geleneksel kurallarından hangilerinin bozulmuş halinde ve çağa uyamaya engel olduğu sorularına yanıt arandığını belirtmiştir.

Gökalp’a göre, çağdaşlaşmada ölçütün yararlılık ve akıl ölçütleri değil toplumun içindeki değerler ve ülkülerdir. Çağdaş toplumlar ümmet toplumları değil

---

²³⁴Berkes, **Türkiye’de...**, s. 413.

²³⁵Berkes’e göre, Ziya Gökalp kendisine yarayacak kavramları sosyalizmde değil Durkheim sosyolojisinde buldu ve *Yeni Hayat* çevresine başka bir yön vermiştir. Gökalp’ın Türkleşmek İslamlaşmak Çağdaşlaşmak eseri toplum sorunlarını yansıttığını düşündüğü üç ideolojinin eleştirisidir. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 416-417. Bir ansiklopedinin Ziya Gökalp maddesinde Niyazi Berkes’in, “*Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism*”, “*Ziya Gökalp’ın Sosyolojisi*” isimli yazılarından kısa alıntılar yapılmıştır. **İslam Ansiklopedisi**, 13. C, MEB Yayınları, İstanbul, 1986, s. 590-615.

ulus toplumdur. En yüksek ülkeler (mefkureleri) ulusal ülkelerdir. Batı uygarlığından neler alınabileceğini kestirebilmek için önce, din olarak kabul edilen, çağdaş uygarlıkla uzlaşmaz olan, Yakındoğu ortaçağ uygarlığından gelme, dinden gelmeyen yanları temizlemek gereklidir. Din olarak İslam, ulus ülkelerinin toplamı olan ulusal kültürde yaşayan bir unsur olabildiği ölçüde yaşayabilir.²³⁶

Kültür konusundaki bu yaklaşımı ile Gökalp, Batı uygarlığının uluslarının kültürlerinin alınamayacağını ancak Türk kültürünü geliştirmede örnek olabileceğini belirtmiştir. Ona göre, Türk ulusal kültürünün geliştirilmesi olmaksızın çağdaşlaşma da olamaz.

Berkes, Gökalp'ın din-kültür ilişkisi konusundaki yaklaşımını, İslamcıların şeriatın kapsamına eskiden bile girmemiş olan konuları şeriat kapsamına aldıkları bir dönemde, ulusçuların (Gökalp'ın) şeriatın içinde sayılanları bile boşaltmaya başlaması olarak değerlendirmiştir.²³⁷

5- Devlet Sorunu

II. Meşrutiyet döneminde devletin hangi yönde değiştirilmesi, hangi nitelikleri kazanması gerektiği üzerinde yapılan tartışmalara da değinmiştir Berkes.

Batıcılar, çağdaş bir devlet olabilmek için devleti dinden ayırmanın ötesinde adımların atılması gerekliliğini savunmuşlar, dinsel, ulusal değerlerin terk edilip Batı değerlerinin benimsenmesini önermişlerdir.

İslamcılara göre Meşrutiyet şeriat demektir. Devletin dinin hizmetine sokulmasını, hükümetin, halkı şeriata göre yaşamaya zorlayacak araç durumuna getirilmesini savunmuşlardır. Karma bir parlamentonun teşrii gücü olamayacağını iddia etmişler, Parlamentonun yasama (teşrii) gücünü genişletmek şeriata aykırı bulmuşlardır.

İslamcı Ahmet Naim, Milliyetçiliği Batı'dan gelen, İslam birliğine musallat olan bir mikrop olarak nitelemiştir. Naim'e göre, İslam tarihinden ayrı bir Türk tarihi

---

²³⁶Berkes, **Türkiye'de...**, s. 417-418.

²³⁷Berkes, **Türkiye'de...**, s. 418.

olamaz. Müslümanları Türklüğün tarihini değil, İslamlığı, şeriatı, peygamberi bilmek kurtaracaktır.²³⁸

Berkes, İslamcılarının fikirlerine zıt ve onları çürütecek nitelikteki düşüncelerin Ulusçular tarafından seslendirildiğini belirtmiştir.

İsmail Gasprinski, Türk ulusçuluğunun Osmanlı'daki ulusçu hareketlerin nedeni değil sonucu olduğunu ifade etmiştir. Ağaoğlu Ahmet ise Türklüğün İslamlığa hizmet ederken kendi kültürünü unuttuğuna, ancak Arapların Araplığını daima bildiğine değinmiştir. Ona göre, Türklüğün geçmişteki varlığını inkar edilirken gelecekteki varlığı da inkar edilmeye başlanmıştır.²³⁹

Ziya Gökalp, Türk ulusçuluğunun ümmet birliği ve Osmanlı birliğinin dağılmasının sonucu olduğunu, modern ulusların universal imparatorlukların ve universal dinlerin dağılışının ürünü olduğunu belirtmiştir.

Gökalp, ulusçuluğun bir ırk sorunu değil, çağdaş bir toplum olma, universal ümmet dininden ve universal Osmanlı İmparatorluğu'ndan çıkma sorunu olduğunu tespit etmiştir.

Berkes'e göre Ziya Gökalp, Arapçılık (Ahmet Naim) ile ırkçılık (Gasprinski Ağaoğlu) arasındaki farkları belirlemiştir. Pantürkistlerin ulusçuluğu karşısında ulusçuluğu, Batıcılık görüşüne biraz daha yaklaştırmıştır. Gökalp'ın "Türkleşmek İslamlaşmak" formülünü, özgür Türk ulusu kültürüyle Türk, fakat uygarlığıyla İslam uygarlığına mı yoksa Batı uygarlığına mı bağlanacaktı sorusuna cevap arayışı olarak değerlendirmiştir.²⁴⁰

Berkes'in ulusçuluk ile ilgili düşünceleri dolayısıyla Gökalp'a dair değerlendirmesi önemlidir: Gökalp, Avrupa'daki ulusçu devrimci Jeune akımının anlamını çok geç olarak ilk kavrayandır.²⁴¹

---

²³⁸ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 427.

²³⁹ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 428.

²⁴⁰ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 428-429.

²⁴¹ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 429.

6- Dinde Reform

1908 sonrasında, din alanında modernleştirme gerekliliğinin, üç akım tarafından da kabul edilen ortak görüş olduğunu belirtmiştir Berkes. İslamiyet ve Hıristiyanlığa dair düşüncelerin yansıttığı tutarsızlıklara dikkati çekmiş bu konuda özellikle Ulusçuların düşüncelerine geniş yer ayırmıştır:

Sait Halim Paşa, Hıristiyanlığın dinsizliğe yol açan bir din olduğunu ancak İslamîlikte dinsizliğin bütün ahlak kurallarının çiğnenmesi anlamına geldiğini savunmuştur.

Ahmet Naim, devletin şeriatı uygulamakla yükümlü olduğunu, bunu yapmaması halinde, halkın sadece din görevlerini değil ahlak ve toplum ödevlerini de ihmal edeceğini iddia etmiştir.

Batıcılar, din reformu gerekliliğini savunmalarına rağmen olumlu ve yapıcı bir programları olmamıştır. Reinhart Dozy'nin İslam Tarihi adlı kitabını Türkçeye tercüme eden ve tepkilerle karşılaşan Abdullah Cevdet, İslam tarihinin, şeriatçı kafasıyla değil, Batılı bilginlerin İslam tarihi üzerine yazdıklarıyla bilinmesi gerektiğini savunmuştur.

Berkes, din reformu konusunda etkili görüşlerin İslamcılara veya Batıcılara değil Ulusçulara ait olduğunu belirtmiş, Ziya Gökalp'ın düşüncelerine ayrıntılı olarak yer vermiştir:

Ziya Gökalp öncelikle, Türk toplumunda din müessesinin çağdaş uygarlıkla uyumsuz bir anomali haline geldiğini tespit etmiş ardından şeriat ile ilgili tarihsel açıklamalar getirmiştir.

Gökalp'a göre, şeriat yalnız inanç, ibadet işlerini değil, hukuk, ekonomi, aile hayatına kadar bütün toplumsal ilişkileri kapsar sayılmıştır. Gerçekte şeriatın kapsadığı şeylerin çoğu toplumsal ilişkiler alanıdır. Şeriatın toplumsal ilişkiler alanındaki kuralları, aslında toplumun töreleri iken fukaha ve ümmet icmasıyla bunlar dinsel meşruluk kazanmışlardır. Şeriatdaki bu gruptan olan kuralların pek azı Nas

(Kur'an) yoluyla gelmiştir. Birçok hallerde naslar, genel kurallar değil, belli örfleri pekiştiren, değiştiren ya da kaldıran yargılardır.²⁴²

Her dönem, nasları kendi örflerine göre yorumlamış ve uygulamıştır. Örfü şeklini veren nas değil, nas'sı şekillendiren örfür. Kur'an'ın bazı nasları, onlarla ilgili örflerin kaybolması yüzünden uygulanamaz (kısas gibi) olmuştur.

Gökalp'a göre, mutlak ve değişmez bir hukuk sayılan şeriatın tarihsel evrimini belirleyen toplumsal adet ve geleneklerin dinamizmidir. Şeriatın hukuksal yanları sivil hukuk, ceza hukuku, ticaret ve siyasa hukuku olarak hiçbir dönemde məcəleler haline getirilmediğinden asıl hukuk kuralları din ve ahlak kurallarıyla karışık bir halde kalmıştır. Bu yüzden dinsel inanç ve eylem, vicdan işleri olmaktan çıkmış; buna karşılık hukuk işleri yasama güçlerinin yetki alanının dışında kalmıştır.

İslam kişiler yaşamında ve çağdaşlaşma çabalarında köstek değil, ilerletici rol oynayacaksa, Gökalp'a göre bu ancak, ahlakla hukukun, dinle devletin ayrılmasıyla olabilecektir.

Berkes, Gökalp'ın, Cumhuriyet döneminde Hilafet-Saltanat konusunda radikal olamamasını, din-uluslaşma konusundaki düşünceleriyle çok ciddi tezat oluşturan bir yaklaşım olarak değerlendirmiştir.

Düşüncelerini önemseydiği bir diğer kişi ulemadan Mansurizade Sait olmuştur. Mansurizade Sait'in, ulemanın katılmış bakışına ciddi eleştiri getiren kişi olduğuna işaret etmiştir. Sait, ulemanın, en basit sorunları hadis kitaplarıyla içinden çıkılmaz hale getirdiğini belirterek hukuk ilkelerini ve kurallarını ulemanın tekelinde kurtarmak zorunluluğunu savunmuştur. Sadece diyanet işlerinin, ulemanın meşru alanı olabileceğini belirtmiştir.

7- Aile Sorunu

Berkes, din, uluslaşma, şeriat konularında cereyan eden tartışmalar yanında Birinci Dünya Savaşı'nın kadının toplumsal konumundaki değişmeye de değinmiştir. Kadınların iş hayatına üretici olarak katılmaya başlamasının yanında, kadın

---

²⁴²Berkes, **Türkiye'de...**, s. 433; Berkes, "Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism", adlı makalesinde Gökalp'ı, Türk devriminde en çok katkısı olan aydın olarak değerlendirmiştir. Bu yargısının altını, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı eserinde Gökalp'a dair zengin bilgilerle doldürmüştür.

dernekleri kurulmuş ve *Kadınlar Dünyası*, *Mahasin*, *Kadın*, *Demet* gibi dergiler yayınlanmaya başlamıştır. Kadın öğretmen yetiştirme alanında önemli adımlar atılmış, kadınların üniversite ve yüksek okullara girişi başlamıştır.

Berkes yaşanan bu olumlu gelişmelerle tezat oluşturan uygulamalar olarak kadınların peçesini kaldırmasına, sokakta erkekle birlikte görülmesine din temelinde tepki gösterilmesini, oruç yiyenlerin cezalandırılmasını sıralamıştır.²⁴³

Anılan dönemde Ziya Gökalp'ın, kadının toplumsal hayata, mesleklere katılmasını savunduğunu, eğitimde, evlenme-boşanma-miras hukukunda kadın-erkek eşitliği için reform gerekliliğini dile getirdiğini belirtmiştir.²⁴⁴

Hararetili bir şekilde tartışılan çok eşlilik konusunda Mansurizade Sait'in fikirlerine yer vermiştir: Sait çok eşlilik konusunda, Tanrı hukukunun emir ya da nehiy kuralı koymadığı sorunlarda, kanun koyucunun kanunlarının şeriatın kanunu kadar bağlayıcı olduğunu belirtmiştir. Ona göre, Fıkıh, çok eşlilik konusunu kanun koyucunun yetkisine bırakmıştır. Çok eşliliği bir kanunla yasaklamak en kestirme ve doğru yoldur. Sait, konuya geleneksel anlayışla eğilen ulemanın da karşı çıkamayacağı bir yetkinlikle, kanun koyucunun caiz sayılanı yasaklamasının şeriata aykırı bir eylem olmadığını ispatlamıştır.²⁴⁵

8- Din ve Eğitim Sorunu

1908 sonrasında eğitim alanında dinin etkisinin azaltılması yolunda atılan adımlar Berkes'in önemseydiği bir diğer konu olmuştur.

Öğretmenin bir meslek adamı olarak tanınmaya başlanmasını, muallimin hoca karşısına konmasını, çocuğun çevresinin etkilerine karşıt, yeni bir insan olarak yetiştirilmeye başlanmasını önemli gelişmeler olarak değerlendirmiştir.

Berkes'e göre, II Abdülhamit döneminin kişilerin sindirildiği, içine kapatıldığı ubudiyet yıllarından sonra, II. Meşrutiyet döneminde eğitimde jimnastik, elişi, nutuk aktörlük gibi radikal uygulamalar devrimci bir rol oynamıştır.

---

²⁴³Bu konularda dönemin İslamcı gazete ve dergilerinde Muhammed Abduh, Mustafa Sabri Efendi ve Musa Kazım'ın çeşitli eleştirileri yer almıştır. Berkes, *Türkiye'de...*, s. 437-439.

²⁴⁴ Berkes, *Türkiye'de...*, s. 440.

²⁴⁵ Berkes, *Türkiye'de...*, s. 440-441.

Medrese çıkışlıların İlk eğitim üzerindeki tekeli kırılmış, 1909'dan itibaren medreseleri modernleştirme işine girilmiştir. Ancak bu yönelişlerle zıtlık oluşturacak biçimde Şeyhülislamlığın yetkileri eğitim ve giderek adalet alanına genişlemiştir. Bunun sonucunda Şer'i Yayınları Teftiş Heyeti kurulmuştur. Heyet, Dozy'nin yukarıda anılmış olan eserini, basılmamış olan Türkçe Kur'an çevirisini yasaklamıştır.²⁴⁶

Berkes, bu gelişmeler üzerine Gökalp'ın hazırladığı muhtıraya ve bu muhtıra çerçevesinde 1916 yılından itibaren gerçekleştirilen değişikliklere etraflıca değinmiştir:

-Orta öğretimde edebiyat, tarih felsefe okutulmaya başlanmış, Yüksek öğretimde yer almak üzere psikoloji, pedagoji, fizik, kimya tıp matematik dallarında Avrupa'ya öğrenciler gönderilmiştir.

-1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesi'ni İslam, Musevi, Hıristiyan ve Avrupa hukukundan gelme kanunları kapsama çabası olarak değerlendirmiştir. Berkes'e göre Kanun, toplumsal hayatın en önemli bir kesitini şeriatın ve kilisenin tüm yetkisinde olmaktan çıkarmıştır.²⁴⁷

-1917 Usul-ü Muhakeme Kanunu ile adliye sisteminin bütünleştirilmesine doğru ilk adım atılmıştır. Şeyhülislamlık kabineden çıkarılmış, Medreseler Maarif Bakanlığı'na Şeriat Mahkemeleri Adalet Bakanlığı'na bağlanmış, Evkaf İdaresi Meşihat'tan ayrılmıştır. Resmi nikah uygulaması başlatılmış, kadına boşanma hakkı tanınmış ve çok eşlilik zorlaştırılmıştır.²⁴⁸

Berkes, Gökalp'ın çabası ile gerçekleştirilen bu düzenlemeleri, ulusal bir eğitim politikasının güdülmesinin temellerini hazırlayan, Tevhid-i Tedrisat Kanunu ve Medreselerin kapatılması adımlarına temel oluşturan çok önemli katkılar olarak değerlendirmiştir.

---

²⁴⁶ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 450-451.

²⁴⁷ Berkes, **Türkiye'de...**, s. 452-453.

²⁴⁸ İslamcılar, yapılan düzenlemeleri Kur'an ve Sünnete aykırı bulmuşlardır. Berkes, **Türkiye'de...** s. 452-453.

Berkes, bir bütün olarak, II. Meşrutiyet döneminde eğitim, hukuk, kadın hakları, din-devlet ilişkisi konularında çağdaşlaşma olarak nitelediği bütün düzenlemelerde Ulusçuların görüşlerinin belirleyici olduğunu ifade etmiştir: Ulusçuların çağdaşlaşma çözümü, Batılılaşma yoluyla çağdaşlaşma değil, uluslaşma yoluyla çağdaşlaşma çözümü olmuştur. II. Meşrutiyet döneminde çağdaşlaşma yolunda ne yapılmışsa bu görüş doğrultusunda yapılmıştır.²⁴⁹

9- Ulusal Ekonomi

II. Meşrutiyet döneminde ekonomi konusunda yapılmış olan tartışmaları Berkes, daha çok İslamcılar ile Ulusçuların bu konudaki görüşlerini kıyaslayarak değerlendirmiştir:

İslamcılara göre İslam Kapitalizme ve Sosyalizme alternatiftir. Sigorta uygulaması ribanın bir çeşididir ve Tanrının takdirine, gücüne güvensizliktir. Berkes'e göre İslamlık ekonomi görüşü, Kapitalizme yatkındır. İslamcıların tamamı ekonomi konusunda zayıf görüşlüdür. İslamcıların ekonomi ahlakı biricik ekonomik sınıf sayılabilecek Müslüman esnaf ve tüccarlarının ekonomik davranışlarını ve tepkilerini yansıtmaktadır.

Gökalp, ulus ekonomisini geliştirmeyi esas mesele olarak görmüş, bunun gerçekleşme yolu olarak, Solidarist bir yaklaşımla, sınıflar arası dayanışmayı savunmuştur.

Berkes, Parvus'u, iktisat konusunda gerçekçi tahliller yapan, fikirleri ile İttihatçı liderleri de etkileyen aydın olarak anmıştır.²⁵⁰ Parvus'a göre, geriliğin asıl nedeni Avrupa sermayesinin sömürsü haline gelmiş olmasıdır. Bu koşullarda

---

²⁴⁹Berkes, **Türkiye'de...**, s. 418.

²⁵⁰Parvus (İzrail Lazareviç GUELFAND ya da Alexander Helphand). Berezin 1867-Berlin 1923. Rus sosyalist ve sanayici. 1891'de Almanya'ya yerleşti ve Laman Sosyal Demokrat Partisi (SPD) merkezi yayın organı *Neue Zeit ve Vorwärts*'de yazdı. Alman sosyal demokrasisinde, toprak sorununa ilişkin tartışmalarda aşırı bir tutum benimsedi. Münih'e yerleştikten sonra *Aus der Weltpolitik*'i yayınladı, slav ve kuzey edebiyatı yapıtlarını basan bir yayınevi kurdu. Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi'nin yayın organı *İskra*'nın Münih'te yayınlanmasına yardım etti. 1904'te Troçki ile sıkı işbirliğine girdi ve onunla birlikte sürekli devrim kuramını hazırladı. 1905'te Petersburg Sovyet'inde çalıştı ve tutuklandı. Daha sonra Viyana'ya arkasından İstanbul'a yerleşti, zengin bir işadamı oldu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'yı tuttu, *die Glocke*'yi yayınladı ve daha sonra Rus devrimini desteklemek istediysede önerisi reddedildi. **Büyük Larousse ...**, C. 18, s. 9205.

kalkınma için dayanak yoktur. Halkın koşullarını bilmeyen aydınlar ekonominin düzelebileceğini düşünmektedirler. Bu mümkün değildir.²⁵¹

Yusuf Akçura, ulusal kalkınmanın dayanağını, ulusal bir ekonomi siyasetinin güdülmesinde görmüştür. Ona göre, burjuvazi gelişmezse köylüden ve memurdan mürekkep Türk toplumunun yaşaması imkansızdır. Berkes, çağdaş devletin dayanağının burjuvazi olduğu fikrini ilk kez ileri süren aydının, Akçura olduğuna dikkati çekmiş, toplumsal sınıf konusuna tarihsel nedenlerle yabancı olan, sınıf kavramını anlayamayan Osmanlı aydınlarına kıyasla onun, ileri, Batılı bir özellik gösterdiğini belirtmiştir.²⁵²

H- Cumhuriyet Dönemi

1-Mustafa Kemal

Berkes'in Kurtuluş Savaşı ve Türk devriminin temel adımlarına dair değerlendirmelerine yer vermeden önce, Mustafa Kemal'in fikri gelişimi ile ilgili tahlillerine değinmek yerinde olacaktır.

Ele aldığı her konuyu tarihsel gelişim süreci içinde açıklamayı genel yöntem olarak benimsemiş olan Berkes, Türk devrimine yön veren Mustafa Kemal'in düşünsel gelişimini de aynı yaklaşım ile tahlil etmiştir. Bunun yanında Atatürk'ün, özellikle milli şeflik döneminde, fikirlerini şekillendiren süreçlerden soyutlanmış bir biçimde tanıtıldığına da değinmiştir.²⁵³

Berkes, Mustafa Kemal'i gençlik çağında içinde bulunduğu koşullar ve geliştirdiği tepkiler çerçevesinde ele almıştır:

“Yaşamının ilk koşulları ile o, Abdülhamit dönemi toplumunun önemli birimlerinin hemen hepsinden bağımsızlık içinde büyümüş kişi olarak belirir. O zaman, belki, mutsuzluk sayılan, gerçekte mutluluk olan bir özellik! Ailece, servetçe, mensubiyetçe ve din çevreleri gibi o dönemin geleneksel yuvalarına, onların tutucu değerlerine

---

²⁵¹Berkes, **Türkiye’de...**, s. 460-461.

²⁵²Berkes, **Felsefe ve ...**, s. 215-216. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Sosyoloji Konferansları'na (1976) sunulan ve Kitap'ta “*Unutulan Adam: Yusuf Akçura*” adıyla yayınlanan makale, Gökalp'in çeşitli programlar ile neredeyse her yıl hatırlanmasına karşın Akçura'nın neden adeta unutulduğu konusuna dair kıymetli değerlendirmeleri içermektedir. Berkes'in yönettiği doktora tezi de bildiriye sunduğu yılda tamamlanmıştır ve konusu Yusuf Akçura'dır: (Ph. D.) Thomas David, S.: **The Life and Thought of Yusuf Akçura (1876-1935)**. March 1976.

²⁵³Atatürk'ün yaşamını anlatan ve çoğu ölümünden sonraki “milli şeflik” dönemine geçiş koşulları altında yazılmış olan yazılar, Mustafa Kemal kuşağı içinde, Atatürk'ün yetişmesini bir askeri okul, tayinler, terfiler, rütbeler olayları içinde anlatırlar. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 82.

*köle olmamış bir kişi oluş! Ta çocukluğundan başlar onun gelenek-karşıtı özgürlüğü. Yüz binlerce Türk çocuğu, eğitimi boyunca kafası bir sarık içine sıkışmış bir hocadan dayak yiye yiye yetişmiş, başkasının karşısında boyun eğmeyi “fazilet” sanmıştır. Yalnız bir kezcik böyle bir eyleme uğramış olmak çocuk Mustafa için dayanılmaz bir küçültme olmaya yetmiştir.”*²⁵⁴

Berkes, II. Abdülhamit’in, subayların adem-i merkezîyetçi olmalarını değil ulusal ordu ve vatan kavramlarına, oradan da halk ve halk egemenliği sezişine varma olasılıklarını tehlike olarak gördüğünü belirtmiş aynı dönemde Mustafa Kemal’in arayışlarına dikkati çekmiştir.

Mustafa Kemal’in Osmanlılığa yabancılaştığı ölçüde, askeri bir güç olarak bağlılık duyabileceği varlığa, “halk”a yaklaştığını ifade etmiştir. Berkes’e göre onun Şam’da Vatan ve Hürriyet Cemiyeti’ni kurması, adından da anlaşılacağı gibi, vatansız bir devlet, ulussuz bir ordu olamayacağını, bu soruna bir yanıt aramakta olduğunu göstermektedir.

1905-1915 arası dönemi, Mustafa Kemal’de beliren karşıtlıkların oluştuğu süreç olarak değerlendirmiştir. Hilafet-Saltanat rejimine; İslam İttihadı (ve daha sonra) Turan Mefkureciliğine dayanan ulusal temelden yoksun Osmanlı emperyalizmine; halksal bilinçten yoksun ubudiyetçi Osmanlı bürokrasisine; yabancı devlet uyduculuğuna araç edilmek istenen bir kul ordusu politikacılığına karşıtlık. Berkes bu karşıtlıklar toplamını Kemalizm’in başlangıcı olarak nitelemiş, Mustafa Kemal’in 1919 sonrası eylemlerini, geçmişte tepki geliştirdiği yanlara karşı kesin bir savaş başlatma olarak değerlendirmiştir.²⁵⁵

Berkes’e göre, söz konusu yöneliş ve tepkileri göz önünde tutulduğunda Mustafa Kemal’i tanımlayacak en uygun sıfat “yerleşik geleneksellik yuvalarına karşıtlık”tır. O bu niteliği ile Abdülhamit dönemi ideolojilerinden kopamamış olan II. Meşrutiyet dönemi kişilerinden de ayrılmıştır.

Osmanlı Devleti’nin, Batı’nın siyasi ve iktisadi ağı içine girdiği dönemin Mustafa Kemal ve kuşağının yetişme çağı olduğunu vurgulayan Berkes, bu kuşağın,

---

²⁵⁴Berkes, **Atatürk ve...**, s. 82.

²⁵⁵Onun başkaldırıcı karşı-gericiliğinin “yapıcılık” yanı Kurtuluş Savaşı döneminde belirmiştir. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 83.

hizmetine girdikleri ulusu boğulmaktan kurtarma ödevi ile karşılaştıklarını anladıkları güne değin bunalımlar içinde çalıştıklarını belirtmiştir.²⁵⁶

Mustafa Kemal'in fikirlerinin şekillenmesinde ve yeni bir Türk devletinin kurulması aşamasında yürüyeceği yolu tayin etmesinde Berkes, üç olaya ve bunların geleceğe uzanan etkilerine özellikle dikkati çekmiştir:

İlki, 1876 tarihli Kanun-ı Esasi ile tarihi boyunca hiçbir teokratik niteliği olmamış Saltanata bir dinsel Hilafet niteliğinin katılarak devlet başkanına kanun – üstü kutsallık katarak bir din-devleti olmanın yasal temelini atılması.

İkincisi, 1876 İstanbul Konferansı ile başlayan, 1878 Berlin Antlaşması ile devam eden sürecin Sevr Antlaşması ile noktalanması.

Üçüncüsü, Osmanlı Devleti'nin mali iflas bunalımının, 1881'de Duyun-u Umumiye'nin kurularak çözülmeye çalışılması sonucu Devlet'in Avrupa sermayesinin egemenlik ağı içine girmesidir.

Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı ile başlayan eylemlerini Berkes, bu üç olayın sonuçları ile karşılaşma, onlara karşı gelme süreci olarak değerlendirmiş, onun en iyi, bu karşı gelişin nirengi noktalarını tanımakla anlaşılabilceğini vurgulamıştır.

2- Ulusal Bağımsızlık Savaşı

Berkes, Mondros Ateşkes Antlaşmasını takiben başlayan işgaller ortamında beliren kurtuluşa dair düşünceleri ve örgütlenmeleri, Padişahın tutumunu, dış siyasi koşulları ve Mustafa Kemal'in liderliğini, Türk Kurtuluş Savaşı'nın niteliğini, doğrultusunu belirleyen ana unsurlar olarak ele almıştır. Silahlı mücadele dönemini ve ardından gerçekleştirilen radikal değişimleri değerlendirirken siyasal ve askeri gelişmeleri ayrıntısı ile anlatmaktan ziyade, temelde hangi düşüncelerin çatışmakta olduğunu, anılan dönemin hangi yönleri ile geçmişten köklü bir biçimde bir kopuş olduğunu tahlil etmeyi önemsemiştir.

1918 yılından itibaren kurtuluşu, sultan-halifenin kurtuluşu olarak görme eğiliminin yaygınlığına ve İngiltere'de de ruhani bir Osmanlı halifeliği fikrini destekleyen çevrelerin varlığına dikkati çekmiştir.²⁵⁷

---

²⁵⁶ Atatürk'ün kendi doğum tarihi olarak 19 Mayıs 1919'u gösterdiği zaman yaptığı "biyografik şaka"daki anlam inceliği, kendi kuşağını o tarihe değin gerçekten yaşamamış kişiler olarak gösterme duygusundan kaynaklanır. Berkes, **Atatürk ve...** , s. 82.

Batılı büyük devletlerin Türk topraklarında işgalci olarak bulunduğu dönemde Sovyetler Birliği'nin, Ulusal Mücadeleyi yürütenlerce dayanışma halinde olunabilecek tek güç olarak görüldüğünü belirtmiştir.

Ülkenin iç koşullarını; ulusal ölçekte görüş birliğinin olmaması, karışık ideolojik eğilimlerin varlığı, köylünün yoksul ve içe kapanık olması gibi olgular ile tasvir etmiştir.

İşgallere tepki olarak başlayan direniş hareketlerine Padişahın ve hükümetin cephe almasını, bağımsız bir ulus olarak var olmanın, saltanat-hilafete bağlı bir iş olmadığı yolunda bir düşüncenin doğuşunda etkili bir unsur olarak değerlendirmiştir.

Berkes yukarıda yer verilen olguların ve koşulların Kurtuluş Savaşı'nın yönünü, niteliğini tayin ettiğini belirtirken Mustafa Kemal'in önderliğinin olağanüstü niteliği hesaba katılmadan Kurtuluş olaylarının ve devrimin yorumlanamayacağını ilave etmiştir.

Bölgesel komiteler yerine bir hükümetin, Kuva-yı Milliye yerine ulusal ordunun kurulmasını, Heyet-i Temsiliye'nin ulus adına eyleme geçen bir organ olmasını silahlı mücadelenin başarılması ve ulusal bir devletin kurulması yolundaki önemli adımlar olarak nitelemiştir. Berkes, Kurtuluş Savaşı'nı, 1908 İnkılabı'na dair değerlendirmesini hatırlatır biçimde, din tepkisinden soyulmuş, partiler, çıkarlar, meslekler üstü siyasal bir tepki olarak nitelemiştir.

Yeni bir Türk devletinin kuruluş prensipleri olan Misak-ı Milli'yi Wilson İlkeleri ile ilişkilendirerek değerlendirmiştir. Berkes'e göre, Wilson İlkeleri, siyasal düzende devrimci bir değişimi ve halk egemenliğine dayalı bir devleti kabul etmeyen kararlar bütünüdür. Bu sebeple, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılışını kabul eden ve açıkça ilan eden, başka türde bir devletin kurulacağını duyuran Misak-ı Milli'yi, Wilson İlkeleri'ne verilmiş bir cevap olarak değerlendirmiştir.

---

²⁵⁷Berkes'e göre, İngiltere'de ruhani bir Osmanlı Hilafeti fikri, Bolşevikliğe, Türkiye'de doğabilecek ulusçuluğa, Hint Müslümanlarının Hindu ulusçuluğuna katılmalarına karşı yararlı bir araç olabileceği yolundaki yaklaşımla ilgilidir. Britanya Kızılay Derneği'ni, İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni ve Robert Frew'i de bu amaç doğrultusunda mütareke döneminde Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren kurum ve kişiler olarak sıralamıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 465-469.

3- Ulusal Devletin Kuruluş Aşamaları

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra TBMM Hükümeti'nin kuruluşunu, 1921 Anayasası'nın kabulü aşamalarını Berkes, iki zıt düşüncenin çarpıştığı bu yönüyle de Türk Devrimi'nin niteliğinin belirlediği süreç olarak değerlendirmiştir.

Kurtuluş Savaşı'nı yürüten çevrelerde beliren Bolşevizm ilgisi Berkes'e göre, Sovyetler Birliği'nin ulusal mücadeleyi olumlu karşılaması, emperyalizmin baskısı ve kurulacak devletin Batıca tanınması isteği ile ilgiliydi. Anılan dönemde Anadolu'da işçi sınıfı ve ayaklanmaya hazır köylü kitleleri olmadığı gibi Ankara'nın Bolşevizm ilgisinin de sosyalizme yönelme ile ilgili olmadığını belirtmiştir.

Ulusal mücadeledeki siyasal yön meselesinin Doğu-Batı karşıtlığı gibi görünse de, temelde saltanat-hilafet ile ulus egemenliği fikirlerinin çatıştığını, bu yıllarda Batıcıların eski rejimi tutmak için Batıya el uzatma yanlısı olduklarını, Doğucuların, sömürgeciliğe karşı ezilen ulusların zaferini ilham ettiği için Sovyetler Birliği'ne sıcak baktıklarını ifade etmiştir.²⁵⁸

Birinci Meclis'te cereyan eden tartışma ve gerilimlerin Sovyet dostluğu ile ilgili olmayıp temelde ayrı bir hükümet kurulması sorunu üzerine olduğuna, Mustafa Kemal'e karşı oluşun da, onun eski rejimi bırakma yönündeki tutumundan doğduğuna dikkati çekmiştir.

Berkes, Birinci Meclis'te çeşitli gruplarca ya da Meclis dışındaki örgütlenmeler ve kişilerce temsil edilmiş bazı düşünceleri de aynı yaklaşımla değerlendirmiştir.

Kurtuluş Savaşı yıllarında Enver Paşa'nın, Mustafa Suphi'nin, Çerkez Ethem'in düşüncelerini ve faaliyetlerini sosyalizm kurma mücadelesi değil, eski şeriatçı, liberal ittihatçı, Turancı, Pan-İslam kavgalarının yeni dönemdeki devamı

---

²⁵⁸Sovyet liderleri Anadolu'da 1921 Anayasası yapılp rejimin niteliğinin sosyalist olamayacağı netleştikten sonra yardım etmişlerdir. Aldatma söz konusu değildir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 478.

olarak nitelemiştir.²⁵⁹ Bu değerlendirmelerini de daha çok, Söylev’de yer verilen bilgiler üzerine temellendirmiştir.

Berkes, Kurtuluş Savaşı’nın yürütülmesini ve yeni bir Türk devletinin kuruluşunu dış dünyadaki siyasal gelişmelerle bütünlüklü olarak ele almışsa da, yeni rejimin niteliğinin şekillenmesinde, emperyalizm-komünizm çatışmasının önemli etkisi olmakla birlikte, belirleyici olanın iç koşullar olduğunu ifade etmiştir.

Silahlı mücadele ve yeni bir devlet kurulması çalışmalarının iç içe geçtiği dönemde Mustafa Kemal’in olağanüstü olarak nitelediği önderliğini, yeni bir dönemi açmış olması yönüyle kıymetli bulmuştur.²⁶⁰

Berkes’e göre, Mustafa Kemal, Türk tarihinin son iki yüzyılında çağdaşlaşma, ilerleme yolunda gerçekleştirilmiş olan deneylerin hepsinin birer anakronizm haline geldiğini tespit etmiştir. Kurtuluşun lideri olarak bu bilinçle hareket etmiştir. Kurtuluş Savaşı döneminin siyasal kuruluşunun en önemli başlangıç noktası budur. Başka bir ifade ile Cumhuriyet rejiminin kurulmasıyla sonuçlanan siyasal çabalar, yepyeni ve geçmişin deneylerinden tümüyle ayrılan ayrı bir deneye girişilmesi işidir.

Osmanlı Devleti’nin temel kurumlarının tasfiye edilmesini, uygarlık ve Batı uygarlığı konusunda beliren yeni yaklaşımı, Batı’da gerçekleşmiş olandan daha kapsamlı bir dönüşüm anlamına gelen laikleşme sürecini, bu sürecin dil, tarih, kültür alanlarındaki çalışmalar ile derinleştirilmesini yeni bir deneye girişilmesinin görünümleri olarak ele almıştır.

Geçmişin ıslahat anlayışından ayrılarak devrimci bir değişimi gerçekleştirmede 1921 Anayasası’nın Kabulü’nü, Saltanat ve Hilafetin kaldırılışını en önemli adımlar olarak değerlendirmiştir.

---

²⁵⁹Yeşil Ordu, gerillacılık-İttihatçılık karması bir örgüt olarak İttihatçı, hilafetçi çetecilerin umut besledikleri odak olmuştur. s. 480; Mustafa Kemal ulusal mücadele amaçlarına ters düşen serüvenciliklere karşı başarılı bir mücadele yürütmüştür. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 483.

²⁶⁰ Mustafa Kemal’in liderliğinin önemini somutlaştırmak için Berkes, onun Ankara’da bulunmadığı zamanlarda Meclis’te vuku bulan gerici eğilimleri anlatmayı da önemsemiştir. Bu meyanda Sakarya Savaşı günlerinde, Birinci Meclis’te, içki ve kağıt oyunlarının yasaklanması, kadınlara peçe takma zorunluluğunun konması, süslü giyinmenin yasaklanması, okul programlarının Şer’iye Vekaleti’nin onayından geçmesi gibi önerilere yer vermiştir. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 493-494.

1 Kasım 1922’de Saltanatın kaldırılmasını, halkı egemenliğin temeli olarak kabul etme yaklaşımının doğal sonucu olarak yorumlamıştır.

Berkes’e göre, Saltanat kaldırıldıktan sonra devlet-din bileşimi görüşünü savunan Saltanat-hilafetçiler ile devlet-din ayrımı tezini savunan ulusalcılar arasında asıl büyük savaş başlamıştır. Saltanat-Hilafetçiler dünyasal yetkilerin halifelik makamının ayrılmaz parçası olduğunu, Halifenin görevinin hayatın her alanında şeriatı uygulamak olduğunu dile getirmişlerdir.

1922 yılında rejim konusunda Hilafet devleti ve halkçı (etimolojik anlamıyla laik) devlet şeklinde iki alternatif olduğunu belirten Berkes, İstanbul basınının ve İttihatçıların hilafeti destekleme kampanyası başlattığına işaret etmiştir.²⁶¹ Ayrıca Hilafet konusunun başka devletlerce Türkiye aleyhine kullanılacak bir unsura dönüştüğünün belirtisi olarak, İngiltere ile işbirliği halindeki Hint Müslümanlarının dini liderlerinden Ağa Han ve Emir Ali’nin Halifelik tartışmasına dahil olmalarını da anmıştır.

Bütün bu gelişmelerin Hilafet sorununun bir din sorunu değil, siyasal bir sorun olduğunu somutlaştırdığını vurgulayan Berkes, anılan dönemde Mustafa Kemal’in TBMM’nin, bütün İslam dünyasını kapsayan bir yetkiyi kendiliğinden takınamayacağını, Türk ulusunun ve Meclisi’nin de kendi varlığını Halife unvanlı bir kişinin eline veremeyeceğini ifade ettiğini hatırlatmıştır.

Halifeliğe dair Berkes’in değerlendirmelerinde daha geniş yer ayırdığı ve çok daha önemli bulduğu yan; Halifeliği savunmanın, bir kişiyi ve kurumu savunmanın ötesinde, geçmişten gelen bir ideoloji olduğu, bu ideolojinin, içinde, Türk devriminin genel yönelişi ile kesinlikle uyumsuz olan yaklaşımları barındırdığı konusudur.

Berkes, İslamcı ideolojinin yeni bir deneye girişme çabaları ile uzlaşmaz yanlarının 19. yüzyıl siyasal gelişmeleri içinde şekillendiğine dikkati çekmiştir. Buna göre, XIX. yüzyılın ikinci yarısında halkının çoğunluğu Müslüman olan çoğu ülkeler, bu arada Osmanlı Devleti, kesin olarak Batı dünyasının bütünüyle siyasal ya da ekonomik olarak egemenliği altına girmişti. Bu olguya paralel olarak Osmanlıda

---

²⁶¹ Eleştiriler, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nda halifenin görevlerinin, anayasal durumunun belirlenmemiş olarak bırakıldığı noktası üzerine toplanıyordu. Berkes, **Türkiye’de...**, s. 503.

girişilen reformların, 1850'lerden 1870'lere doğru, halkları daha da düşkünlüğe götürdüğü görüldükçe, Batı'nın baskısına karşı ancak ve ancak din yolu ile direnilebileceği inancı geniş bir geçerlik kazanmaya başlamıştı.

Bu inanca göre, Batı İslam dinine düşmandı. Müslüman toplumların başındakiler de Hıristiyan yöntemlerini uygulama yoluna girmişlerdi. Osmanlı başkentinde de İslamcılık adı altında Batı'ya karşı "dine sarılmalı" sloganı çekicilik kazanmaya başlamıştı. Batının siyasi ve iktisadi alandaki yıkıcı etkileri, yeni bir Haçlı seferi olarak algılanmaktaydı. Çareyi de global bir din direnişinde bulmaktaydılar. Kısa sürede İttihad-ı İslam, Panislamcılık denen bir akım ve ideoloji meydana gelmişti. Berkes, bu ideolojinin, din yoluyla Batıya meydan okunabildiği yolunda sahte bir anti-emperyalizm algısı yarattığına da dikkati çekmiştir.

Bu ideoloji giderek, Batı uygarlığının aslında İslamlıktan alınma olduğu, kendi dünya işlerini yeniden İslam'a uygun bir biçimde düzenlemekle Müslümanlığın güç kazanacağı şeklindeki düşünceleri içerir hale gelmişti. Geçmişte, İslam ve Osmanlı tarihinde görülmemiş olmakla birlikte, Osmanlı başkentinde bütün İslam milletinin ruhani başı olarak halifenin bulunacağı fikrini de kapsayan bu görüş II. Abdülhamit döneminde Kanun-ı Esasi ile anayasalaşmıştı. İslamlığın bir teokrasi olduğu görüşü de bu dönemden itibaren yerleşmeye başlamıştı.

Hilafet-şariat ideolojisinin Cumhuriyet dönemindeki savunucuları, Hilafeti, İslamlığın doğuşundan bugüne değin sürmüş olan zorunlu ilke ve devletten ayrı düşünülemeyecek temel nitelik olarak addetmekteydi. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nı bile bu ideoloji çerçevesinde görenler, ülke kurtarıldıktan sonra amaçlanan rejimin kurulacağına inanmaktaydılar.

Berkes, Mustafa Kemal'in, din, uygarlık, Batı uygarlığının geri kalmış toplumlarla olan ilişkisi konusundaki görüşleri ile İslamcı ideolojinin yukarıda değinilen temel yaklaşımları arasındaki zıtlığa dikkati çekmiştir.

Ona göre, Mustafa Kemal, Kurtuluş Savaşı'nı başardıktan sonra, emperyalist güçlerin boyunduruğundan özgür kalmayı sürdürebilmenin bir savaşın daha başarılmasıyla mümkün olduğunu düşünmekteydi. Mustafa Kemal'e göre, emperyalizm, Hıristiyan dünyası olarak, İslam dinine düşmanlığından saldırmıyor,

Müslüman toplumların her alanda geri kalmış olmalarından dolayı saldırıyordu. Geri kalmışlık emperyalizmi çağırıyordu.²⁶²

Mustafa Kemal'e göre, emperyalizm, dine, geleneğe sarılarak çağdaş dünya ile başa çıkacağını sanan her topluma da saldıracaktı. Aldatıcı, sahte bir emperyalizm karşıtlığı anlamına da gelen Hilafet ideolojisi ile 20. yüzyılın büyük ekonomi dünyası karşısında ayakta kalabilmenin imkansızlığını düşünmekteydi. Üstelik Kurtuluş Savaşı yıllarında din, hilafet, şeriat yaftaları ile perdelenen uydulaşma süreçlerine de yakından tanık olmuştu

Berkes'e göre, Hilafet ideolojisinin iki temel yaklaşımı laikliğin neden bir zorunluluk olduğunu kanıtlamaktaydı. Yöneten-yönetilen ilişkisini halk egemenliği prensibine dayandırmak yönündeki çaba, bu ideolojinin, Hilafeti, devletin mutlak niteliği olarak kabul etmek şeklindeki yaklaşımına savaş açılmasını gerektiriyordu.

²⁶³

Mustafa Kemal'in, dinsel farklılığı aşarak Batı uygarlığını bir bütün olarak kabul etme yönündeki kesin tercihinin, Hilafet ideolojisinin, Avrupa uygarlığını reddeden ve din temelinde bir direnişi çıkar yol olarak gören anlayışına karşı da cephe alınmasını zorunlu kıldığını ifade etmiştir. Başka bir ifade ile Berkes, Türk devriminin en temel vasfı olarak kabul ettiği laiklik ilkesini, Hilafet (şeriat) ideolojisine karşı yürütülmüş başarılı savaşların toplamı olarak değerlendirmiştir.

4- Devrimlerin Niteliği

Berkes, Türk Devriminin ayırt edici özelliğini Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine geçmek olarak nitelemiştir. Saltanat ve Hilafetin kaldırılmasını, hem “din devleti” görüşüne karşı “ulus devleti” görüşünün zaferi, hem de Batı

---

²⁶²Berkes, **Atatürk ve...**, s. 165; Kurtuluş Savaşı başlarında mücadelenin, Doğu-Batı ya da Müslümanlık-Hıristiyanlık arası savaş olduğu görüşü söz konusuysa da giderek iki kültür ya da iki uygarlık sitemi arası bir savaş olduğu görüşü üstünlük kazanmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 516-517.

²⁶³Kanun-ı Esasi'nin hazırlanışında, bir İslam devleti olarak bir siyasal toplumda ulus egemenliğinin kaynağı nedir şeklinde bir yaklaşım söz konusudur. Cumhuriyet döneminde laiklik ile ilgili düzenlemelere ise, demokratik bir rejimde İslam inancının yeri ne olabilir sorusu yön vermiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s 533.

yörüngesine geçmenin gereği olan atılımları mümkün kılan adımlar olarak değerlendirmiştir.

1924 sonrasında gerçekleştirilen değişimlerin anlamına yer vermeden önce bir devrimi hem zorunlu hem de mümkün kılan, tarihsel birikime ve Mustafa Kemal'in bu süreçteki rolüne ilişkin değerlendirmelerde bulunmuştur.

Devrim yolunda yüzyılların kurumları tasfiye edilirken, yapılanlara karşıt olanlar bulunduğu halde, iç ve dış koşulların bu değişikliklere girişilmesini adeta kendiliklerinden zorladığını ve bir önderin kılavuzluğunun rotasını izlediğini ifade etmiştir.

Koşulların bir devrimi adeta zorladığı yolundaki değerlendirmesini, önceki dönemin tartışmaları ve arayışlarıyla ilişkilendirmiştir. Buna göre, Cumhuriyet döneminde devrimsel değişme konusu olanların hiçbirisi bu dönemde ortaya çıkmış değildir. Bu konuların hepsi üzerinde II. Meşrutiyet döneminde uzun tartışmalar olmuştur. Berkes'e göre, geçmişin birikim ve arayışları Cumhuriyet dönemi devrimsel değişikliklerinin tarihsel zorunlulukların bir ürünü olduğunu göstermektedir.

Berkes'e göre, devrim sürecinde Atatürk'ün önderliğini değerli kılan, tarihsel olayların zorladığı sonuçların, hangilerinin daha ötelere götürülebileceğini tayin etmesi, başarılarıyla toplumu arkasından sürükleyebilmesidir.

Türk devriminin uygarlık, değişme ve Batı uygarlığı konularında geçmişte beliren fikirlerden hangi yönleriyle ayrıldığı konusunu somutlaştırmak için bazı karşılaştırmalara da yer vermiştir.

Osmanlı tarihinde uygarlık konusunda Namık Kemal-Ahmet Mithat kuşağının, Batı'dan uygarlık alma konusunda maddi yanların açık, manevi yanların kapalı tutulması düşüncesini savunduğunu, Ziya Gökalp'ın, hars-medeniyet ayrımı ile Namık Kemal-Ahmet Mithat kuşağının maddi-manevi ayrımını farklı bir biçimde yeniden ürettiğini belirtmiştir. Cumhuriyet döneminde ise bu formüllerdeki

sınırlılığın yıkıldığını, uygarlık alma konusunda tutarlı bir yaklaşıma ulaşıldığını vurgulamıştır.²⁶⁴

Berkes burada kendi görüşü olarak ve net bir biçimde Doğu uygarlığını; İslam geleneği, hayatın her alanında din geleneğinden gelen kuralların egemenliği, Batı uygarlığını; geleneklerle çağdaş zorunlulukları birbirinden ayırmaya dayalı üstün bir bütünlük olarak tanımlamış ve uygarlığın maddi-manevi öğelerin bütünü olduğunu belirtmiştir.

Onun uygarlık konusundaki görüşü ile Atatürk'ün uygarlık konusundaki görüşüne dair yorumu bariz bir şekilde örtüşmektedir: Atatürk, uygarlığın maddi-manevi öğeler bütünü olduğu görüşünü benimsemiştir.

Türkiye'de devrimin, ancak Sosyalist bir devrim olarak anlaşıldığı, bu yönde bir devrimin imkanları ve yollarının neler olabileceği konusunun yoğun bir biçimde 1960'larda tartışıldığı bilinmektedir. Berkes'in, daha erken bir dönemde Türk Devrimini Sosyalizm açısından ve bir anlamda Sosyalist devrim ile karşılaştırmak suretiyle ulaştığı yargı ilginç ve önemli olsa gerektir.

Berkes'e göre, Sosyalist devrimi var edecek sınıfların yokluğu, bu görüşün aydınlar dışında hiçbir sınıftan destek almaması Mustafa Kemal'e sosyalist bir devrimin olanaksızlığını göstermiştir. Doğu yörüngesinden Batı yörüngesine geçme davasında dayanak noktası olarak, Mustafa Kemal toplum sınıflarının birleşmesinden doğacak gücü kabul etmiştir. Onun anladığı devrim bu yörünge değiştirme işinin kendisidir. Başka bir ifade ile Berkes, Türk Devriminin Batı uygarlığı yörüngesine geçme yönündeki atılımlarını, sosyalist bir devrim ile üretim ilişkilerini değiştirme çabaları kadar önemli bulmuştur.

Mustafa Kemal'in sosyalizmi amaçladığı, ancak koşullar uygun olmadığı için bu yönde çaba harcamadığı iddiasını ise, tarihsel bir gerçeklik olarak değil, Berkes'in öznel değerlendirmesi olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Zira Mustafa Kemal, fikirlerinin şekillendiği dönem itibarıyla sosyalist düşüncelerin savunulduğu muhitle-

---

²⁶⁴Gökalp'ın Harsçılığı dincilik ögesini de içeren bir yaklaşımdır. Bu farklılık, devrimin çeşitli aşamalarında şeriatçılar, Hilafetçiler, Saltanatçılar yanında Türkçülerin de tepki göstermesine sebep olmuştur. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 517.

ki bu muhitin sosyalizm kavrayışı sathi ve toplumdaki etkisi pek sınırlıdır- yakın ilişki içinde olmamıştır. Üstelik Mustafa Kemal ve kuşağının daha çok milliyetçilik düşünceleri ile yoğrulduğunu birçok kez Berkes kendisi ifade etmiştir.

5- Devrimci Hukuk

Berkes Cumhuriyet döneminde en önemli devrimsel değişmelerin hukuk alanında gerçekleştirildiğini ifade etmiştir.

Osmanlı örneğinde din sorunu sadece bir inanç sorunu değil, bir hukuk kuralları sorunu olduğunu, hukuk kurallarının aynı zamanda din kuralları sayıldığını hatırlatmıştır. Bu yapışıklık sebebiyle toplumun hukuksal ilişkileriyle, zamanın değişikliklerinin zorunlulukları arasında gittikçe genişleyen bir uçurumun ortaya çıktığını, bu gidişin Cumhuriyet döneminde tersine çevrildiğini belirtmiştir. Başka bir ifade ile her konuda olduğu gibi, hukuk alanındaki değişikliklerde de baş ilke gelenekçilik değil, devrimcilik olmuştur.²⁶⁵

Berkes, Medeni Kanun'un kabulünü, hukuk konusundaki devrimci tutumun somutlaşmış hali olarak ele almıştır. Kanun ile yurttaşlık ilişkilerinin, gelenekler, alışkanlıklar ve din kurallarına uygun olarak değil, olması gerekene göre yeniden düzenlendiğini belirtmiştir. Medeni Kanun'un, sonraki kişi hakları konusundaki düzenlemelerin kaynağı ve temeli olduğunu vurgulamıştır.

6- Eğitim ve Din

Cumhuriyet döneminde eğitim ve eğitim-din ilişkisini değiştirmek yolunda gerçekleştirilen yasal düzenlemelerin ayrıntılı bir dökümünü veren Berkes bu düzenlemeler ile amaçlananın ne olduğunu değerlendirmiştir.²⁶⁶

---

²⁶⁵Berkes, düşüncelerini çok önemli bulduğu Gökalp'ın bu konudaki yaklaşımına da yer vermiştir: Gökalp düşününde yazı ve dil konuları Türk harsının unsurları olarak kabul edilmiş, terk edilmesi kabul edilmemiştir. Hukuksal düzenlemeler yapılırken asıl meselenin İslam hukuk sistemi ile Batı hukuk sistemi arasında bir seçme yapma meselesi olduğu anlaşılmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 520.

²⁶⁶1924-Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü, Medreselerin kaldırılması, 1930- şehir, 1933-köy okullarında zorunlu din dersi uygulamasına son verilmesi,1928 -Arapça, Farsçanın kaldırılarak bu derslerin üniversite düzeyinde bilimsel araştırma amaçlı okutulmasına geçilmesi,1934 -dinle ilgili unvanların kullanılmasının yasaklanması, 1938- din, mezhep, tarikata dayanan cemiyet kurulmasının yasaklanması, 1926 -Ceza Kanunu'nun 241. maddesi ile din görevlilerinin görevleri sırasında kanunlara karşı konuşmalar yapmalarının cezalandırma konusu olması,1928-izinsiz okul, kurs açarak Arap yazısının öğretilmesinin yasaklanması,1949- Ceza Kanunu'nda değişikli yapılarak devletin sosyal, ekonomik, politik, hukuksal nizamlarını kısmen de olsa din esaslarına göre değiştirmeyi güden eylemlerin suç sayılması. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 524- 528.

1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu, eğitimdeki din farklılığına dayalı ikiliği kaldıran, ilk eğitimi devlet yetkisine alan, ulusal eğitim kavramını getiren, bütün eğitimi Eğitim Bakanlığı'nın yetkisine alan önemli bir düzenleme olarak yorumlamıştır.

Üzerinde önemle durduğu bir diğer konu 1924 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu'nun kabulü ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kuruluşudur. Diyanet İşleri Başkanlığı Kanunu'nu din, eğitim, hukuk ve devletle ilişkileri açısından en önemli kanun olarak nitelemiştir.

Berkes'e göre, düzenleme ile Başkanlığın İslam dinini yorumlayamayacağı, ruhani yetkisinin olmadığı, devlet kanunlarını din açısından yorumlayamayacağı kesinleşmiş, böylece din işleri siyasal ve hukuksal alanlardan ayrılmış, dinler inanç (vicdan) özgürlüğü alanında korumaya alınmıştır.²⁶⁷

7- Din Sorunu ve Ulusal Bilinç

Laiklik yolundaki düzenlemeleri ele alan Berkes, bu düzenlemelerin neden bir zorunluluk olduğuna, çeşitli çevrelerin laikliği anlama biçimlerine ve Mustafa Kemal'in din konusundaki çeşitli deneylerine de değinmiştir.

Laikliliğin zorunluluğu konusunda, yukarıda değinilmiş olan Hilafet ideolojisinin içerdiği gerici yaklaşımlara ek olarak, Osmanlı örneği ile Batı toplumları arasındaki yapısal farklılıkları hatırlatmıştır.

Çağdaşlaşma meselesi çerçevesinde laiklik sorununun, Hıristiyanlıkta sadece devlet-kilise ayrımı ya da uzlaşması sorunu olduğunu belirtmiştir. İslamlıkta ise tek veya birçok kilise otoriteleri olmayışına karşılık, onda dinsel nitelik verilen birçok kuralların, dünyasal düzenin siyasa, hukuk, eğitim, halk gelenekleri içine karışmış bir durumda olması gibi farklı iki durum olduğunu hatırlatmıştır.²⁶⁸

Hıristiyanlıkta hangilerinin ruhani otoriteyle hangilerinin dünyasal otoritelerle ilişkili olduklarının belirli olduğunu oysa İslamlıkta durumun böyle olmadığını vurgulamıştır.

---

²⁶⁷Berkes, **Türkiye'de...**, s. 526-527.

²⁶⁸İslamlıkta ruhani bir din birliği otoritesinin gelişmemiş olması İslam hukukunda yasal, siyasal din kurallarının bulunmayışında da kendini gösterir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 530.

Berkes'e göre, yukarıda bahsi geçen İslamlağa özgü durumun fark edilememesi laikliğe karşı cephe alınmasında da önemli bir etken olmuştur. Bu çerçevede Türkiye'de belli çevrelerce seslendirilmiş olan iki laiklik anlayışına değinmiştir: Soyut laiklik görüşünü savunanlar, din nasıl devlete karışmıyorsa, devlet de dine karışmamalıdır tezini öne sürmüşlerdir. Geleneksel ölçülere din niteliği veren şariatçılar ise siyasal, hukuksal, eğitsel alandaki sınırlamaların din özgürlüğünü sağlamayı değil, dini kaldırmayı amaçladığını iddia etmişlerdir.²⁶⁹

Laikliği kabullenemeyen kesimler yanında Sosyalist-Kemalist çevrelerin laiklik ile ilgili tutumlarına dair Berkes'in değerlendirmeleri daha da önemli görünmektedir. Buna göre, laikliğin dinsizlik ya da din düşmanlığı demek olduğunu ileri sürmek ataklığında bulunan demagog politikacılar, bu konunun tarihini bilmeyen halkı, belki genç kuşakları da yanıltmaktadırlar.

Berkes'e göre, politikacıların menfi tutumları karşısında, laikliğin çağdaş bir devletin yasal ilkesi olduğunu haklı gösterme çabasında olan kesimler ise düşüncelerini, İslamlağın ve Osmanlı'nın bir *teokrasi* rejimi olduğu tezine dayandırmaktadırlar. Oysa "Laikliği tanımlamak ve savunmak için bu asılsız teokrasi kuramına hiç gerek yoktur... Teokrasi görüşü, hem İslam tarihinin, hem Osmanlı tarihinin gösterdiği devlet-din örgütlenmeleri ile ilgili olaylara da aykırıdır. Bu teokrasi kuramı bu tarihten değil, Hıristiyanlık tarihinden aşırılmış bir kuramdır." Başka bir biçimde ifade etmek gerekirse, Berkes, İslamlağa özgü durumun fark edilememesi halinin hem İslamcılar hem de sosyalist-Kemalist çevreler için geçerli olduğunu tespit etmiştir.

Laiklik ilkesinin hem tarih, hem kuram açısından yanlış bir temele oturtulmasından dolayı, ileri aydınlar arasında bile onun bir "üstyapı" sorunu olmaktan öteye bir önemi olmadığı sanısının doğduğunu belirten Berkes'e göre "...laiklik bir "üstyapı" sorunu değil, tüm yapı sorunudur..." Türk çağdaşlaşma sürecinin karşılaştığı özel bir durumun sonucudur.²⁷⁰

---

²⁶⁹Berkes, şariatçılar olarak adlandırdığı grup için isim vermezken soyut laiklik görüşünü dile getirenler olarak Kenan Öner ve Ali Fuat Başgil'i anmıştır. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 528-529.

²⁷⁰Berkes, **Atatürk ve...**, s.159.

“Tarihsel gerçekler böyle idiyse, laikliğe ne gerek var” gibi bir soru haklı olarak aklımıza gelebilir diyen Berkes’in bu soruya cevabı, şu ana kadar yer verdiğimiz tarihsel analizlerinin tamamını kapsayacak niteliktedir: Laikliğe çok hem de çok gerek vardı. Çünkü laiklik din sorunu değil, demokratik siyasa gereği olan çağdaşlaşma, yani din kılıfına büründürülmüş geleneklerden özgürlük sorunudur.

Berkes, ilerici kesimlerin laiklik ile ilgili tezlerindeki dayanaksızlığı daha genel bir olguyla, bu kesimlerin yöntemleriyle, açıklamıştır. Buna göre, Türkiye’deki ilerici, devrimci aydınlar Batı menşeli ideolojiler ile Türk tarihini açıklamaya çalışmaktadırlar. Oysa Batı devrim ideolojilerinde tarihimizin özgün yanlarını açıklamaya uygun *hazırdan görüşler yoktur*, çünkü o ideolojilerin geliştiği ülkelerde Türkiye gibi geri kalmışlık sorunu yoktu. Batı devrim ideolojisi *siyasal sorun* üzerine yoğunlaştığından Türk devriminin ikinci yanı olan uygarlık devrimi sorunu ikinci planda kalmıştır. Doğu uygarlığından Batı uygarlığına geçiş gibi çok büyük ve güç bir sorun Batı’da tartışılmamıştır.²⁷¹

Laikliği tesis etmek yolunda kurumsal ve hukuksal olarak yapılan değişikliklere ve laikliğe dair farklı kesimlerin görüşlerine değindikten sonra Berkes, kültürel alanda gerçekleştirilen çalışmalara yer vermiştir. Buna göre, Atatürk dinin, toplumsal dayanışma yaratma rolü olduğu gibi şeriat, tarikat giysisi altında ulusal çabayı baltalayan bir güç de olduğunu (paradokslu bir durum) görmüştür.

Batı’da Reformasyon hareketi sonrasında metin eleştirisi, kutsal Kitabın bilimsel inceleme konusu olması, zorunlu din dogmaları koyacak bir makam tanınmaması, dinsel düşün özgürlüğünün sağlanması gibi ilerlemeler sağlanmıştı. Bu kazanımları, Türk toplumunda var etmenin Kur’an çevirmekle mümkün olamayacağı anlaşılmıştır. Başka bir ifade ile Berkes’e göre, Mustafa Kemal, düşün ve vicdan özgürlüğüne dayanan ulusal bir bilinç yaratmada laiklik ile ilgili yasal düzenlemelerin ötesinde hamlelerin gerekliliği düşüncesine varmıştır.²⁷²

---

²⁷¹Bu gün Türkiye’de bir din sorunu olduğu ve bunun şu sıralarda(1978) en bunalımlı zirvesine vardığı yollu görüş yerli sosyologlara bile aşılmıştır. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 166.

²⁷²Berkes, **Türkiye’de...**, s. 539; Burada, Batı’da Reformasyon Hareketi ile sağlanan kazanımları Türk toplumunda var etmeyi Mustafa Kemal’in mi amaçladığı yoksa yapılanlardan yola çıkarak Berkes’in mi böyle yorumladığı net bir biçimde ifade edilmemiştir; Berkes, İslamlık tarihsel koşulların bürüdüğü devlet ve hukuk yapışıklığından soyularak demokratik bir hukuk düzenine uyabilecek bir özgür vicdan inancı olarak yaşam olanağı taşıyor mu? şeklinde bir soru sormuşsa da

Berkes'e göre, Mustafa Kemal'in, din sorununun aynı zamanda dil, siyaset ve kültür, tarih sorunu olduğunu fark etmesi ve bu alanlara yönelişi ile Cumhuriyet döneminin kültür devrimi aşaması açılmıştır.

1925-1934 arası dönemde alfabe, takvim, saat, giyim-kuşam, alfabe, tarih ve dil alanlarında gerçekleştirilen düzenlemeleri ve faaliyetleri Berkes kültür devriminin aşamaları olarak değerlendirmiştir.²⁷³

Berkes, 1928 yılında Latin Harflerinin kabulünü, günlük hayatın zaman içinde düzenlenmesini sağlama sorunu olduğu halde kutsal, dinsel ya da ulusal değer yapılandırılan bir alanda ikinci bir devrimsel değişme olarak değerlendirmiştir. Alfabe konusunda geçmişin tartışma ve arayışlarını da hatırlatmak suretiyle 1928'deki alfabe değişikliğinin tarihsel açıdan temelsiz bir reform olmadığına dikkati çekmiştir.²⁷⁴

Latin Harflerinin alınışını, Berkes, Cumhuriyetçi devrimler olarak nitelediği *tarih* ve *dil* sorunları aşamasının kapılarını açan adım olarak da değerlendirmiştir: Tarih çalışmaları ile Cumhuriyetçi devrimcilik çağının doruğuna, modern bir ulus olarak çağdaş uygarlığın içinde, kendi geçmişini ve gelecekteki yerini anlama çabalarında varılmıştır. Bir ulus toplumu bilinçlenmesinde dilin, dinden daha büyük ölçüde önemi olduğu gerçeği dikkate alınmıştır.

---

buna net bir cevap vermemiştir. Ancak din konusundaki düşünceleri göz önüne alındığında, bu soruya hayır yanıtını vereceği söylenebilir.

²⁷³Anılan dönemdeki reformların hepsi Ziya Gökalp'ın hars alanında gördüğü ancak Mustafa Kemal'in çağdaş uygarlık değişmesi alanı içine soktuğu çağdaşçı değişmelerdir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 539.

²⁷⁴19. yy ortalarında yazının bir din sorunu değil, okuryazarlığı genişletme yani bir uygarlık sorununun çözüm yolu olduğu görüşü bile gelişmişti. Meşrutiyet döneminde Latin Harflerini alma fikri yeniden canlandı. Konu üzerinde Meşrutiyet döneminde üç görüş belirmişti: Arap yazısının Türk fonetiğine göre ıslah edilmesi, doğrudan Latin Harflerinin alınması, İslam öncesi Türk yazısı olan Orhun veya Uygur alfabesinin diriltmesi. s. 541; Cumhuriyet döneminde alfabe konusunda, Türkçülük akımının temsilcilerinden Necip Asım, Fuat Köprülü, Ayvaz İshaki Latin Alfabesi'nin alınışına karşı çıkmış, Cevat Emre ve Abdullah Cevdet ise yazı değiştirmeyi ulusal hars (kültür) sorunu değil, uygarlık sorunu olarak kabul ettiğinden değişikliği desteklemiştir. Berkes, **Türkiye'de...**, s. 542.

Berkes'e göre, Atatürk devrimciliğinin belki eşsiz olan önderliği hem din, hem dil alanında çağ koşullarını *anlamda* kapsayacak güçte bir ortamın gelmesi olanaklarını hazırlamasındadır.

Din, devlet, dil, yazı ve tarih alanlarında Atatürk önderliğiyle gerçekleştirilen atılımları, Meşrutiyet dönemi harsçıların iddia ettiği gibi kültür bunalımı (hars buhranı) değil, uygarlık değişimi için gerekli olan düşün ve görüş özgürlüklerinin kapılarının açılması olarak nitelemiştir. Bu değişmelerin bunalım psikozu değil toplumsal özgürlük atılımları çağı açma, yepyeni bir ulus toplumu anlayışı getirme işi olduğunu ifade etmiştir.

Lale Devri'nden başlayıp Cumhuriyete varan süreci, din, devlet, gelenek, uygarlık temelinde yürütülmüş tartışmalar çerçevesinde ele almış olan Niyazi Berkes'in, gelecek için öneriler olarak yorumlanabilecek görüşlerine yer vermeden önce, Türk Devrimi'ni ve tarihsel niteliğini, onun kendi cümleleri ile özetlemek doğru olacaktır:

*“Bir bütün olarak Atatürk doğrultusu, bir ulus topluluğunu geliştirme savaşı aşamalarının eylemli-yazılı tarihidir. Bir parti doktrini, bir şeflik ideolojisi değildir. Tarihin kendisidir. Bu tarihin öğrettiklerinin oklara bölünerek aralarındaki bütünlüğün görülmesinin engellenmeyeceği bir bütünlük vardır.”*²⁷⁵

*“Laiklik soyut bir din ögesine karşı bir felsefe ya da bir siyasa tutumu olarak doğmuş değildir.”*²⁷⁶ *“Laiklik bir din savaşının değil, bir siyasal ideoloji savaşının ürünüdür. Dinsel değil siyasal bir sorundur. Laiklik bir yandan çağdaşlaşma karşıtı bir din sömürücülüğü ideolojisine, diğer yandan onu dışarıdan yürütmek isteyen siyasal güçlere karşı ulusal varlığın bağımsızlığı, kişi olarak vatandaş özgürlüğü ilkesidir. Onu gerçekleştirmekten ve sürdürmekten yoksun, geri kalmış herhangi bir ülke görünüşte siyasal bağımsızlığı bulunduğunu sanıyorsa yanılıyor. Atatürk'ün tekrar tekrar söylediği gibi, o bir gün gene emperyalizmin boyunduruğu altına girecektir.”*²⁷⁷

“Türkiye'deki “çağdaşlaşma” (laiklik), Batı dünyasında olandan farklı olarak, yalnız dünya ve din güçleri arasında, şu ya da bu biçimde ayrımlar

---

²⁷⁵ Berkes, **Atatürk ve...**, s. 126.

²⁷⁶ A.y.

²⁷⁷ s. 166-167.

yapılması sorunu değildir. Ondan çok daha kapsamlı, yalnız din ve devlet güçlerinin eylemlerini kaplamakla kalmayan, bütün toplumu gelenek değerlerinin tutuculuklarından kurtarıp, çağ değerlerinin gereklerine göre dinamikleştiren bir akım ve gidiş sorunudur. En önemli aracı ekonomik kalkınma, yetişen kuşakları eğitime, bu iki işi örgütleme gücü olacak bir devlet politikası geliştirme olacaktır.”²⁷⁸

“Kemalist rejimin anayasal temelini gelişimi ile son aldığı biçim, ne bir yanda komünist model, ne de öte yanda tekelci liberal model olarak biçimlenmemiştir. O, Türkiye'nin ulusal bağımsız bir devlet olma savaşı geleneğini yaşatmanın doğal sonucu olan, kendi türünü kendi çabaları ile bulan bir rejimdir.”²⁷⁹

Berkes, Türk Devriminin temsil ettiği prensipleri ve yönelişleri, çağdaş dünyada var olabilme ve ülkenin geleceğini şekillendirebilmede vazgeçilmez ilkeler olarak kabul etmiştir.

Türk Devrimi ile başlayan süreci sürdürmek kadar korumayı da önemsemiştir. Ona göre, Cumhuriyet devrimlerini koruma davası, yeni ilkeler ve anlamlar sonuçlanışının bütünlüğünü, şaşılacak bir tutarlılık gösteren iç mantık kuruluşunu koruma davasıdır.

Dil, değer ve düşün planında varılan aşamayı, anlam düzeyinde toplumun bilincinde sürekli yaşatmayı hayati derecede önemli addetmiştir. Cumhuriyet döneminde, artık aşılmış olan gerideki aşamaların herhangi birine dönük bir eğilimin devrimlerden sapma anlamına geleceğini ifade eden Berkes, tarihle bilinçli, objektif bir bağ kurulmasını, ileriye dönük özgürlük mirasının titizlikle korunmasını gerici gidişe karşı korunmanın güvenceleri olarak değerlendirmiştir. Tarih çalışmaları ile Atatürk'ün bu yolu da açmış olmasının tesadüf olmadığına dikkati çekmiştir.

Berkes'in, “dil, değer ve düşün planındaki çağdaşlaşma süreci ekonomik ve toplumsal olgular planındaki çağdaşlaşma sürecinden daha ileridedir.” şeklindeki saptaması çok önemli olsa gerektir. Zira toplumun sosyal ve iktisadi açıdan bulunduğu koşullar ile devrimin temsil ettiği ilkeler arasında bir uyum ve düzey farkı sorunu mevcuttur ki, bu durum, gelecekte, Türk toplumunda somutlaşacak bir dizi olumsuzlukların habercisi gibidir.

---

²⁷⁸s. 126.

²⁷⁹s. 126-127.

Türk çağdaşlaşmasının uzun öyküsünü ele alırken Berkes, Türk Devrimi ile varılan aşamayı, geçmişten bütünüyle bir kopma olarak değerlendirirken, bu kopuşun geçmişin birikimi ile sıkı bir ilişki içinde olduğunu da göstermiştir. Bu yaklaşımını, bir yöntem olarak, geleceğin araştırmacılarına da önermiştir. Bu çerçevede Türk devrimini, Atatürk'ün ekonomik ve kültürel nitelikteki ilkelerini, rastgele doğmuş, ya da bir doktrine uydurma çabasıyla ortaya atılmış soyut çözümler değil, tarihsel koşullar altında varılmış çözümler serisinin birikimi olarak ele almayı, bilimselliğin gereği olarak kabul etmiştir.²⁸⁰

Tarihsel kişiliği olan büyük adamların incelenmesi konusundaki önerilerini de, Türk tarihçiliğine dönük hem bir yöntem önerisi hem de bir eleştiri olarak kabul etmek yerinde olacaktır.

Berkes, bir peygambere inananların, onun getirdiği inançların tanrısal bir itiş ile indiğine ta baştan inandıklarını, böylece inancın başa alınarak tarihin ona göre düzenlendiğini, sonuçta peygamberlerin tarihin karanlıklara itildiğini belirtmiştir.

Tarihsel önderler ise eylemleri toplumu bir çıkar yola getirdiği zamandır ki devrimci önderlikteki yerlerini alırlar. Tarihsel önderlerin açtığı yolu, öteki türden olan yöntemle bulunmuş sanmak, tarihsel kişiliğinin gerçekliği ile sivrilen önderi, dinsel bir tapınma konusuna çevirir.²⁸¹ Berkes, böyle bir bakışın, rasyonel olan anlama ve değerlendirme yolunu tıkayacağını vurgulamış, Mustafa Kemal'in tarihsel konumunun da sondan geriye doğru değil, başından sonuna dönük bir inceleme ile anlaşılabilirliğini belirtmiştir.

Atatürk'e ve eylemlerine nasıl bakılması gerektiğine dair başka bir ifadesi ise Berkes'in Atatürk'ü, bir tamamlanma veya bitiş değil, başlangıç olarak kabul ettiğini göstermektedir: Atatürk, açtığı çağın getirdiği ve getireceği sayısız siyasal, ekonomik, toplumsal sorunlarını çözmüş olmak iddiasına kalkmamıştır. O, geleceğin

---

²⁸⁰ Atatürkçülük ulusal çağdaşlaşma tarihimizin doğal sonuçlarıdır. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 75.

²⁸¹ Tarihteki Mustafa Kemal, değil dinsel ya da mistik kutsallığı, dünyasal halifelik, sultanlık, krallık gibi nitelikleri bile geri iten bir kişidir. Çeşitli konu ve olaylar üzerinde konuştuğu zaman, sık sık kişisel anılarına başvurmakla, bize yaşamındaki nirengi noktalarında karşılaştığı güçlükleri anımsatmaya önem verir. Berkes, **Atatürk ve...**, s. 75

kuşaklarına çağdaş dünya çerçevesi içinde, geleceğin bütün özgürlük kapılarını açan bir miras bırakıp gitmiştir.

Bölüm Değerlendirmesi

İnceleme konumuz açısından Niyazi Berkes'in fikri serüveni ile ilgili olarak varılacak ilk yargı, düşünce dünyasının, zaman içinde geliştiği, derinleştiği ve zenginleştiğidir. Hayatı boyunca yazdığı eserlerden birine başyapıt nitelemesi yapmak gerekirse bu payeyi, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* adlı yapıtının alacağı aşıkardır. İlave etmekte yarar vardır ki adı geçen eserini, onu tamamlayan makaleler ile birlikte ele almak bir zorunluluktur. Bu nitelikteki yazıları *Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları*, *Teokrasi ve Laiklik* ve *Atatürk ve Devrimler* adlı kitaplarında toplanmıştır.

Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinin bir diğer önemli niteliği Berkes'in 1960'ların başlarından 1980'lere kadar ele alacağı, derinleştireceği hemen her konuyu ihtiva etmesidir. Osmanlı Devleti'nin çağdaşlarından ayrılan vasıfları, feodal ya da teokratik olup olmadığı, Batı-Osmanlı siyasal ve ekonomik ilişkileri ve sonuçları kısa ve özlü bir biçimde bu eserinde yer almıştır. Ancak o, adı geçen eserinde Türk düşüncesinin geçtiği uğrakları, bocalamaları, bir devrimi var edecek kadar kemale ermesini tahlil etmeyi çok daha fazla önemsemiştir. Yazdıklarının tamamı göz önünde tutulduğunda *Türkiye'de Çağdaşlaşma* ve onu tamamlayıcı nitelikte olan yazılarının diğer yazılarına kıyasla daha akademik olmak vasfını taşıdığı ifade edilebilir.

Türk çağdaşlaşmasının uzun öyküsüne dair Türk okuyucusuna sunduğu tahliller, yeni yaklaşımlar, yorumlar pek çok açıdan kıymeti haizdir.

Öncelikle Berkes, Lale Devri'nden Cumhuriyete uzanan tarihsel süreci bir bütün olarak ele almıştır. Türk tarihinin bu zaman diliminde, devleti Batı karşısında güçlendirme arayışı olarak doğan yeni fikirleri, tartışmaları ve uygulamaları Türk Devrimini hazırlayan, zorlaştıran ve zorunlayan zengin bir birikim olarak resmetmiştir. Hatırlanacağı gibi Tarık Zafer Tunaya, II. Meşrutiyet'in, Cumhuriyet dönemi için bir laboratuvar işlevi gördüğünü tespit etmişti. Berkes ise son iki yüzyılı bir bütün olarak ele alarak, Türk Devriminin geçmiş ile olan bağını daha geniş bir tarihsel zemine oturtmuştur.

Bu yaklaşımının, tarihçilik açısından bugün için de bilimsel olma niteliğini koruduğu, özellikle Cumhuriyet tarihinin nasıl öğretilmesi gerektiği konusunda yol gösterici olduğu aşikardır. Yeni kuşaklara çağdaşlaşma tarihimizin bu çerçevede öğretilmesi, Türk Devriminin, Mustafa Kemal'in temsil ettiği değerlerin; tarihimize, toplumumuza yabancı ve keyfiyet eseri doğmuş köksüz unsurlar olmadığını, Devrim ile ulaşılan aşamanın, geçmişin birikiminden beslenen ama o birikimi kesinlikle aşan bir düzey olduğunu kanıtlayabilme imkanına işaret etmektedir. Bu çerçevede, Cumhuriyet tarihi öğretiminde pek sık rastlanan, Türk Devriminin öyküsünü 19 Mayıs 1919'dan başlatmanın, bilimsellikten uzak olmak, Atatürk'ü yüceltmeye çalışırken onun köklerini tarihimizden koparmak gibi ciddi kusurlarla malul olduğunu fark etmek önemli olsa gerektir.

Değişmek zorunda kalan bir ülkenin yöneticilerini ve aydınlarını ele alırken her ne kadar onları, genel olarak, çağını yeterince kavrayamamış insanlar olarak nitelese de; nihayetinde, din, devlet, uygarlık, Batı uygarlığı konuları etrafında cereyan eden tartışmalar çerçevesinde boy gösteren Türk aydın portrelerinin zengin galerisini gözler önüne sermiştir. Şeriatçısı, Hilafetçisi, ulusçusu, Batıcısı, sosyalisti ile Türk düşünce dünyasının başlıca simaları Berkes'in aynasında yansımıştır.

Berkes Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının geleneksel düşünüş biçimlerinden uzaklaşma konusunda zorlandıklarına dair somut kanıtlar sunmuştur. İç içe geçmiş olan geleneksel ve dinsel değerler ortamına doğmuş olan aydınların, bütünlüklü bir değişimi savunmak anlamında devrimci olmadıklarını saptamıştır. Ancak Berkes'in çizdiği panoromada beliren biricik hakikat bu değildir.

Müslümanı, Hıristiyanı, Yahudisi, Türkü, Arabı, Yunanı, Bulgarı ile Osmanlı unsurlarını bütün olarak ve bir arada tutabilmek uğrunda, yeni fikirler ve kurumlar konusunda çelişkiye düşseler de, gelenek ve din açısından kabullenmekte zorlansalar da, devlet adamı ve aydınların, bahsi geçen dinsel-geleneksel düşünce ve alışkanlıklardan adım adım uzaklaştıklarını yeni, Avrupa menşeli fikirlere ve kurumlara kapı araladıklarını, tam da bu yönleriyle geleceğin devrimine temel olacak taşları tarih toprağımıza döşediklerini de göstermiştir. Tarihimizde beliren bu olguyu, Berkes'in Yön dergisi yazılarında yer bulacak olan *Türk tarihinde, devlet maslahatı, dinden önde gelmiştir* tezinin doğrulanışı olarak da değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı tarihinde yeni olmak niteliği taşıyan yöneliş ve uygulamaları Berkes, birçok farklı açıdan değerlendirmiştir. Öncelikle geleneksel-dinsel düşünceler ve uygulamalardan uzaklaşmanın, mutlaka Avrupai fikirler ile temasa gelmenin sonucu olduğunu göstermiştir. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerini ele aldığı anda sistemin bütününe değiştirmeye yönelmeyi ya da yönelememeyi nihai başarı ya da başarısızlıktaki belirleyici unsur olarak kabul etmiştir. Başka bir ifade ile tarihimizde *devrimin* izini sürmüştür.

Türk tarihinin, Avrupa toplumlarının tarihinden farklı süreçleri içerdiği, bundan dolayı da siyasal yapının, düşünüş biçimlerinin özgünlükler taşıdığı konusu Berkes'in en çok önemseydiği konulardan olmuştur. Bunun yanında, Osmanlı'daki her değişimi, her yeni kurumu ya da hukuksal metni Avrupa'da meydana gelmiş benzerleri ile karşılaştırarak bir hükme varmıştır.

Tarihimizin ve toplumumuzun özgünlüğüne vurgu yaparken Avrupa'da varılmış bir aşamaya Türk toplumunun da varmasını beklemesi bir çelişki midir? Mekanik bir biçimde bakıldığında bu açık bir çelişkidir. Belki en çok bu noktada, bir sosyolog olduğunu hatırdan çıkarmadan, Berkes'in, çalışmalarını tarihte yoğunlaştırırsa da, klasik bir tarihçi gibi sebep-sonuç ilişkisini açığa çıkarmaktan öte, akıp giden tarih ırmağında genellemelere varmasını mümkün kılacak süreklilikleri-değişimleri aradığını, aynı zamanda sosyolojik açıdan dünyada ulaşılmış düzey olarak neyi kabul ettiğini saptamak önemlidir.

Berkes, Avrupa toplumlarında gerçekleşen, insan ve topluma dair her sorunu din ve gelenek ölçütlerinden sıyrılarak çözümlene zihniyetini ve bununla paralel yürümüş olan uluslaşmayı, adeta göçebelikten yerleşikliğe geçiş gibi, çağımız toplumlarının varması gereken, evrensel, bir üst aşama olarak kabul etmiştir.

Konuya yaklaşımı böyle olduğundan; dünyevi olan her konuyu Avrupa toplumlarında olduğu gibi, akıl ile vazedebilmenin, her alanda ilerleyebilmenin ve Batı karşısında ayakta kalabilmenin zorunlu koşulu, Avrupa'da ulaşılmış düşünüş biçimlerini Türk toplumunda da var etmeyi seçeneklerden biri olarak değil, tarihsel bir zorunluluk olarak kabul etmiştir. Tam da bu zorunlu seçimin bir gereği olarak, Atatürk'ün din, dil, kültür ve tarih alanındaki çalışmalarıyla çağ koşullarını *anlamda* kapsayacak güçte bir ortamın gelmesi olanaklarını hazırladığını belirtmiştir.

Berkes'in bu yaklaşımı, onun bir Türk Rönesans'ını zorunlu gördüğü şeklinde de yorumlanabilir.

Berkes'in kaleme aldığı Türk çağdaşlaşmasının öyküsüne eğilmek, Türk aydınının yarattığı düşünsel zenginliği izlemeyi mümkün kılmanın yanında Berkes'in fikri yolculuğunun uğraklarını belirginleştirmeyi de olanaklı kılmaktadır.

Tarihe, ağırlıklı olarak düşünce tarihine yöneldiğinde Berkes İbrahim Müteferrika'yı, Namık Kemal'i, özellikle de Ziya Gökalp'ı fazlasıyla önemsemiştir. Bu yaklaşımı, adı geçen aydınların, yaşadıkları dönemin arayışlarını, yeni fikirlerini, çelişkilerini tam olarak yansıttığını düşünmesi ile ilgilidir. Türk ulusçuluğunu, Batılı okura Ziya Gökalp'tan seçtiği parçalar ile anlatabileceğini düşünmesi bu çerçevededir.

Berkes, Ziya Gökalp'ın Cumhuriyet'in kültürel konulardaki radikal adımlarını kabul edemediğini pek sık tekrar etmiş olsa da onun Türk Devrimindeki büyük katkısını da gözler önüne sermiştir. Bunun yanında Berkes ile Gökalp'ın birçok konuda aynı görüşü paylaşmak gibi ortaklıkları da söz konusudur.

Osmanlı'nın geri kalışında iç olgulara ağırlık vermek, Batılılaşmayı uluslaşma olarak almak, laikleşmeyi uluslaşma ile yapışık ikiz olarak addetmek ikisinin de paylaştığı görüşlerdir. İlk yazılarından itibaren düşünsel serüveni dikkatle izlendiğinde, Berkes'te, Gökalp'ı anlama çabasıyla, Gökalp'ın fikirleriyle derinleşme-zenginleşme olgusunun iç içe geçtiği görülmektedir.

Gökalp'ın, tarihimizde gelenek ile dinin iç içe geçtiğini saptaması, şeriatın, dinden çok Acem, Arap örflerini içerdiğini göstermesinin, Berkes'in arayışlarına cevap olmak ya da netleştirmeye çalıştığı düşüncelerini teyit etmek gibi bir katkısı olmuştur. Başka bir ifade ile Berkes'in, tarihimizin özgünlükleri konusundaki en somut tespiti olan, Hıristiyanlık dünyasından farklı bir biçimde, din ile geleneğin iç içe geçtiği, bundan dolayı da laikleşme sürecinin hem çok geniş bir alanı kapsadığı hem de çok büyük zorluklar içerdiği yolundaki tespiti, Gökalp'ın bulguları ile pekişmiş, zenginleşmiştir. Berkes'in, din konusunda düşüncelerinin, daha özgür bir tutum alması sebebiyle, Gökalp'ın değil Abdullah Cevdet'in fikirleri paralelinde olduğu da belirtilmelidir.

1908-1918 arası evreyi ele aldığı anda Berkes, hukuksal ve kurumsal olarak laikleşme ve uluslaşma yönündeki adımları ayrıntılı bir biçimde ele almıştır.

Dönemin düşünsel zenginliğini ise daha çok İslamcılar, Ulusçular ve Batıcıların fikirlerini karşılaştırmak suretiyle tasvir etmiştir. Ulusçuları, çağın, uluslaşma çağı olduğunu fark eden aydınlar olarak nitelemiş, görüşlerini bu yönüyle kıymetli bulmuştur. Parvus'un, iktisadi bağımsızlığın önemini dile getirmesini, Gökalp'ın ulemanın bile şeriat ile ilgili tezlerini çürütmesini, Akçura'nın Türk toplumuna dair sınıfsal çözümlerini aktarırken satırlarında adeta, takdir dolu gülümseyen yüzü belirlemiştir. Eserlerinde beliren görüşlerine bütünlüklü olarak bakıldığında Berkes'in, bu zengin birikimi temellük etmiş olarak, Türk ulusçuluğu ve laikliği konularını geliştiren, zenginleştiren aydın olduğu söylenebilir. Ömrünün neredeyse yarısını, vatanını özleyerek, bir Batı ülkesinde geçirmiş olmasını da, ulusçuluğunu canlı tutan duygusal bir yan olarak hesaba katmak yanlış olmasa gerektir.

Türk tarihinin son iki yüzyılımı, dinleşmiş gelenek boyunduruğundan kurtulma çabaları toplamı olarak ele alan Berkes, doğal olarak en çok, değişme zorunlulukları ile dinsel-geleneksel düşünce arasındaki çatışıklıkları ve gerilimleri betimlemiştir. Ancak bunu yaparken, alışılmış açıklama biçimlerinden kaçınmaya çalışmış, Osmanlı tarihinde gözlenen reform karşıtı tepkileri sadece dinci gericilikle açıklamanın kolaycılık olduğunu belirtmiştir. Yenileşme hareketlerine karşı çıkanlar kadar, katkı yapan ulemeden kişilere de geniş yer ayırmıştır.

Berkes'in Türk tarihinin nasıl ele alınması gerektiği konusunda aydınlara dönük eleştirisini, kendi yaklaşımındaki istikrarlı tutumu gösteren bir unsur olarak da görmek mümkündür. O, farklı dönemlerde farklı isimleri aslında aynı açıdan eleştirmiştir. 1940'larda Mustafa Şekip Tunç'u, dünyayı Bergson'un penceresinden gördüğü, 1950'lerin özellikle 1960'ların Kemalistlerini ve Sosyalistlerini Avrupa tarihinin şablonlarını, Karl Marks'ın Avrupa toplumlarına dair tespitlerini Türk tarihini açıklamakta kullandıkları için eleştirmiştir. Bu tutumu, Yurt ve Dünya dergisinde yer bulan "bilimi kendi sorunlarımıza uyarlamalıyız" görüşünü koruduğunun, çalışmalarında yöntem olarak kullandığının kanıtı olsa gerektir.

Türk tarihinin Batı toplumları tarihinden farklı olan yanlarını, bu çerçevede de özellikle din-devlet-gelenek ilişkilerini tahlil etme çabası Berkes'i başka alanları da araştırmaya yöneltmiştir. Zaman içinde, İslam ve yakın doğu tarihi, İslam-Avrupa

toplumları ilişkisi, Kur'an, fıkıh, kelam, tefsir gibi alanlarda ciddi bir birikim edinmiş, Osmanlı örneğine ilişkin tezlerini bu geniş zemin üzerine temellendirmiştir.

Bu arada Türk tarihini, toplumunu Berkes'in kullandığı kavramlar çerçevesinde izah etme çabasının, daha dar bir kapsamda ve güncel siyasal amaçların izini de taşıyan bir biçimde, sol-sosyalist, Kemalist aydınlar katında daha sonra gündeme geldiği de hatırlanmalıdır.

Berkes'in Türk çağdaşlaşması ile ilgili olarak saptadığı ayırt edici nitelikler ve ulaştığı genellemeler bir çağdaşlaşma modeli olarak kabul edildiğinde, bu model, başka toplumlar için ne gibi imkanlar sunabileceğini düşündürmektedir.

Siyasal, iktisadi, sosyal sorunlar ile karşılaşma neticesinde yüzlerce yıllık fikirlerden ve kurumlardan uzaklaşılabilme anlamında Türk örneğinin, Arap-İslam toplumları için aydınlatıcı, yol gösterici bir birikim olduğu kuşkusuzdur. Bu birikimden ne kadar ve nasıl yararlanabilecekleri konusu şüphesiz, bahsi geçen toplumların, din-gelenek dışı akli fikirleri, kurumları kabulü ne kadar hayati ve zorunlu görecekları ile ilgili olacaktır. Türk örneğinde Berkes'in ortaya koyduğu fikir ve tartışma zenginliğinin, onlar için, hangi yollardan geçildiğini göstermek gibi çok önemli bir katkı sunacağı kesindir.

Berkes, uzun bir tarihsel geçmişe sahip olmak, yeni fikirlerle erken dönemlerde temas gelmek, genel olarak devletin dinden daha önemli görülmesi, dinin daha insancıl yorumu anlamındaki tasavvuf birikiminin varlığı gibi olguları, bütün zorluklara karşın, Türk çağdaşlaşmasını kolaylaştırıcı öğeler olarak kabul etmişti. Bu çerçevede Türk toplumu ile Arap toplumlarının ortak ve farklı niteliklerinin de Türk tecrübesinden etkilenme düzeyini belirleyeceği söylenebilir.

Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eseri ve onun tamamlayan makaleleri, sosyal bilimlerde kullanılan metotlar açısından ele alındığında, Berkes'in ele aldığı konuyu her zaman öncesi ve sonrası ile birlikte ele aldığı, başlangıçta öne sürdüğü tezini sonuç kısmında doğrulamayı çok önemseydiği ve genel olarak bunu başardığı söylenebilir. Bu yöntemine örnek olmak üzere; Osmanlı sistemini dinselleşmiş gelenekler bütünü olarak tasvir ederken, Cumhuriyet dönemini, akli ve çağdaş olanı kurarak bu yapıyı tamamen terk etme aşaması olarak değerlendirmiştir. Katılmış

gelenekler bütünü olan Osmanlı olgusu ile gelenek karşıtı devrimci Mustafa Kemal'i karşı karşıya koyması, çözümlmelerine tutarlılık vermiştir.

18. yüzyıl başlarında yenileşme hareketlerinin belirmesiyle, alışkanlık ve geleneklerin giderek dinleştigi tezini, Türk Devrimi'nin yürüyüşünde, Halifeliğin kaldırılışından Latin Alfabesi'ni kabulüne, neredeyse her değişimin nasıl din olarak sahiplenilip savunulduğunu göstermek suretiyle kanıtlamıştır. Osmanlı toplumsal yapısının- ki kesinlikle kanıtladığı gibi- özgünlüğü ile Türk devriminin, Kapitalist – ki Kapitalizm'e yöneldiği açık olmakla birlikte- ve Sosyalist kategoride yer almadığı iddiası da başlangıç tezi ile vardığı sonuç arasında çelişkiye yer vermeme çabası olarak yorumlanabilir.

Berkes, geçmişin açmazlarına bütünlüklü bir çözüm olarak, Cumhuriyet döneminde yönetim, dil, kültür, din, tarih konusunda ulaşılan düzeyi ve prensipleri terk edilmemesi gereken zemin olarak kabul etmişti. Devletin ağırlıklı rol üstlenerek, ekonomik kalkınmanın sağlanmasını ve yetişen kuşakların eğitilmesini gelecekteki zorunluluk olarak değerlendirmişti. Diğer bir anlatımla uzun, istikrarlı bir yürüyüşle ülkede iktisadi kalkınma gerçekleşecek, toplumda dinden-gelenekten sıyrılmış yeni, akılcı bir dünya görüşü vücut bulacaktı.

Bu önerileri, Berkes'in düşüncelerinin bütünlüğü içinde anlamlı bir parça olsa da, böyle bir programın sürekliliğini sağlamanın zorluğunu, doğabilecek geri dönüşleri de düşündürmektedir. Türkiye'nin iç siyasal koşullarının değişkenliği, geleceğe sapmaz bir yolda yürümenin önündeki ilk ve en önemli engel olsa gerektir. Başka bir ifade ile Kemalizm'i –Berkes'e göre-doğru kavramış kadroların sürekli iktidarda kalması veya kadrolar değişse de programın sürmesi gerekmektedir. Daha da önemlisi Berkes'in Türk çağdaşlaşma tarihine dair ortaya koyduğu tezler, vardığı sonuçlar ve geleceğe dair öneriler, nihayetinde, meselenin, sadece onun cephesinde nasıl belirlediğini işaretlemektedir. Zira Kemalizm'in tarihsel konumunun, niteliğinin ve yönelişlerinin aydınlar arasında bile yeterice anlaşılmadığını ifade etmiştir. Bu durumda toplumda, yukarıda değinilen anlamda, bir zihniyet değişikliğinin gerçekleştirilebilmesi çok zorlu bir iş haline gelmektedir.

Çağdaşlaşma tarihine dair yazdıkları, Türk aydınının olduğu kadar Berkes'in düşüncelerinde beliren çelişkileri ve belirsizlikleri de anlamayı mümkün kılmaktadır. Osmanlı iktisadi ve sosyal yapısının, Batı toplumlarına göre çok geri olduğunu tespit

etmesine karşın, bu yapının birer ürünü olan aydınların ve devlet adamlarının bütünü değiştirmeye dönük devrimci fikirleri benimseyememelerini çoğu zaman onların yetersizliklerine yorması, bir istihza havası içinde yorumlar getirmesi ciddi bir çelişkidir. Zira o, daha ilk yazılarından başlayarak, bir toplumun iktisadi-sosyal yapısı ile o toplumda yer bulan gelenekler, düşünceler arasında sıkı bir ilişki olduğunu birçok kez belirtmiştir. Başka bir ifade ile tarihimizin erken dönemlerinde Mustafa Kemal ya da Mustafa Kemaller aramıştır.

Devrimci olamasalar da yeni fikirleri savunmuş aydınların, devlet adamlarının, bu durumda bile giderek halka yabancılaştıklarını kendisi de kabul etmiştir. Bu durumda adeta havada asılı duran bir aydınlar ve devlet adamları topluluğu belirlemektedir tarihimizde. Sosyalizmin temel yöntemlerini hazmettiği kabul edilirse Berkes'in, aydınlar ve devrimcilik konusunda, *başka türlü olması mümkün müydü* sorusunu sorması ve cevap araması beklenmelidir.

İslam İmparatorluğu veya Turan İmparatorluğu, nihayetinde çok unsurlu ve mutlaka bir büyük devlet olarak geleceğe uzanabilme umutları yaşadıkça devrimci bir düşünceye erişmek mümkün müdür. Böyle bakınca, devrimci olabilmek, bazı şeylerden vazgeçebilmektir de aynı zamanda. Başka bir ifade ile Mustafa Kemal'in eşsiz devrimciliği, Mondros sonrasının yıkımlı, dramatik ama aynı zamanda bazı şeylerden vazgeçmenin mümkün ve zorunlu olduğu koşullarda hayat bulmuştu. Berkes'in diyalektik yöntemindeki yalpalama, belki de en çok bu konudaki yorumlarında belirmiştir.

Çağdaşlaşma üzerine yazdıkları adeta Türk aydınları geçit resmidir ki, Berkes'in, tarihi, kahramanlar ile açıklamadığını kanıtlar. Ancak Atatürk bir istisnadır onun için. Az önce değinilen Osmanlı aydınları konusundaki yaklaşımı ile Atatürk'e yaklaşımı aslında birbirini tamamlamaktadır: Kıyısından köşesinden yaklaşırsa da bir türlü devrim düşüncesine varamayan Türk aydın ve devlet adamlarını bu eşige getiren, bu eşikten geçiren devrimci Mustafa Kemal.

Türk devriminin radikal adımları olan yıkma ve yapma aşamalarında Mustafa Kemal'in liderliğinin belirleyiciliğini, büyüdü dehasıyla değil, düşüncelerindeki tutarlılık ve yerinde hamleleri ile somutlaştırmıştır. Ancak özellikle TBMM'ndeki tartışmaları aksettirirken, dinci-şeriatçı fikirleri fazlasıyla öne çıkarmış, II. Meşrutiyet'in zengin düşünsel ortamında beslenerek, Cumhuriyet rejimini kabul

edecek kadar kemale ermiş bir kesimin, Mustafa Kemal'in yanında yer almış olduğu gerçeğini sisler içinde bırakmıştır.

Gelenek ve dinden bağımsızlaşabilmiş bir akli, çağın sorunlarını çözümleyebilmenin mutlak yolu olarak kabul eden Berkes'in, bu yaklaşımını bir yöntem olarak, eserlerinde yansıttığı aşıkardır. Fakat eleştirel bakış açısının yine Mustafa Kemal ile ilgili bazı konularda yer yer kaybolduğu söylenebilir. 1919 sonrasının iç siyasal olaylarını çözümlerken meselelere Nutuk merkezli yaklaşmış, adı geçen eserin, yakın dönemin siyasal kavga ve ayrılıkları sebebiyle taşıdığı öznellik konusunda, o bildik şüpheciliğini, eleştireliliğini işe koşmamıştır. Böyle olduğu için Mustafa Suphi'yi bile eski şeriatçılar, hilafetçiler, Turancılar ile aynı kefeye koymuştur.

Türkiye'de Çağdaşlaşma, yapılan bütün değerlendirmelerde tarihsel sürekliliği önemseyen bir bilim adamının, bir ömre sığın araştırmalarında ulaştığı bulguları içeren, akademik niteliği en bariz olan eser olarak nitelenmiştir.

Berkes'in adı geçen eserinde somutlaşan düşünceleri ile Türkiye'nin sorunlarına, geleceğine bakışı arasındaki sıkı ilişki konusundaki değerlendirme yakın arkadaşına aittir: "... Niyazi'nin bilimsel misyonu... sürekliliği yakalamaktır... Cumhuriyetin getirdiği ilerleme anlayışının nerede başladığını göstermektir... Niyazi... bizdeki çağdaşlaşmayı, başlangıcından alarak Cumhuriyet'e kadar getiriyor... Türkiye'de Çağdaşlaşma Mustafa Kemal'le biter. Yani bu gelişme onda doruğuna ulaşır."

"...Niyazi... güncel yazılarıyla... bilimsel çalışmalarıyla, hep istediği Türkiye'yi açığa çıkartmak, onun anlaşılmasına yardımcı olmak çabasındadır. Onun içindir ki ilgilendiği gelişmeyi, 200 yıl öncesine giderek, ışığın parlamaya başlamasından alarak, günümüze kadar getirmeyi başarmıştır sanıyorum".²⁸²

Değerlendirme sahibi, Rönesans'ın laikleşme, insana ve dünyaya dönme anlamına geldiğini, bu konuların da pozitivism, kanıtlanmış bilgilere, pozitif bilimlere dayanılarak çözümlendiğine dikkati çekmiştir. Berkes'in amacının Rönesans ile başlayan yeni yaklaşımın Türkiye'deki yansımalarını göstermek

---

²⁸² "Macit Gökberk ile Söyleşi", **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 7.

olduğunu, dolayısıyla onu pozitivist olarak nitelemenin doğru olacağını ifade etmiştir.²⁸³

Berkes'in hangi felsefi akıma daha yakın olduğu konusunda bir felsefecinin değerlendirmesine de değinmek gerekmektedir: "*Berkes'in "Aydınlanma"yı, akıl ile deneyimin en uygun bileşiminin bilimde olduğunu ve doğruluğa ancak bilimsel doğruluk olarak ulaşılabileceğini, insanın kendisinin, toplumu ve evreni din ve gelenek yoluyla değil, ancak Aydınlanmacıların anladığı şekliyle "bilim" yoluyla anlayabileceğini düşünenlerin zihinsel tavrı olarak kavradığı açıktır. "Aydınlanma" sadece zihinsel bir tavır değildir; o metafiziği, teolojiyi ve dini devre dışında tutarak, ahlaksal ve siyasal sorunların ancak aklın ve bilimin gösterdiği doğrultuda çözülebileceğine inanmayı da içerir... o pek çok yönüyle tipik bir Aydınlanmacıdır.*"

284

Eserlerinde beliren düşünceler ve ele aldığı konuları işlerken izlediği yöntem açısından bakıldığında Berkes ile ilgili yukarıdaki değerlendirmeye itiraz edebilmek pek mümkün görünmemektedir.

İtiraz niteliğindeki "*Niyazi Berkes, ... "aydınlanmacı" felsefe izinde olsaydı, 1950'li ve 1960'lı yılların hakim teorisi "modernleşme"nin (Modernization theory) takipçisi ve Batılılaşma meraklısı olması gerekirdi*"²⁸⁵ şeklindeki açıklama ise yukarıdaki değerlendirmenin yanlışlığını değil, aynı kavramların kişilerde farklı anlamlar taşıdığını düşündürmektedir.

Türkiye'de Çağdaşlaşma'nın Türk sosyal bilimler dünyasında yaptığı etki konusunda farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. İlk olarak adı geçen eserin Türk

---

²⁸³ "*Macit Gökberk ile Söyleşi*", **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 10; Muhabirin, Berkes'in Türkiye'deki askeri darbeleri nasıl değerlendirdiği, Türkiye'yi Avrupa Topluluğu'nun bir parçası olarak algılayıp algılamadığı şeklindeki sorusuna Gökberk'in cevabı, Berkes'in Türk çağdaşlaşması hakkındaki değerlendirmeleri ile çakışmaktadır: "Türkiye'yi Doğu toplum olmaktan kurutulma çırpınmaları içinde görüyordu." s. 11.

²⁸⁴ Doğan Özlem, "*Niyazi Berkes'in Bilim Anlayışı*", **İz Bırakmış...**, s. 138; Berkes'in bağlı olduğu bilim anlayışı, büyük ölçüde geleneksel ve yaygın pozitivist bilim anlayışını içine alan, "klasik bilim anlayışı" olarak adlandırılmaktadır. Berkes, yüzyılımız ortalarına kadar özellikle Anglo-Amerikan dünyada hakim olan böyle bir bilim anlayışı içerisinde yetişmiş ve ürünlerini vermiştir. s. 143.

²⁸⁵ Fikret Berkes, "*Niyazi Berkes ve Mediha Berkes'in 1940'lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar*", **İz Bırakmış**, s. 5.

düşün dünyasında önemsendiğine, etkili olduğuna dair sınırlı sayıdaki örneğe değinilebilir:

“... yayınlanmasından yirmi beş yıl sonra Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın elimizde olmasının biz sosyal bilimciler için hala büyük bir şans olduğuna inanıyorum. Aynı şekilde, Türkiye’de Çağdaşlaşma’nın açtığı yolun sağladığı rahatlık sayesinde, örneğin İlber Ortaylı’nın *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* başlıklı çalışmasının yazılabildiğini düşünüyorum. Yine Berkes’in gerçekleştirdiği entelektüel öncülük sayesinde, son yıllarda yapılan düzeyli çalışmaların birbiri ardından yayınlandığını izliyorum.”²⁸⁶

Osmanlı Devleti’nin toprak sistemi üzerinde uzun yıllar çalışmış ve kıymetli eserler vermiş olan Ömer Lütfi Barkan İstanbul’da Berkes ile karşılaşınca *Türkiye’de Çağdaşlaşma* hakkında büyük beğeni ve takdirini ifade etmiştir: “Niyazi, hiçbirimiz kendi tarihimiz hakkında bu denli toparlayıcı bir kitap yazamadık. Tebrik ederim”.²⁸⁷

Osmanlı tarihini farklı cephelerden aydınlatmak için uğraş vermişlerse de Barkan ile Berkes’in yaptıkları çalışmalarda ulaştıkları bulgular açısından birçok ortaklık olduğu da göze çarpmaktadır.

Barkan’ın din-devlet ilişkilerinin, somut uygulamalara nasıl yansıdığı konusunda ulaştığı sonuçlar önemlidir: “Osmanlı İmparatorluğunda umumiyetle Amme Hukuku kaideleri... bilhassa idare, maliye ve teşkilata ait olan nizamlarla bazı ceza...” işlerinin doğrudan padişahların emir ve fermanları düzenlendiğini, ...muhtelif İslam memleketlerinde asırlar boyunca bir-birine benzemeyen... bazen her birinin yabancı menşe’i aşık bir surette belli olan vergi ve idare usulleri, devlet... telakkileri... müesseseler ve hatta bazen Şeriat’ın sarıh emirlerini hükümsüz bırakan usul ve sistemler...”²⁸⁸ barındığını,

---

²⁸⁶ Ayhan Aktar, “Niyazi Berkes’in Türkiye’de Çağdaşlaşma Kitabını Yeniden Okumak”, **İz Bırakmış...**, s. 67.

²⁸⁷ Aktar, **a.g.m.**, s. 62.

²⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi” **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri Seminare Sunulan Bildiriler**, TTK Yayınları, Ankara, 1975. s. 56.

“... Devlet için hayati bir ehemmiyet arz eden bir sahada, devrin umumi şartlarının icap ettirdiği tedbirleri almak hususunda, Şeriat hükümlerinin kolaylıkla dışına çıkılabildiğini...”²⁸⁹,

“İslam ceza hukukunda para cezası mevcut bulunmadığı halde Osmanlı Kanunnamelerinde cezalardan...” birçoğunun para cezaları haline sokulduğunu, Devlet’in, “... bir kısım İslam hukukçularının şiddetle menedilmiş... telakki ettikleri faizi, cemiyet içinde... büyük bir... zarurete cevap vermesi dolayısı ile resmen kabul...”²⁹⁰ ettiğini, faizle vakıflar işletildiğini, bu uygulamaların Batılılaşma çabalarından çok önceleri, 16. yüzyılda cari olduğunu göstermiştir.

Barkan, Devlet karşısında din kurumunun ve ulemanın konumunun değişmesini de Devlet’in güç kaybı ile ilişkilendirerek açıklamıştır: “...Devlet otoritesi bütün zindelik ve kuvvetini henüz muhafaza ettiği müddetçe, dini zihniyet ve kaidelerin dünya işlerini gereği veçhile ve kamu menfaatine uygun bir şekilde nizamlanmasına mani olmasının önüne geçilebilmiş ve bu suretle, din müesseseler her türlü yeniliklere karşı koyan korkunç bir taassup kuvveti halinde devlet iktidarı karşısında vaziyet almadan evvel, daha ziyade devletin hizmetinde vazife görmüştür.”²⁹¹

Görülmektedir ki Barkan’ın tespitleri; Berkes’in, Osmanlı’da dinselleşme ve dini ideolojilerin sonradan belirdiği, Osmanlı siyasal sisteminin bir teokrasi olmadığı, bütün İslam dünyasında geçerli standart Şeriat kurallarının hiçbir zaman tesis edilemediği şeklindeki bulgularını teyit eder niteliktedir.

Düşünce tarihi ve din konularında çalışmalarıyla tanınan Şerif Mardin de, Berkes’in yazdıkları üzerinde yoğun bir ilgisi bulunan, değişik üniversitelerde onun yazdığı kitaplarını okutan bir akademisyen olarak anılmıştır.

Türk düşünce dünyası üzerinde Berkes’in bıraktığı etkiye dair, ilginç ve karamsarlık yaratıcı nitelikte değerlendirmeler de mevcuttur. Buna göre, Berkes’in düşüncelerinin bir nebze dikkat çekmesi, gündeme gelmesi Kemalizm’in Türkiye’de tartışılmasıyla bağlantılıdır. Ölümünden sonra yazılan metinler de onun kitaplarının

---

²⁸⁹ s. 63.

²⁹⁰ s. 81

²⁹¹ s. 91.

ciddi bir şekilde okunduğunu kuşkulu kılmaktadır. *Türkiye’de Çağdaşlaşma ve Unutulan Yıllar* kitapları hiç önemsenmemiştir.²⁹²

1960 sonrası bilim adamları kuşağının Berkes’in öğrencileri olduğu, büyük çoğunluğunun onun belirlediği çerçeveleri esas alarak Türkiye’nin sorunlarını çözümlenmeyi esas aldığı, ancak bu etkilenmenin üçüncü elden beşinci ele kadar bir çeşitlenme gösterdiği belirtilmiştir. Nihayetinde, Berkes’in yazdıklarının, kabaca özetlemenin ötesinde, ülkenin kültürel hayatına kazandırılmamış durumda olduğu ifade edilmiştir.²⁹³

Berkes’in yazdıklarının pek fazla ilgi çekmemesi ve düşüncelerinin etkisinin pek sınırlı kalmasının sebepleri olarak kıymetli izahlarda bulunulmuştur:

-*Türkiye’de Çağdaşlaşma*’nın içerdiği konular o zamanlardaki Türk düşün dünyasının ilgisini pek fazla ilgisini çekmemiştir.

-1960’larda toplumsal ekonomik ve kültürel konular yüzeysel yaklaşımlarla anlatılırken *Çağdaşlaşma*’da kültürel konular toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla ele alınmıştır.

-Düşüncelerinin, dönemin cari modernleşme yaklaşımıyla çatıştığı çok nokta bulunmaktadır. Berkes, Ortodoks Marksizm’e mesafelidir.²⁹⁴

Türk aydınlarının yabancı dilde, özellikle İngilizce olarak, yazılmış eserlere fazlasıyla önem atfetmeleri de Berkes’in hak ettiği ilgiyi görememe sebeplerinden bir olarak zikredilmiştir. Kendi kuşağından ve günümüz entelektüellerinden önemlice bir kısmının yabancı dilde yazmakta ısrarlı olmalarına mukabil Niyazi Berkes’in böyle bir zorunluluğu olmamasına, Kanada’da yaşamasına karşın Türkçeyi yeğlediğine dikkat çekilmiştir.

---

²⁹²Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde İsrarlı Bir Entelektüelin Portresi”, *İz Bırakmış...*, s. 98-105.

²⁹³Berkes Türkiye’de yazılan yapıtların dayanağı kendi ürettikleri olduğu zaman bile yalnızlığı yaşamıştır. Hele son yıllarında kendi yazdıklarının ulu orta, sahiplenilerek, sathi bir biçimde telaffuz edildiğini gördüğünde bunaldığını tahmin etmek için kahin olmaya gerek yoktur. Kayalı, *Türk...*, s. 137; Bu tespitle çelişen bir değerlendirme de mevcuttur: “Çağdaşlaşma konusunda yazılan eserlere, ortaya konulan düşüncelere bir göz atın, hepsi de Berkes’in eseriyle/düşüncesiyle beslendiklerini saygıyla anar. Özkan, *Bir Düşün...*, s. 11; Özkan, ne yazık ki bu tespitini örneklerle desteklememiştir.

²⁹⁴Kayalı, *Türk...*, s. 124-125; Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde İsrarlı Bir Entelektüelin Portresi”, *İz Bırakmış...*, s. 100.

Düşünce tarihi alanında Berkes ile benzer konuları ele alan ve yer yer benzer sonuçlara ulaşan ama İngilizce olarak yazan Şerif Mardin'in eserlerinin Türkçeye çevrilmesine ve büyük bir ilgiye mazhar olmasına karşılık Berkes'in Türkçe yazdıklarının önemsenmediği vurgulanmıştır.²⁹⁵

Türk düşünce dünyasında ciddi bir problemin varlığına işaret eden bu yaklaşım ile ilgili değerlendirme, Tanzimat döneminde beliren züppe tipinde somutlaşan aşağılık kompleksinin henüz ölmediğini hatırlatmaktadır: “*Türkçe yazarlar son dönemlerde belirgin bir müstehzi edayla Güney'in, çevrenin bilim adamları olarak nitelenmektedir.*”

Bu tespit çerçevesinde balkıdığında, ilginç bir biçimde, Berkes'in eleştirilerine konu olan aydın yaklaşımlarının, düşüncelerine yönelik ilgisizliğin sebeplerinden olduğu görülmektedir.

Berkes'in düşüncelerinin Türk tefekkür birikiminde hak ettiği yeri edinmemesi, Türkiye'de yaygın eğilimler kadar, Berkes'in düşüncelerindeki süreklilikle de ilişkilendirilmiştir. Buna göre, değişen zaman elbette onun da düşüncelerini de farklılaştırmakla birlikte, değişme düşüncelerinin esasından ziyade ayrıntılarda olmuştur. Berkes, ciddiye aldığı düşüncelerini, düşüncelerinin gerçekleşme şansının olup olmamasından bağımsız olarak sürdürmüştür. Bu değerlendirmeye göre siyasal konjunktürden etkilenmeyen tutumu ve aktif siyaseti hiçbir zaman düşünmemesi Berkes'in, güncel siyasal tartışmalar paralelinde, daha kolay anlaşılabilir dolayısıyla daha etkili olan nitelikte yazılar yazmasını engellemiştir.

Berkes'in ilgi duyduğu ve araştırdığı konuların değişmediği sadece zenginleştiği, derinleştiği bir hakikattir. Kısa bir gazete yazısında da, uzun soluklu bir araştırmasında da ciddiyet, konuyu tarihsel gelişim içinde ele alarak genelleme ve ilkelere ulaşmak temel prensibi olmuştur. Hangi partinin ne kadar oy alacağı ya da kimin dış işleri bakanı olacağı gibi güncel konular hakkında pek kafa yormamıştır.

---

²⁹⁵Berkes *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'da, Mardin *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri*'nde Cumhuriyet döneminin, Osmanlı'nın son dönem tartışmalarının bir sonucu, bu birikimi yansıtan bir süreklilik olduğunu tespit etmişlerdir. Kayalı, s.101; *Türkiye'de Çağdaşlaşma*'nın, yakın zamanda depreşen ilgi çerçevesinde de Bernard Lewis'in *Modern Türkiye'nin Doğuşu* kitabından daha az okunduğu ve daha az işlevsel olduğu bir geçektir. Kayalı, “*Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi*”, **İz Bırakmış...**, s. 102.

Berkes'in Türk çağdaşlaşması hakkında vardığı sonuçların, 1960'larda geçerlilik kazanan ve etkisi Türk sosyal bilimcilerinde de gözlemlenebilen modernleşme kuramının izlerini ne kadar taşıdığı konusunda yapılmış olan, bir değerlendirmeye de değinilmelidir.

Buna göre, Berkes'in düşüncelerinde somutlaşan çağdaşlaşma kuramı ile Batı'nın bize sunduğu çağdaşlaşma kuramı aynıdır. Berkes, eserlerinde çağdaş toplumu laik, demokratik ulus birimine dayalı, gelişmeye açık, dinamik bir toplum olarak tasvir etmiştir. Böylece, ülkemiz örneğinde çağdaşlaşma, bizde bulunmayan bu tür özelliklerin, kurumların, ilişkilerin, düşünüş biçimlerinin kazanılması, söz konusu özelliklerin çağdaş toplumun canlı örneği olan Batıdan aktarılması anlamını kazanmaktadır.²⁹⁶

Berkes'in temsil ettiği, bizde olmayan özelliklerin kazanılması ya da mevcudun yok edilmesi, dinin etkisinin kırılması biçimindeki bir çağdaşlaşmayı reddettiğini belirten eleştiri sahibi Berkes'in, Türk toplumunu yargıladığını, hatta suçladığını, tarihsiz ve tarih dışı bir yolu, çözümü önermesinin açık bir çelişki olduğunu savunmuştur.²⁹⁷

Berkes'in, çağdaş dünyada her yönüyle gelişkin bir toplum olarak yer alabilmede, dinsel-geleneksel düşünüş biçimlerini ve bu nitelikteki kurumları terk etmeyi zorunluluk olarak gördüğü bir gerçektir.

Hatırlanacağı gibi, modernleşme kuramına göre, Batı-dışı toplumların, Batı kapitalizminin iktisadi ve toplumsal sistemini taklit etmeleri koşuluyla sanayileşmiş dünyayı eninde sonunda yakalayacağı öngörülmekteydi. Berkes'in bu yaklaşımı paylaştığını söylemek imkansızdır. Kuram ile örtüşen bazı fikirleri, bir toplumda köklü bir değişimin teknoloji ve değerlerdeki değişimlerle başlatılabileceğine ilişkindir.

Berkes'in çağdaşlaşma düşüncesinde sorunlu olan, terk edilecek olan dinsel-geleneksel düşünüş biçimlerinin yerine neyin konulacağı ve yeni değerler ile sosyal hayattaki geriliğin ürünü olan halk zihniyetinin nasıl telif edileceği konusuna yeterince açıklık getirmemiş olmasıdır.

---

²⁹⁶İsmail Coşkun, "Niyazi Berkes Üzerine", **İ. Ü. Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 2. Sayı, 199, s. 81.

²⁹⁷Coşkun, **a.g.m.**, s. 84.

Zihniyet ve değerler konusunda Berkes'in yaklaşımının radikal olduğu aşıkardır. Ancak hakikat şudur ki bu konuda değişme, yozlaşma ve geleneksel olanı terk ediş Osmanlı'da, üstelik Batı etkisinin pek de hissedilmediği erken tarihlerde başlamıştır. Dahası Berkes, laik bir zihniyetin gerekliliğini ve bu yönde akan bir sürecin varlığını Batılı kuramlara değil Osmanlı pratiğine dayanarak göstermiştir. Bu çerçevede Berkes'in tarihsiz ve tarih dışı bir yolu önerdiği, bunun açık bir çelişki olduğu yolundaki eleştiri havada kalmaktadır.

Berkes'in din konusundaki görüşlerinin yasakçı, tepeden inmece zihniyeti temsil ettiği ya da bu tutumu meşrulaştırdığı yönünde eleştiri de mevcuttur: *“Din sorununu, “bütün toplumsal varlığı ilgilendiren bir sorun” olarak değerlendiren Berkes'in bu yaklaşımı, ister istemez, çağdaş uygar uluslar ailesine katılma hedefi adına, kendi toplumunu “çağdaş uygarlığın gereklerine” uydurmak şeklindeki bir zorlamacılığı beraberinde getirmektedir.”*²⁹⁸

Uzun araştırmalar sonunda din ve laiklik konusunda bilinen görüşleri şekillenen Berkes'in, bu konuda Cumhuriyet ile ulaşılan düzeyi ve bu düzeyin bilincinde olarak aynı doğrultunun sürdürülmesini hayati derecede önemsemiği malumdur. Osmanlı ve Cumhuriyet döneminde yeniliklere karşı beliren tepkileri, yeniliklerin öncüsü-uygulayıcısı konumundaki aydınlar-devlet adamları cephesinden ele alması, mutlak yanlışlar olarak nitelenmesi, bu bakış açışıyla ilgilidir. Dolayısıyla, yukarıdaki değerlendirmeyi tamamen yanlış bulmak mümkün değildir.

---

²⁹⁸ Altun, **a.g.m.**, s. 468.

IV. BÖLÜM: 1960 SONRASINDA TÜRKİYE

A- 1961 Anayasası'nın Getirdiği Özgürlük Ortamı

Demokrat Parti, özellikle 1957'den itibaren açık biçimde Anayasayı ihlal eden uygulamalara girişmiş, muhalif kişi, parti ve cemiyetleri sindirmeye dönük bir tutum sergilemiş, toplumda kutuplaşma yaratan politikalar izlemiştir.

27 Mayıs 1960'ta Türk Silahlı Kuvvetleri yönetime el koyarak Demokrat Parti'yi yönetimden uzaklaştırmıştı. Askeri müdahaleyi takiben, DP mensupları ve onlarla birlikte suç işledikleri varsayılan kişileri yargılamak için Yüksek Adalet Divanı oluşturulmuştu.

Yargılamalar, Yassıada'da 14 Ekim 1960'ta başlamış, 15 Eylül 1961'de sona ermişti. Yüksek Adalet Divanı 15 idam, 31 ömür boyu hapis, 418 kişi için 6 aydan 20 yıla kadar değişen hapis cezası ve 123 beraat kararı vermişti. Sayı 15 olmakla birlikte Adnan Menderes, Fatin Rüştü Zorlu, Hasan Polatkan'ın idam kararları infaz edilmişti.²⁹⁹

Demokrat Parti'nin baskıcı uygulamalarına karşı büyük bir toplumsal tepkinin geliştiği bir dönemde askeri müdahalenin gerçekleşmesi, demokratik yollardan siyasal iktidarın işbaşından uzaklaştırılmasını ve bu yolda oluşacak bir demokratik geleneğin oluşma imkanını yok etmişti. Ayrıca siyaset kurumu ile ordu arasında, sonraki müdahaleler ile daha da derinleşecek olan, kutuplaşmanın da temeli atılmıştı.

Askeri müdahalenin bu olumsuzlukları yanında, yeni bir anayasa hazırlattırılmak suretiyle Türkiye'nin demokratik bir yapıya kavuşmasına katkı yapıldığını da belirtmek gerekmektedir. 1961 Anayasası ile yasaların anayasaya uygunluğunu denetlemek üzere Anayasa Mahkemesi kurulmuş, yargı bağımsızlığını ve yargıç teminatını sağlamak üzere kurumsal düzenlemeler gerçekleştirilmiş, sosyal devlet ilkesi kabul edilmiş, işçi sınıfına sendika, grev hakkı tanınırken dernek ve

---

²⁹⁹Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi V Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002, s. 76-79.

parti kurmak kolaylaştırılmıştır. Ayrıca basın - yayın ile ilgili koruyucu hükümler getirilmiştir.³⁰⁰

1961 Anayasası ile getirilen yeni düzenlemelerin ağırlıklı olarak Demokrat Parti'nin uygulamalarına duyulan tepki ile şekillendiği görülmektedir. Cumhuriyet Senatosu ve Anayasa Mahkemesi, genel oy ilkesine karşı güvensizliği ve çoğunluğu elinde tutan iktidar partisinin muhtemel anayasaya aykırı uygulamalarına karşı tedbir arayışını yansıtmaktadır.³⁰¹

Yeni anayasanın getirdiği düzenlemelerin, Demokrat Parti dönemi uygulamalarına duyulan tepkiyi yansıtmamanın ötesinde daha derin anlamı olduğu yolundaki değerlendirme de önemli olsa gerektir. Buna göre; çok partili siyasal hayat ve 1950'deki iktidar değişimi, Tanzimat'tan beri bütün yenileşme hareketlerinde öncü rolü oynayan asker ve sivil bürokrasiyi ikinci plana itmiş hatta *bağlı* duruma düşürmüştür. 1961 Anayasası işte bu kesimlerin kaybettikleri konumu tekrar kazanma yolundaki tepkisidir.³⁰²

1961 Anayasası ile oluşan ortamda Cumhuriyet Halk Partisi'nin yöneldiği yeni politikaya da değinmek yararlı olacaktır. CHP, 1965 Seçimleri arifesinde seslendirdiği yeni yaklaşımını Ortanın Solu olarak adlandırmıştır.

27 Mayıs Hareketi'nden sonra olumlu adımlar atılmakla birlikte CHP'nin daha önce dile getirdiği hedeflerin önemli kısmının ihmal edilmiş olması, işçilere toplu sözleşme ve grev hakkı tanınmakla birlikte yoksul kitleler lehine somut adımların atılamamış olmasından dolayı bu kitlelerin Parti'den uzaklaşması, CHP tabanının 27 Mayıs sonrası kurulan İnönü Hükümetlerinden yeterli ilgiyi görememesinden doğan küskünlük, Partiye yakın aydınlar arasında Atatürk ilkelerinden uzaklaşıldığı yönünde bir görüşün belirmesi, CHP'ye yakın olan özellikle üniversite gençliğinin radikal taleplerin sözcüsü olmak hasebiyle giderek

---

³⁰⁰Tanör, **a.g.e.**, s. 314–350.

³⁰¹Tanilli, **Devlet...**, s. 142; 1961 Anayasası'na göre, "Türkiye Büyük Millet Meclisi, artık, ulus egemenliğini kullanan organlardan «ancak biri»dir." Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 6. Basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s. 69.

³⁰²Soysal, **100 Soruda...**, s. 63–64.

TİP'e yönelişi, Türkiye kamuoyunda ABD karşıtlığının artması CHP'yi yeni bir politika belirlemeye bir anlamda zorlayan olgular olarak sıralanmaktadır.³⁰³

Parti'nin yeni yaklaşımı bir nevi sosyal demokrat politikalara yöneliş ve Parti'yi Türk kamuoyu ve dünya toplumları önünde daha saygın bir konuma yükseltme çabası olarak da yorumlanmıştır.³⁰⁴

CHP ileri gelenleri yeni politikaları ile toprak reformunu gerçekleştirmeyi, petrol kanunu değiştirmeyi, petrolü ve madenleri millileştirmeyi, yabancı sermayeye tekel ve imtiyaz niteliğindeki izinler verilmesini engellemeyi amaçladıklarını belirtmiştir.³⁰⁵

1961 Anayasası'nın sağladığı özgürlükler ortamında doğan, CHP'nin yeni politikalar üretmesinde dolaylı etkisi bulunan, Türkiye'nin toplumsal yapısının temel niteliklerinin neler olduğu ve sosyalizme hangi yollarla, hangi toplumsal sınıfların öncülüğünde varılabileceğine dair tartışmaların kaynağı olmak gibi bir vasfı bulunan bir diğer siyasal oluşum Türkiye İşçi Partisi'dir.

TİP, 13 Şubat 1961'de bir grup sendikacı tarafından kurulmuş, 1965 seçimlerinde oyların yaklaşık yüzde üçünü alarak parlamentoda 15 milletvekiliği kazanmıştı. 1961 Anayasası'nda amaçlanan toplumun ancak sosyalist düzende gerçekleşebileceğinden hareketle siyasi eylemlerini bu hedefe varmaya yöneltmişti. Siyasi faaliyetleri sırasında birçok engelleme ve saldırılar ile karşılaşan TİP, 20 Temmuz 1971'de Anayasa Mahkemesi'nce siyasi partiler yasasına aykırı faaliyette bulunduğu gerekçesiyle kapatılmıştı.³⁰⁶

Türkiye İşçi Partisi, Meclis çalışmalarında, topraksız köylüye toprak verilmesi, tarımda kiracı ve ortakçı konumundaki köylüler lehine yasal düzenleme yapılması, işsizlik sigortasının hayata geçirilmesi, petrolün millileştirilmesi, yabancı sermaye kanununun iptali, lokavt ve grev hakkıyla ilgili sınırlamaların azaltılarak

---

³⁰³Bila, **CHP...**, s. 387-389.

³⁰⁴Tevfik Çavdar, “*Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2032.

³⁰⁵Bila, **CHP...**, s. 391-392.

³⁰⁶Sadun Aren, **Tip Olayı 1961-1971**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 160-162.

hükümetin bu konudaki yetkilerinin kısıtlanması ve vergi yükü konusunda emekçiler lehine düzeltmeler yapılması yolunda mücadele etmişti.

Türk siyasal hayatında TİP'in ayırt edici vasıfları olarak ilk sosyalist kitle partisi olduğu, birbirinden oldukça farklı yapılardan gelen çeşitli öğeleri bir arada barındırdığı, başarısında da, bu farklı toplumsal dinamikleri ortak bir platformda toplayarak çeşitli talepleri sosyalizm ekseninde bütünleştirebilmesinin belirleyici olduğu ifade edilmiştir.³⁰⁷

B- Yön Hareketi ve Sosyalizm-Kemalizm Tartışmaları

1961 Anayasası ile sağlanan özgürlükler ortamının düşünce hayatında büyük bir canlanma yarattığı yaygın kabul gören değerlendirmelerdendir. Tek parti döneminde kısırdanma halinde olan, Demokrat Parti döneminde susan sol yayıncılık 27 Mayıs sonrasında adeta bir patlama yaşamıştır.³⁰⁸

Sol fikirlerin canlanmasında anayasal düzeyde getirilen özgürlükçü düzenlemeler kadar 27 Mayıs müdahalesini gerçekleştiren kadronun eğilimleri de önemlidir. Müdahaleyi gerçekleştiren subaylar daha hızlı çağdaşlaşma, daha kapsamlı reformlar ve demokrasinin korunmasından yana olmuşlar, sosyal nitelikli bazı kararnameleler (sekiz saatlik çalışma günü gibi) yayınlamışlardır.³⁰⁹ Bu gelişmeler, sol eğilimli aydınlar için cesaret verici ya da teşvik edici bir etki yapmış olmalıdır.

Yön (1961), Sosyal Adalet (1963), Devrim (1969), Türk Solu (1967), Ant (1967), Aydınlik Sosyalist Dergi (1968), Emek (1969) gibi sol – sosyalist eğilimli gergiler yayınlanmaya başlamış, yine aynı nitelikte birçok yayınevi kurulmuştur.³¹⁰ Marksizm, bu alandan yapılan tercümelelerin de etkisiyle popüler hale gelmiştir.

---

³⁰⁷Murat Belge, “*Türkiye İşçi Partisi*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2122-2131.

³⁰⁸Cumhuriyet Ansiklopedisi, C 3, 5. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 121. Halil Berktaş, “*Tarih Çalışmaları*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2472; 1960-1970 arası dönemde sosyal bilimler ile ilgili kitapların yayınında kararlı bir artışı olmuş, işçilerin durumu, devletin sınıfsal niteliği, sosyalizm gibi konularda kitaplar yayınlanmıştır. J. M. Landau, **Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar**, 2. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979, s. 34–38.

³⁰⁹Landau, **Türkiye’de Sağ...**, s. 10–14.

³¹⁰Bu yayınevlelerinden başlıcaları şunlardır: *Sol, Toplum, Dost, Sosyal, Ant, Yön, May, Bilim ve Sosyalizm*’dir. **Cumhuriyet Ansiklopedisi**, 3. C, s. 121.

Bu dönemin yayın hayatına başlayan ilk dergilerinden biri olan Yön'ü, yazar kadrosunun zenginliği, ele aldığı konu çeşitliliği, Türk düşünce hayatında bıraktığı derin izler ve Niyazi Berkes'in de yazdığı dergi olması sebebiyle genel çizgileri ile ele almak gerekmektedir.

20 Aralık 1961'de Ankara'da yayınlanmaya başlayan Yön dergisi yayınladığı bildiri ile hangi konuları işleyeceğine, daha genel anlamıyla nasıl bir Türkiye istediğine dair ipuçları vermiştir.³¹¹

Bildiride Türkiye'nin ağır ekonomik, sosyal ve siyasal sorunlarla yüz yüze olduğu belirtilmiş, Atatürk devrimleri ile hedeflenen çağdaş uygarlık seviyesine ulaşabilmek, Türk demokrasisini yaşatabilmek ve sosyal adaleti gerçekleştirebilmek için ekonomik alanda hızlı bir kalkınmaya ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Ekonomik kalkınma neredeyse bütün birikmiş sorunları çözecek ana mesele olarak kabul edilmiştir. İstenilen ekonomik kalkınma da devlet eliyle gerçekleştirilecek kapsamlı bir planlama ile mümkün görülmüştür. Devletçilik, geniş ölçekte tarif edilerek yatırımları hızla arttırmaktan eğitimde fırsat eşitliğine, toprak reformundan sendikaların güçlendirilmesine, kırsal-kent arası dengesizliğin giderilmesine kadar her faaliyet devletçilikle gerçekleştirilecek işler arasında sayılmıştır. Batılılaşma ise Batının üretim düzeyini yakalamak olarak ifade edilmiştir.³¹²

Uzun yayın hayatı boyunca birçok konuda tartışma başlatmak gücüne erişmiş olan Yön'ün, başta Kemalizm ve çağdaşlaşma olmak üzere temel konulardaki fikirlerini belirginleştirmek için konu tasnifi yapmak faydalı olacaktır.³¹³

1- Kemalizm

Yön sayfalarında Kemalizm'e dair yazılarda beliren görüşlere değinmeden, üzerinde daha az yazı yazılmış olmakla birlikte, dergi sayfalarında Osmanlı

---

³¹¹Yön Bildirisini, çoğunluğunu üniversite öğretim üyeleri, müfettişler, öğretim üyeleri, mühendisler, öğretmenler ve memurların oluşturduğu kişiler imzalamıştır. Hikmet Özdemir, **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986, s. 53. 1962 yılı sonlarında Yön yazarlarının da aralarında bulunduğu bir grup solcu aydın, bilimsel açıdan Türk sosyalizmini incelemek ve yaymak amacıyla Sosyalist Kültür Derneği'ni kurmuşlardır. s. 57-58.

³¹²Yön, S. 1, 20 Aralık 1961, s. 12.

³¹³Özdemir'in eseri, Yön'de yazı yazan kişilerin isimleri, yazma sıklıkları, Dergi'de yer verilen konular ve sıklık dağılımları hakkında, çok kıymetli, çalışmayı kolaylaştırıcı bilgileri ve tabloları içermektedir. Özdemir, **a.g.e.**, s. 328-336.

döneminin nasıl değerlendirildiğine değinmek gerekmektedir. Yön’de Osmanlı dönemi daha çok olumsuzluklarla özdeşleştirilmiştir.

Tanzimat döneminde yapılan düzenlemeler; Tanzimat ilericilerinin Avrupa emperyalizminin çıkarlarına uygun reformlara yönelişi olarak değerlendirilmiştir.³¹⁴ 1838 tarihli Baltalimanı Ticaret Antlaşması da bu çerçevede Tanzimat Fermanı ile birlikte Osmanlıyı parçalamak ve sömürgeleştirmek isteyen Batının ilk aşısı olarak kabul edilmiştir.³¹⁵ Osmanlı dönemi ile Cumhuriyet dönemi Batılılaşma çabalarını ele aldıklarında ise Tanzimat Batılılaşmasını edilgen, Atatürk Batılılaşmasını dinamik olarak nitelemişlerdir.³¹⁶

Osmanlı - Batı ilişkilerine dair yazılarında daha çok emperyalist niteliği ile hatırlanan Batı, zaman zaman daha anlamlı yönleriyle tartışılmıştır. Batıyı engizisyon ve faşizm mi yoksa rasyonalizm ve sosyalizm mi temsil ediyor diye sorulmuştur.³¹⁷ Batıya dair olumlu değerlendirmelerde Batı’nın, felsefe, eşitlik, insan haysiyeti ve insan haysiyetine uygun değerler bütünü olduğu vurgulanırken insanın insan tarafından, milletlerin milletler tarafından sömürülmesinin bu değerler arasında yer alamayacağı belirtilmiştir.³¹⁸ Türk aydınları da, Batılılaşmayı eksik ve yanlış anlamak, sosyalizmin de Batı düşüncesi ürünü olduğunu unutmak ve sosyalizmden kalkınma yöntemi olarak yararlanmamakla itham edilmişlerdir.³¹⁹

Özetle, Yöncüler çok önemsedikleri Türkiye’nin bağımsızlığı konusunu anlamlı kılmak için Osmanlı dönemini daha çok bir sömürgeleşme evresi olarak görme yaklaşımlarındaki keskinlik ile Batının gelişmişlik ve akılcılığına dair nitelikleri konusunda gerçekçi olma zorunluluğu arasında bir denge sağlamaya ve ölçüyü kaçırmamaya da çalışmışlardır.

---

³¹⁴Doğan Avcıoğlu, “1965 Yılında Atatürkçülük”, **Yön**, S. 137, 12 Kasım 1965, s. 3.

³¹⁵Cahit Tanyol, “Sömürge Demokrasilerinin Nitelikleri”, **Yön**, S. 174, 29 Temmuz 1966, s. 16.

³¹⁶Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Esir Milletlerin Lideri: Atatürk”, **Yön**, S. 47, 7 Kasım, 1962, s. 11.

³¹⁷Mihri Belli, “Batı Nedir Artık Bilmeliyiz”, **Yön**, S. 126, 26 Ağustos 1965, s. 8.

³¹⁸Mümtaz Soysal, “İkinci Yılın Eşiğinde”, **Yön**, S. 53, 19 Aralık 1962, s. 3.

³¹⁹Taner Timur, “Felsefesiz Türkiye”, **Yön**, S. 11, 27 Şubat, 1962, s. 12. Timur’a göre, halk egemenliği felsefesi Atatürk’le birlikte Türkiye’nin resmi siyasi felsefesi olmuş ancak dönemin şartlarından dolayı devrim otoriter yöntemlerle yürüdüğü için batı kurumları uzun süre kağıt üzerinde kalmıştır. s. 12.

Yöncüler Kurtuluş Savaşı'nı, emperyalizme karşı aydın tabakaların öncülüğünde yürütülmüş bir mücadele olarak nitelemiştir.³²⁰ Ancak Cumhuriyetin ilk döneminde kurtuluşa öncülük eden aydın kadroların, eşrafla işbirliği yapmasının bu kadroların köylüden uzaklaşmasına sebep olduğu savunulmuş, öncü kadronun köklü reform girişimlerinin eşraf tarafından baltalandığı savunulmuştur.³²¹ Okumuş kesimler ise Mustafa Kemal'i efsaneler ve tabularla mumyalamak ve halka giden yolları kesmekle suçlanmıştır.³²²

Mustafa Kemal'i suçlayıcı ifadelere yer vermemeye özen göstermek ve Cumhuriyetin başarısızlıklarını aydınlara veya eşrafa yüklemek gibi bir tutum ağır bassa da, Yön sayfalarında Kemalizm'e dair ciddi eleştiri ve tahliller de yer almıştır. Toprak reformunun yapılmaması ve izlenen ekonomi politikalarının nihayetinde kapitalizmi güçlendirmeye hizmet etmesi, Kemalist yönetimin iki büyük yanlışı olarak değerlendirilmiştir.³²³ Atatürk devrimlerinin yerleşmeme sebebi olarak da, sosyalist yöntemin göz ardı edilerek, üst yapı değişikliklerini kalıcı kılacak iktisadi, sosyal değişikliklerin yapılmaması görülmüştür.³²⁴

2- Kalkınma ve Sosyalizm

Yön sayfalarında Türkiye'nin nasıl kalkınabileceğine dair ileri sürülen fikirler Türkiye'nin sosyal ve ekonomik olarak nasıl görüldüğü ile ilgilidir. Buna göre; Kapitalizmin yüz elli yıllık denemesi başarısızlıkla sonuçlanmıştır ve Türkiye azgelişmiş bir ülkedir.

Milyonlarca kapalı aile işletmesi, derebeylik ilişkisinden kurtulamamış büyük kapitalist çiftlikler, ilkel tarıma dayanan bir ekonomi, cılız bir hafif sanayi, kapitalizmle bütünleşmiş bir iki liman kenti, lüks tüketen mutlu azınlık, milyonlarca gizli işsiz, sahipsiz Anadolu, halkın yoksulluğu, ekonomik ve siyasal bağımsızlığın yitirilmesi, bu azgelişmiş yapının başlıca nitelikleridir.³²⁵

---

³²⁰ Doğan Avcıoğlu, "Medrese Atatürkçülüğünden Gerçek Atatürkçülüğe", **Yön**, S. 85, 13 Kasım 1964, s. 3.

³²¹ Mümtaz Soysal, "Büyük Yalan", **Yön**, S. 40, 19 Eylül 1962, s. 3

³²² Cahit Tanyol, "Parazit Kadro", **Yön**, S. 80, 9 Ekim, 1964, s. 6.

³²³ Doğan Avcıoğlu, "Cumhuriyetin 42. Yılında", **Yön**, S. 35, 29 Ekim 1965, s. 3.

³²⁴ Sadun Aren, "Sosyalizm Tartışmaları", **Yön**, S. 40, 19 Eylül 1962, s. 5.

³²⁵ Doğan Avcıoğlu, "Ortanın Solu", **Yön**, S. 122, 30 Temmuz 1965, s. 3.

Ülkenin geri kalmışlığında devletçilik ile köklü yapısal reformlara gidilmemesi, kapitalizm çıkmazına sürüklenerek halkçı, devletçi ve devrimci olunamamasının önemli rolü olduğu belirtilmiştir.

Burjuvazinin, sanayileşmede öncü olamadığı, toprak ağasına karşı köylünün yanında yer almadığı için ilerici değil tutucu olduğu ve nihayetinde ülkeyi kalkındıramadığı ifade edilmiştir.³²⁶ Geri kalmışlıkta emperyalizm-ağa-komprador egemenliği temel neden kabul edilmiştir.³²⁷ Bundan dolayı Türkiye'deki temel çelişmenin, Batıda olduğu gibi işçi-burjuvazi çatışması değil, 1919'daki gibi emperyalizme karşı milletçe mücadele olduğu savunulmuştur.³²⁸

Yöncülere göre Türkiye'nin kalkınması sanayileşme ile mümkündür. Sanayileşebilmek için kaynakların verimli kullanımı, büyük işletmelerin kurulması, üretim artışı, sermaye birikimi, dış ticaret ve maliye kurumlarının kamulaştırılması, bankaların, sigortaların, mali örgütlerin ve temel sanayi dallarının devletin kontrolünde olması gerekli görülmüş, bütün bunların devletçe gerçekleştirilecek büyük bir planlama ile yapılması önerilmiştir.³²⁹ Özel sektörün devletçe desteklenmesi, ancak kamu zararına büyümesinin engellenmesi savunulmuştur.³³⁰

Türkiye'nin az gelişmiş bir ülke olarak yaşadığı siyasal bunalımdan kurtulmasının hızla kalkınma ile mümkün olduğu belirtilirken, sosyalizmin sosyal adalet içinde hızlı kalkınma metodu olduğu ifade edilmiştir. Yöncülere göre dünya koşulları ve Türkiye'nin içinde bulunduğu gelişme yönleri sosyalizmi zorunlu kılmaktadır.³³¹ Dergi sayfalarında "Türk sosyalizmi", "yeni devletçilik", "ileri devletçilik", "memleketçi sosyalizm" "ıslahatçı sosyalizm" gibi terimlerle ifade edilen sosyalizm anlayışı, yalnız sanayiye ve ekonomiyi değil hayatın her alanını

---

³²⁶ Doğan Avcıoğlu, "Sosyalizmden Önce Atatürkçülük", *Yön*, S. 69, 10 Nisan 1963, s. 9.

³²⁷ Doğan Avcıoğlu, "CHP İçindeki Mücadele", *Yön*, S. 186, 21 Ekim 1966, s. 3.

³²⁸ Doğan Avcıoğlu, "27 Mayıs", *Yön*, S. 165, 27 Mayıs 1966, s. 3.

³²⁹ Doğan Avcıoğlu, "Açık Oturum", *Yön*, S. 75, 23 Mayıs 1963, s. 10; Kalkınma konusu devletçilikle birlikte ele alınırken aynı zamanda 1961 Anayasası'nın kabul ettiği sosyal adalet ilkesine uygun yürütülmesi gereği de belirtilmiştir. Murat Sarıca, "Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınma Meselesi", *Yön*, S. 13, 14 Mart 1962, s. 12.

³³⁰ Landau, *a.g.e...*, s. 82; Tarım alanında ilkel aile işletmelerinin yerini, ilerlemeye açık modern işletmelerin alması gereği belirtilmiştir. Doğan Avcıoğlu, "Kalkınma Programı: III-Ortak Çalışma", *Yön*, S. 14, 21 Mart 1962, s. 8.

³³¹ Sadun Aren, "Demokrasi ve Sosyalizm", *Yön*, S. 34, 8 Ağustos 1962, s. 3.

Atatürk ilkleri çerçevesinde düzenlemek olarak tarif edilmiştir.³³² Hatta Atatürk ilkelerine milli sosyalizm denilebileceği belirtilmiştir.³³³

Yön yazarları sosyalizmden sıklıkla söz etseler de hedefleri işçi sınıfının iktidar olduğu, özel mülkiyetin tamamen tasfiye edildiği, üretim araçlarının devletleştirildiği bir yapı değildir. Amaç Türkiye’yi doktriner sosyalizmin kalıplarına uydurmak değil, Türkiye’nin ilerleme ve kalkınmasında sosyalizmi bir araç olarak kullanmaktır.³³⁴ Türkiye’de sosyalizmin temel meselesi anti-emperyalist ve anti-feodal mücadeleyi gerçekleştirmektir. Bu mücadelenin başarılması ve Kapitalist olamayan bir yoldan gidilerek sağlanacak iktisadi gelişme ile ekonomik bağımsızlığın gerçekleştirileceği, özgür köylü ve güçlü işçi sınıfı yaratılacağı, sonuçta sosyalizme geçiş koşullarının oluşturulacağı savunulmuştur. Genel hatları çizilen Türkiye’ye özgü sosyalizm yine Atatürk ilkeleri ilişkilendirilmiş ve izlenecek yolun Atatürk’ün devletçi, devrimci, halkçı, milliyetçi kalkınma yolu olduğu belirtilmiştir.³³⁵

Sosyalizm ile sosyal adalet kavramlarını aynı anlama gelmek üzere kullanan Yön yazarlarının Türkiye için öngördükleri gelişme ve kalkınma stratejilerini tarihsel bir zemine dayandırmak ve meşrulaştırmak üzere sosyalizm ile Atatürk ilkeleri arasında bağ kurdukları görülmektedir.

Atatürk’ün Halkçılık ilkesi, Yöncülerin devrimci eylem programının temel dayanağı olmuştur. Buna göre, Atatürk sınıfsız bir Türkiye amaçlamış ve bu hedefe halkçılık ilkesiyle kanlı sınıf kavgalarına girmeden sosyal ıslahat tedbirleri ile ulaşabileceğini görmüştür.³³⁶ Halkçılık toplumsal yararı küçük zümre çıkarlarının üstünde tutmaktır.³³⁷ Halkçılık devletçiliği vasıta olarak kullanıp en büyük değer olan insanı bağlardan kurtararak gerçek demokrasiye ulaştıran sosyalizm ile aynı şeydir.

---

³³²Şevket Süreyya Aydemir, “*Türk Sosyalizmi ve Fikir Atatürkçülüğü*”, **Yön**, S. 7, 31 Ocak 1962, s. 7.

³³³Y. Kadri Karaosmanoğlu, “*Atatürk’ün Özlediği Türkiye’yi kurabildik mi?*” **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962, s. 12.

³³⁴Cahit Tanyol, “*Açık Oturum*”, **Yön**, S. 75, 23 Mayıs 1963, s. 11.

³³⁵Doğan Avcıoğlu, “*Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu*”, **Yön**, S. 111, 14 Mayıs 1965, s. 9.

³³⁶Doğan Avcıoğlu, “*Sınıf Mücadelesinin Kim Körüklüyor*”, **Yön**, S. 57, 16 Ocak 1963, s. 3.

³³⁷Cahit Tanyol, “*Atatürk’ün Özlediği Türkiye’yi kurabildik mi?*” **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962, s. 13.

³³⁸ Demokrasi halk iradesi rejimiye hakçılığı temel demokrasi ilkelerinden sayan sosyalizm bu anlamdaki demokrasiyle uyumludur. Başka bir ifade ile demokrasi ile Sosyalizm aynı şeydir. ³³⁹

Devletçilik, Yöncülerin sıklıkla değindikleri diğer bir Atatürk ilkesidir. Yön yazarları devletçiliği bir yandan yanlış uygulanmış bir politika olarak değerlendirmişler diğer yandan onu genişleterek kullanmışlardır. Bu genişletme fikri, devletçiliğin sadece ekonomik alanı değil toplumu ilgilendiren her konuyu devlet eliyle ve büyük bir plan dahilinde düzenlemek şeklinde belirmiştir.

Laiklik konusu ise aydın-halk daha doğrusu solcu aydın- halk ilişkisi açısından ele alınmıştır. Kitlelerin şehirliden, bürokrattan doğan memnuniyetsizliklerini ifadede mukaddesata sarıldığı, toplumda solcuların dine karşı olduğu yolunda bir inanç olduğu, egemen güçlerin ise toplumdaki sosyal uyanışı engellemek için komünizmi öne sürdükleri belirtilmiş, ³⁴⁰ halkın ilerici Atatürkçü kadroya karşı güvensizliğinin giderilmesinin ve halkın bilinçlenmesinin zaman alacağı ifade edilmiştir. ³⁴¹

Toplumla yakın ilişki kurma isteği yanında, 1960'ların başlarından itibaren dünyada yaşanan bazı gelişmeler de Dergi'nin sayfalarında, laiklik konusunda yazılanlarla çelişki yaratacak bir biçimde, sosyalizm ile İslamiyet'in kaynaştırılmaya çalışıldığı eğilimleri yaratmıştır. Mısır'da, Suriye'de ve Irak'ta Baas çevrelerinde İslamlık ile Arap sosyalizmi arasındaki ilişkinin tartışılmaya başlandığı 1963 yılında bu konu, Yön'de "İslam Sosyalizmi" tabiri kullanılarak işlenmeye başlamıştır. ³⁴²

Cahit Tanyol, İslamiyet'in prensipleri ile sosyalizmin ilkeleri arasında paralellikler kuran seri makaleler yayınlamış, Hilmi Özgen semavi dinlerin kurallarında sosyalizmin amaçlarını keşfetmiştir. Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli 1965 yılında Roger Garaudy'nin *Sosyalizm ve İslamiyet* adlı eserini Türkçeye çevirmişlerdir. Garaudy'e göre, kendisinden önce gelen kültürlerin mirasçısı olmak

---

³³⁸Sadun Aren, "SBF' de Atatürk", **Yön**, S. 49, 21 Kasım 1962, s. 5.

³³⁹Mümtaz Soysal, "Demokrasi Anlayışımız", **Yön**, S. 30, 11 Temmuz 1962, s. 3.

³⁴⁰Mümtaz Soysal, "Komprador Dinciliği", **Yön**, S. 149, 4 Şubat 1966, s. 3.

³⁴¹Doğan Avcıoğlu, "1965 Yılında Atatürkçülük", **Yön**, S. 137, 12 Kasım 1965, s. 3.

³⁴²Landau, **a.g.e....**, s. 90.

iddiasında olan Marksizm, bu kültürü klasik Alman felsefesi, İngiliz ekonomi-politiği, Fransız sosyalizmi, Yunan rasyonalizmi ve Rönesans teknikçiliği ile sınırlandıramaz.

Garaudy, İslamiyet'in insana dair getirdiği yeni prensipleri, İbn Rüşd, İbn Haldun başta olmak üzere İslam düşünürlerinin yarattıkları değerleri, Avrupa dışı toplumların Marksizm'i zenginleştirecek katkıları olarak kıymetlendirmiştir. On göre, Marksizm ancak bu birikimi kendine mal etmekle evrenselleşebilecektir.³⁴³ Bu yaklaşımının, toplum katında daha kolay kabul görmek yolunda, sosyalizme dair fikirlerine tarihsel bir zemin bulmaya çalışan Yön yazarları için destekleyici ve fikir verici olduğu görülmektedir.³⁴⁴

Din ile sosyalizmi kaynaştırma yönündeki bu yaklaşımlar bir süre sonra terkedilmiştir.³⁴⁵ Sosyalistlerin din konusunda Atatürk gibi davranmaları önerilmiş, dini, kendi kaderi ile baş başa bırakmanın hata olacağı ifade edilerek toplumsal alandaki başarısızlıkların dinden, din adamından medet ummaya sebep olduğu savunulmuştur.³⁴⁶

3- Toprak Reformu

Yön dergisinin sayfalarında geniş yer ayrılan konulardan biri de Türkiye'deki toprak dağılımının sağlıksızlığı, ağaların gücü ve bu olguların yarattığı bir dizi olumsuzluklardır.

Yöncülere göre Cumhuriyetin ilk döneminde devrimciler yanlış politikalar izleyerek toprak reformunun yolun tıkamışlardır. Cumhuriyet Halk Partisi daha

---

³⁴³Roger Garaudy, **Sosyalizm ve İslamiyet**, (Çev; Doğan Avcıoğlu – E. Tüfekçi), Yön Yayınları, İstanbul, 1965. s. 87-88.

³⁴⁴Kitabın Önsöz'ünde Doğan Avcıoğlu, "Sosyalizmi seçmenin yabancı değerleri seçmek demek olmadığını göstermeli, kendi büyük entelektüel kaynaklarımıza dönmeliyiz" diye yazmış, Mihri Belli de, gelişmeleri emperyalizm tarafından durdurulmuş olan toplumların yarattığı değerlerin sosyalist teori ve pratiği ile kaynaştırılması gereğini ifade etmiştir. Belli, tarihimizdeki Şeyh Bedrettin Olayı'nı da, sosyalizmin Türk halkı için bir ithal malı olmadığını, onu kendi ulusal köklerimizde bulabileceğimizin kanıtı olarak değerlendirmiştir.

³⁴⁵Sertel, **a.g.e...**, s. 288; Hilmi Özgen'in 1963'te yayınladığı **Türk Sosyalizmi Üzerine Denemeler**, Sosyalizm ile İslamiyet'i bütünleştirmeye dönük fikirlerini içermektedir.

³⁴⁶Mümtaz Soysal, "*Köyde Sosyalizm*", **Yön**, S. 38, 5 Eylül 1962, s. 20.

baştan eşraf ve ağanın eline geçmiş böylece devlet-halk arasında doğrudan ilişki kurulamamıştır.³⁴⁷

Yön yazarları Türkiye'deki topraksız köylüler gerçeğini ve ağalık sisteminin işleyişini birçok noktadan ele almışlardır. Öncelikle bu olguların köylüyü ağalara tabi hale getirdiği, eşraf ve ağaların köylü üzerinde sadece ekonomik değil aynı zamanda ideolojik bir egemenliğe de sahip oldukları belirtilmiştir. Bu çerçevede tarımda feodal ilişkiler sürdükçe temsili demokrasinin temel prensibi olan genel oy hakkının gerici bir etki göstereceği başka bir ifade ile Meclis'te ağaların etkinlik kazanacağı belirtilmiştir.³⁴⁸

Bundan dolayı ağalık sistemi tamamen tasfiye edilmelidir. Temel kural her yerde herkese toprak verilmesidir. Bunu yapmak aynı zamanda 1961 Anayasası'nın öngördüğü anayasal hakların ve özgürlüklerin gerçekleştirilmesi anlamına da gelmektedir.³⁴⁹ Yöncülerin toprak reformu konusundaki tutumları, toprak reformundan söz etmekle birlikte sömürücü feodal kalıntılara karşı cephe almayan Kemalistlerin tutumundan farklı ve daha ileri bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir.³⁵⁰

Toprak reformu meselesi eğitim yoluyla köylünün dünya görüşünü değiştirme konusu ile de ilişkilendirilmiştir. Bu çerçevede, laik ve akılcı eğitimin, insanlara, yaşadıklarını dünyevi olgulara bağlayarak anlama ve açıklama zihniyeti vermesi gerektiği,³⁵¹ Sosyalizmin yolunun biraz da böyle bir eğitimden geçtiği ifade edilmiştir. Bu yaklaşım, batıl inanç ve itikatların silinmesiyle toplumsal mücadelenin hız kazanacağını öngörüldüğünü düşündürmektedir.

---

³⁴⁷Doğan Avcıoğlu, “Kaynağa Dönüş”, **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962, s. 3.

³⁴⁸Taner Timur, “Az Gelişmiş Memleketlerde Genel Oy”, **Yön**, S. 5, 17 Ocak 1962, s. 17.

³⁴⁹Doğan Avcıoğlu, “Sosyalist Gerçekçilik”, **Yön**, S. 39, 12 Eylül 1962, s. 20.

³⁵⁰Sertel, **a.g.e...**, s. 242.

³⁵¹Mümtaz Soysal, “Köyde Sosyalizm”, **Yön**, S. 38, 5 Eylül 1962, s. 20.

Milliyetçilik konusu bağımsızlık ve ekonomik kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilmiş, özgür ve müreffeh insanların varlığı ve çağdaş uygarlık için çalışmak milliyetçilik olarak nitelenmiştir.³⁵²

4- Diğer Konular

Yön dergisinin sayfalarında Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi, 27 Mayıs, Çok Partili Siyasal Hayat gibi konular da ele alınmıştır.

Yukarıda yer verilenler dışında CHP'nin, 1950 öncesinde kitleler için jandarma dayağı, tahsildar baskısı ve yoksulluk anlamına geldiği belirtilmiştir.³⁵³ Çok partili siyasal hayata geçiş sürecinde; CHP'nin devletçilik, din ve eğitim konularında halkçılıktan saptığı, bunu da demokrasinin bedeli diye sunduğu ancak geçekte bu sapmanın, toprak sahiplerinin, tüccarın, kasaba avukatlarının desteğine sahip çıkma çabası olduğu belirtilmiştir.³⁵⁴

Yön yazarlarına göre CHP, ilericiliğini kaybettiği, temel sorunlarda kalıcı çözümlere yönelmediği ve geri unsurlara taviz verdiği için demokrasiyi yozlaştırmıştır. Bu nitelikleriyle CHP'nin Ortanın Solu sloganına rağmen sola açılma korkusu yaşadığı da iddia edilmiştir. Ancak bu olumsuz değerlendirmeler yanında farklı yaklaşımlar da söz konusudur. 1965 genel seçimlerinin Adalet Partisi'nin zaferi ile sonuçlanmasından sonra sosyalistlerin CHP'ye sahip çıkması gereği de dile getirilmiştir.³⁵⁵

1946 yılında kurulan ve 1950 yılında iktidara gelen Demokrat Parti ile ilgili olarak derginin sayfalarında yer bulan olumlu yazı yok denecek kadar azdır. DP'nin hakla sıcak ilişki kurabilmiş olması az rastlanan olumlu değerlendirmelerden biridir.

Demokrat Parti, geri egemen güçler olan ağa ve eşrafın, aydın asker bürokrat kesimlere karşı ayaklanması ve iktidara egemen olma girişimi olarak nitelenmiştir.³⁵⁶ Ekonomi politikaları ile zengin yaratmakla birlikte girişimci bir sınıf yaratamadığı,

---

³⁵²Sadun Aren, "SBF'de Atatürk", *Yön*, S. 49, 21 Kasım 1962, s. 5; Naci, Türk milliyetçisini emperyalizme karşı savaşan kişi olarak tarif etmiştir. Fethi Naci, "1965 Yılında Türk Milliyetçisi Kimdir?", *Yön*, S. 100, 26 Şubat 1965, s. 5.

³⁵³Doğan Avcıoğlu, "Tepesi Üstü Duran Ağaç", *Yön*, S. 68, 22 Nisan 1963, s. 3

³⁵⁴Mümtaz Soysal, "Boşluk", *Yön*, S.31, 18 Temmuz 1962, s. 3

³⁵⁵"Seçimler ve Yön", *Yön*, S. 128, 10 Eylül 1965, s. 4.

³⁵⁶Doğan Avcıoğlu, "Bir Sosyalist Stratejinin Esasları", *Yön*, S. 185, 14 Ekim 1966, s. 9.

Türkiye'nin bağımsızlığını yitirmesinde büyük sorumluluğu olduğu belirtilmiştir. Muhalefet unsurları ile olan ilişkileri konusunda ise DP'nin, iktidar yıllarındaki anti demokratik uygulamaları ile tek parti zihniyetini sürdürdüğü vurgulanmıştır.

Yön sayfalarında yanında yer alınan tek parti 1965 seçimlerinde TBMM'ye 15 milletvekili sokan Türkiye İşçi Partisi olmuştur. Bu yakınlıkta dergide yazıları yayınlanan Sadun Aren ve Çetin Altan'ın TİP'in önemli üyeleri olmasının bariz bir etkisi olmuştur. Ancak Yön TİP'e bağlanmamıştır. Zira Dergi yazarları arasındaki görüş ayrılıkları siyasal bağlantıya imkan vermemekteydi. Bu nitelik, derginin hem zayıflığı hem gücü olarak değerlendirilmiştir.³⁵⁷

27 Mayıs sonrasında özgürlüklerin genişlediği bir Türkiye'de fikirlerini dile getirme imkanı bulan Yöncüler, 1961 Anayasası'nın getirdiği yeni hakları önemsemiş, savundukları reformları, Anayasa'nın sosyal devlet ilkesi ile ilişkilendirerek pekiştirmişlerdir.

1960 Müdahalesi ile ilgili en ilginç ve geçekçi yorum ise 27 Mayıs'ın, halkın ülkede dönen dolapları anlamasını engelleyen, kütle eğitiminde erken çalan bir zil olarak yorumlanmasıdır.³⁵⁸

Yön yazarları İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'nin çok partili siyasal hayata geçişini erken bir adım olarak görmüşlerdir. Türkiye'de çok partili siyasal hayatın, fikir içeriğinden yoksun olduğu, siyasetçilerin demokrasiyi kör dövüşü haline gelen bir parti mücadelesi olarak gördükleri belirtilmiştir.³⁵⁹ Ayrıca çok partili hayata geçişle birlikte Türkiye'nin yeniden yarı-sömürge olma sürecine girdiği de savunulmuştur.³⁶⁰ Çok partili siyasal hayat genelde olumsuz değerlendirmelere konu olsa da asıl problemin, sosyal yapı olduğu, olumsuzlukları bu sosyal yapının ürettiği, sosyal yapı değişmedikçe genel oyun kaldırılması veya çok partili sistemden vazgeçilmesinin temelde bir şeyi değiştirmeyeceği hatta daha kötü sonuçlar vereceği savunulmuştur.³⁶¹

---

³⁵⁷Landau, **a.g.e...**, 74-94.

³⁵⁸Mümtaz Soysal, "Aldatış", **Yön**, S. 87, 27 Kasım 1964, s. 3.

³⁵⁹Taner Timur, "Ümit Kaynağımız", **Yön**, S. 14, 21 Mart 1962, s. 14.

³⁶⁰Fethi Naci, "Emperyalizm Nedir", **Yön**, S. 123, 6 Ağustos, 1965, s. 8.

³⁶¹Doğan Avcıoğlu, "Parlamentoculuk", **Yön**, S. 158, 8 Nisan 1966, s. 3.

Temel amaçları, çalışan ve ezilen toplumsal kesimler yararına sosyal reformların yapılmasını sağlamak olan Yön yazarları işçilerin politik bir güç haline gelmesini önemsemiş, demokrasinin güçlenmesinin sendikaların güçlenmesi ile mümkün olacağını dile getirmiştir.³⁶² Bunun yanında dergi sayfalarında, Türkiye'deki işçi sınıfının, kendisi için yürütülen mücadeleye kayıtsız kaldığından da şikayet edilmiştir.

Yöncüler Türkiye için öngördükleri sosyal reformların yapılabilmesini zinde kuvvetler olarak ifade ettikleri gençlik, öğretmenler, memurlar, basın ve subayların etkin olabilmesiyle mümkün görmüşlerdir.³⁶³ Zinde kuvvetler içinde ordu ayrı bir öneme sahip unsur olarak nitelenmiştir. Buna göre; halktan çıkmış Atatürkçü bir ordu egemen sınıfların hizmetinde bir araç olamaz.³⁶⁴ Ordu aynı zamanda, içten ve dıştan gelecek sömürücüyü de önleyecek en büyük güçtür.³⁶⁵ Bundan dolayı sosyalistler, ilericiler ordu çevresinde birleşmelidir.

5- Yön Hareketi İle İlgili Değerlendirmeler

Yön hareketini Türk düşünce tarihinin bir aşaması olarak ele alanlar, çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bir görüşe göre; Yön hareketi, yarım yüzyıllık kalkınma denemelerinden hayal kırıklığına uğrayan, giderek radikalleşen³⁶⁶ aydınların yeni bir yol arayışıdır.³⁶⁷ Yöncüler, 1960 müdahalesinden sonra sözü edilen ve yapılan reformları yetersiz bulmakta,³⁶⁸ Kurtuluş Savaşı ile başlayan ancak yarım kalan burjuva devrimini tamamlamak istemektedirler.³⁶⁹ Bir diğer değerlendirme de; Yöncülerin, Cumhuriyeti kuran ve devrimlerde öncülük eden, Demokrat Parti iktidarı ile konumlarını kaybeden, çok partili hayata şüpheyle yaklaşan, 1960 müdahalesine umut bağlayan aydınlar olarak nitelenmesidir.³⁷⁰

---

³⁶²Fethi Naci, “*Grevlerin Getirdiği*”, **Yön**, S. 90, 18 Aralık 1964, s. 5.

³⁶³Mümtaz Soysal, “*Bu Rejim Nasıl Yaşar*”, **Yön**, S. 12, 7 Mart 1962, s. 12.

³⁶⁴Doğan Avcıoğlu, “*Sosyalist Gerçekçilik*”, **Yön**, S. 39, 12 Eylül 1962, s. 20.

³⁶⁵İlhami Soysal, “*Ordu*”, **Yön**, S. 43, 10 Ekim 1962, s. 7.

³⁶⁶Landau, **a.g.e...**, s. 79.

³⁶⁷Sertel, **a.g.e...**, s. 217.

³⁶⁸Landau, **a.g.e...**, s. 84.

³⁶⁹Sertel, **a.g.e...**, s. 218.

³⁷⁰Özdemir, **a.g.e...**, s. 270.

Dergi sayfalarında ifade edilen Sosyalizm görüşünün ise gerçek ve bilimsel anlamda sosyalizm olmayıp daha çok azgelişmiş bir memleket için öngörülen demokratik bir kalkınma yolu olduğu savunulmuştur. Buna göre Yön yazarlarının görüşleri sosyalist değil demokratik bir burjuva devleti kurarak sınıf çelişmelerinin keskinleşmesini önlemek için reformlar yapılmasını sağlamakla sınırlıydı.³⁷¹ Yön'deki yazılarda sosyalizm ile proleter diktatoryası fikrini birleştirmemek gerektiği üzerinde durulması, sosyalizme devrimle değil tedrici yolla gidilmesinin savunulması Türkiye'ye özgü sosyalizm anlayışının bilimsel sosyalizmden ayrılan yanlarına işaret etmekteydi.³⁷²

Dünyadaki siyasal gelişmelerden etkilenmesi konusunda; Yön'ün, dünya sahnesinde *Üçüncü Dünya* ülkeleri olarak adlandırılan grubun öne çıktığı, kalkınma ve planlamanın saygınlık kazandığı, dış politikada bağlantısız olmanın onurlu sayıldığı bir zamanda doğduğu, bütün bu meziyetleri de Kemalizm'de bulduğu ifade edilmiştir.³⁷³

Diğer ülkelerdeki akımlarla benzerliği konusunda ise Yöncülerin sosyalizminin, Laborizm, Fabian sosyalizmi, Kemalizm ve azgelişmiş ülkeler sosyalizminin bir bileşimi olduğu ifade edilmiştir.³⁷⁴ Üretim ilişkilerini değiştirmekle ilgilenmemiş, ülkenin sosyo-ekonomik sorunlarını kapitalist sistem içinde köklü, ilerici reformlarla çözmeye çalışmış olan Yöncüler için *tutucu sosyalist* tabiri uygun görülmüştür.³⁷⁵

Yöncülerin sosyalizm anlayışına karşı, tutarsızlıklarını gösterme temelinde, belki en sert eleştiri; dergi sayfalarında geniş yer ayrılan Batılılaşmanın, özü itibarıyla Kapitalizmi kurmayı hedeflediği, bunun da Kapitalizm ve Sosyalizm

---

³⁷¹Sertel, a.g.e..., 243- 261.

³⁷²Sertel, a.g.e..., 243-251.

³⁷³Yalçın Küçük, "*Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri*", *Cumhuriyet Dönemi...*, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 143.

³⁷⁴Sertel, a.g.e..., 217-218; Fabian Sosyalizmi: 19. yüzyıl sonlarında İngiltere'de ortaya çıkan, "Kapital"i toplum için yararlı ve zorunlu olduğunu kabul eden ama aynı zamanda devletin ekonomiye sürekli müdahale etmesini, ekonomik sürecin dizginlerini elinde tutmasını savunan ve işçi sınıfının çalışma koşullarının iyileştirilmesi yolunda sonuç alıcı çalışmalar yapan sosyalist akım. Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, Varlık Yayınları, İstanbul, 1967, s. 129-130.

³⁷⁵Sertel, a.g.e..., 277-290.

dışında üçüncü bir yol olarak izah edildiği yolundaki değerlendirmedir. Ancak üçüncü bir sistem yoktur.³⁷⁶

Devletçiliğin bütün ekonomik sorunları çözecek yöntem olarak sunulması konusu da ele alınmış; Yöncülerin Türk tarihindeki Devletçilik uygulamalarının muhasebesini yapmadıkları savunulmuştur. Buna göre, Osmanlıda ve sınıfsız-kaynaşmış bir toplum iddiasının dile getirildiği Cumhuriyet döneminde izlenen Devletçilik politikaları, tefeci, bezirgan ve Finans- Kapitale hizmet etmiştir, başarısızdır. Kadrocu ideolojiyi yeni bir kılıfta tekrar savunan Yöncüler, bu dönemin kapıkulları olarak, devlet sektörünü savunmakla aslında kendi konumlarını savunmaktadırlar.³⁷⁷

Yön hareketi, Türk devriminin genel doğrultusu ve hedefleri açısından da değerlendirilmiştir. Buna göre Türk devrimi gerek teorik, gerek pratik bakımından gecikmiş bir milli burjuva rejimiydi, en devletçi gözüktüğü dönemlerde bile esasta özel sermayecilik çizgisi üstünde yürüyordu ve yürüyor. Bundan dolayı, Sosyalist fikirleri Kemalizm'den temellendirmek boşuna bir çabadır. Değerlendirme sahibine göre Yöncüler, “...devlet gücünü (siyasi iktidarı) elinde tutan bilinçli, azimli bir aydınlar kadrosunun şu ya da bu yoldan topluma istediği yönü verebileceği, onu kendi seçtiği herhangi bir toplumsal amaca götürebileceği inancını paylaşmaktadırlar.” Yöncüler, bilimsel bir temele dayanmayan ideolojileri ile “Tarihin, bireylerin ve bu arada Atatürk'ün de isteminden bağımsız yasaları ...” olduğu gerçeğini göz ardı etmişlerdir.³⁷⁸

Başka bir değerlendirme de ise Yöncülerin amaçladıkları rejimin, Kemalizm'e ve işçi yandaşlığına dayandığı ancak ne burjuva demokrasisi ne de sosyalist demokrasi olduğu, ikisi arasında bir geçiş aşaması olan *milli demokrasi* olduğu belirtilmiştir. Milli demokrasi, milli demokratik toplumun tüm ant-

---

³⁷⁶Hikmet Kıvılcımlı, **27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970, s. 43-51.

³⁷⁷Kıvılcımlı, **a.g.e...**, s. 61-70; “30 yıl önce, üç buçuk kapıkulundan başka kimsenin ciddiye almadığı «Kadroculuk: adlı «Ademiiktidarlılar Felsefesi», 30 yıl sonra «Kalkınma Felsefesi» entarisi ile önümüze çıkarılıyor.” s. 70.

³⁷⁸Emin Türk Eliçin, **Kemalist Devrim İdeolojisi**, 2. Basım, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 35-231; Eliçin, topluma yön verme konusunda Yöncülerde tespit ettiği bilimsellikten uzak yaklaşımın, aslında Resmi (ya da Klasik) Kemalizm, Başarizm ve Şevketizm (Kadrocular) akımları ya da ideolojileri için de geçerli olduğunu savunmuştur. s. 227-229.

emperyalist ve anti-feodal milli güçlerinin hükümette yer alması anlamına gelmekteydi.³⁷⁹

Yön dergisi sayfalarında dile getirilen görüşlerin, Türk düşünce tarihi içinde, geçmişte beliren ideolojiler veya akımlarla olan bağı hakkında ise; Kadro hareketinden etkilendiği, Kemalizm'in sol bir yorumu olduğu ifade edilmiştir. Kadro iktidar sözcülüğünü, Yön ise iktidarı hedefleyen bir grubun sözcülüğünü yapmıştır. Kadrocular Marksizm'i, geliştirmek istedikleri Kemalizm için, Yöncüler Kemalizm'i, yorumlamak istedikleri Marksizm için kullanmışlardır.³⁸⁰

Emperyalizmin ülkedeki rolünü göstermek suretiyle sosyal haksızlıklar konusunda halkı aydınlatmakta olumlu rol oynamak, gerici sınıfların direncini geçici de olsa kırarak bazı reformların yapılmasını sağlamak, Sosyalizm etrafındaki tabuyu kırmakta katkı yapmak Yön hareketinin genel olumlulukları olarak değerlendirilmiş bu nitelikleri ile ilerici bir hareket olduğu ifade edilmiştir.³⁸¹

C- Niyazi Berkes'in Yön Dergisi'ndeki Yazıları

1- Osmanlı'da Değişim ve Sonuçları

Niyazi Berkes 1960 sonrasında büyük bir canlanma yaşayan Türk düşünce hayatına Yön dergisindeki yazılarıyla katılmıştır. Dergide yayınlanan yazılarında Türkiye'nin son iki yüzyıllık değişim sürecini ele almış ve yaklaşımını, “batı” “biz” ve “değişme” sorunları üzerindeki fikirleri tartışmak olarak ifade etmiştir.³⁸²

Berkes, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahat hareketlerini, Batı dünyasının etkisiyle beliren bir süreç olarak değerlendirmiştir. Batı etkisiyle 17. yüzyıldan itibaren

---

³⁷⁹Yönde ifade edilen Türk sosyalizmi, Kemalist ilkelere bağlı ama Kemalizm'in her soruna çözüm olmaktan çıktığı, değişen bir dünyada sosyo-ekonomik değişim isteyen aydınlarla yönelmekteydi. Landau, **a.g.e....**, s. 81.

³⁸⁰Özdemir, **a.g.e....**, 273–275.

³⁸¹Sertel, **a.g.e....**, 290–292.

³⁸²Berkes'in Yön dergisinde Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi üzerine yazdıkları, 1964 yılında *İki Yüz Yıldır Neden Bocalıyoruz?* (İstanbul-Yön Yayınları) ve 1965 yılında *Batıcılık, Ulusçuluk ve Toplumsal Devrimler* (İstanbul-Yön Yayınları) adıyla iki ayrı kitap olarak yayınlanmıştır. Bu iki kitap 1975 yılında da *Türk Düşününde Batı Sorunu* (Ankara-Bilgi Yayınevi) adıyla tek kitap halinde birleştirilerek yayınlanmıştır. Araştırmamızda tek kitap halinde yayınlanmış olan nüshası kullanılmıştır. Niyazi Berkes, **Türk Düşününde Batı Sorunu**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 238; Berkes'in Yön dergisinin 82, 83, 84, 90. sayılarında yayınlanan, İstanbul Ortodoks Rum Patrikhanesi'nin, Bizans'tan 1940'lara kadar olan dönemdeki rolüne dair yazıları da kitaplaştırılmıştır. Niyazi Berkes, **Patrikhane ve Ekümeniklik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Osmanlı kurumlarının aslındakinden farklı biçimlere dönüşmeye başladığını, bu duruma ilk tepkilerin, *nizam-ı alem - değişmezlik* anlayışı çerçevesinde kurumları eski biçimlerine çevirmeye çalışmak şeklinde somutlaştığını vurgulamıştır.³⁸³

18 yüzyılda Osmanlı ıslahat sürecinin önemli bir değişim geçirerek Avrupa'da yeni bir uygarlığın doğuşunun başladığını sezildiğini ifade etmiş, 19. yüzyılı ise devrimsel girişimlerin görüldüğü, eski kurumların yerine yeni kurumların alınmaya başladığı evre olarak değerlendirmiştir.³⁸⁴

Tanzimat döneminde ilerlemenin olabileceği, olmazsa devletin yaşayamayacağı fikrine varılmakla birlikte Batı uygarlığı, kişiye sağladığı mutluluk, özgürlük ve bunların devlete sağladığı güç olarak anlaşılmıştır. Berkes'e göre Tanzimat'ın bu bireyciliğinden dolayı asıl olanın, toplumu düzenleme ve değiştirme işi olduğu anlaşılamamıştır.³⁸⁵ Endüstrileşme ile toplum yapısı arasındaki ilişki anlaşılamamış ve uygarlığın, değişmeden kalan geleneksel toplum ile yan yana olabileceği düşünülmüştür. Berkes bu eksik kavrayışta Batıyı tanımaya çalışan Osmanlı aydınlarının üretim süreci ile tanışıklığı, ilişkiliği olan kişiler olmamasının etkili olduğunu savunmuştur.

Berkes, 17. yüzyıldan 19. yüzyıl sonlarına kadar geçen ıslahatlar evresini izlenen yollar ve varılan sonuçlar açısından olumsuzluklarla yüklü bir süreç olarak değerlendirmiştir. Buna göre; ıslahatlar iç ihtiyaçlara göre değil Batının isteklerine göre yürütülmüş, ekonomik dış siyaset yerine savaş siyaseti güdülmüş, yenilik hareketleri toplum yapısı değiştirilmeden yürütülecek bir yönetim işi zannedilmiştir. Yanlış yollardan yürütülen Batılılaşma sürecinin sonuçları; Fransız, İngiliz ya da Alman uyduyu olmak, toplum ekonomisinde temelli değişiklikleri gerçekleştirememek, Türklerin yoksullaşmasına sebep olurken Türk'ten gayri ulusların uluslaşmasına hizmet etmek olmuştur. Batı karşısında güçlenmek amaç olsa da sonuçta Osmanlı Devleti, ulus temeli, sınıf temeli olmayan, ortaçağ teknolojisine sahip, Batı desteği ile yaşayan bir devlete dönüşmüş ayrıca aydın ve

---

³⁸³Berkes, *Türk Düşününde...*, s. 17-19.

³⁸⁴s. 20-21.

³⁸⁵s. 194-195.

yönetici tabakalar da Batılılaşarak farklılaşmış ve halktan kopmuş zümrelere dönüşmüştür.³⁸⁶

2- Batılılaşmaya Karşı Tepkiler

Tanzimat döneminin fen, sanayi alanındaki Batılılaşma hamlelerinin 1850 sonrası iflas ve uydulaşma ile sonuçlanmasının uygarlık ve Batılılaşma sorununa karşı şiddetli bir tepki yarattığını belirten Berkes bu süreçte Batıyı anlama probleminin yanına “biz” neyiz sorusu eklendiğini belirtmiştir.³⁸⁷

Tanzimat’ın düzenlemelerinden daha çok Hıristiyanların yararlanmasını Tanzimat’a duyulan tepkinin önemli bir sebebi olarak değerlendiren Berkes Genç Osmanlılar akımını bu tepkinin ürünü, çabalarını da devlete halkçı bir temel sağlama çabası olarak yorumlamıştır. Bu çabalar da Kanun-ı Esasi (anayasa) yapma faaliyeti şeklinde somutlaşmıştır.

Berkes, Genç Osmanlılar grubunun bir üyesi olan Namık Kemal’i yeni bir aydın tipi olarak değerlendirmiştir. Namık Kemal Tanzimat Batıcılığının tuzağını ilk fark eden, Batıcılık, ulusçuluk toplumsal devrim sorusuna ilk eğilen Osmanlı aydınıdır. Bununla birlikte Namık Kemal, geleneksel toplumda temelli değişiklikler yapmadan Avrupa uygarlığını almayı düşünmüştür.³⁸⁸

Genç Osmanlıların çabalarıyla hazırlanan Kanun-ı Esasi’yi ise halkın, devletin ekonomik mali sorunlarını çözümlenmeye yarayacak hiçbir prensibini barındırmayan, tam tersine Padişahın haklarını korumayı amaçlayan ve ilk kez hukuk yönünden bir İslami devlet tesis eden bir metin olarak değerlendirmiştir.³⁸⁹

Berkes II. Abdülhamit dönemini de Batılılaşmaya karşı duyulan, başka kılıktaki yeni bir tepki, İslamcılık tepkisi olarak değerlendirmiştir. Batıdan uygarlık almanın gereksiz olduğunun düşünülmesini, İslam’ın hem din hem uygarlık olara ele alınmasını, şeriatı tam olarak uygulamanın sorunları çözeceğinin düşünülmesini de

---

³⁸⁶Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 35-36, 178-184; Alman uyduculuğunda, Alman endüstrisi bilimi sanatı ve felsefesinden bir iz kalmamakla birlikte ırk, kan, dünya egemenliği gibi kavramlar hafızalarda yer etti. s. 184.

³⁸⁷s. 201-202.

³⁸⁸ s. 208-213.

³⁸⁹ s. 41.

bu akıma rengini veren başlıca düşünceler olarak yorumlamıştır. Ona göre 2. Abdülhamit döneminde toplumsal düşün hayatı kurutulmuş, Türk aydını istibdada karşı çıkmaya çalışırken öteki milletlerin bağımsızlık davasına hizmet etmek gibi bir açmaza sürüklenmiştir.³⁹⁰

3- İkinci Meşrutiyet

İkinci kuşak Jöntürklerin çabalarıyla Kanun-ı Esasi'nin tekrar uygulamaya konulduğu dönemi Berkes, Türk aydınının düşünce yapısında köklü değişikliklerin yaşandığı dönem olarak değerlendirmiştir.

1908 sonrası Kanun-ı Esasinin tekrar uygulanmaya başlanmıştır. İkinci kuşak Jöntürklerin genel düşüncesi ve beklentisi Anayasa rejimi ile Osmanlı birliğinin korunacağı yolundadır. Berkes'e göre 1908 sonrasında da Osmanlı çözülüşünün devam etmesi aydınların en azından bir kısmının düşüncelerinde devrim (inkılap) kavramının öne çıkmasını hazırlamış, topluma doğru bakma eğilimini güçlendirmiştir.³⁹¹

Ahmet Rıza, Abdülhamit devrilmesini, anayasa uygulanmasını, köylü okutulmasını önemsemekle birlikte Prens Sabahattin ve Abdullah Cevdet meselenin 2. Abdülhamit'i indirmek değil toplumsal devrim davası olduğunu belirtmişlerdir. Prens Sabahattin, uygarlık değişimi konusunda ilk kez toplum yapısı kavramı üstünde duran aydındır.³⁹²

Berkes, Türk toplumunda Batılı anlamda toplumsal sınıfların yokluğunun İkinci Meşrutiyet döneminde aydınları çelişkili ama giderek daha gelişkin bir düşünce aşamasına vardırıldığını ifade etmiştir. Buna göre, Türkiye'de Batı anlamında toplumsal sınıfların itişisi ile toplumun yeni baştan kurulması biçiminde devrim geleneği yoktur. Aydınlar istedikleri değişikliklerin yapılmasında kendisini etkili kılacak toplumsal (sınıfsal) bir dayanaktan yoksundur. Üstelik farklılaştığı için

---

³⁹⁰Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 216-222.

³⁹¹ s. 225.

³⁹² s. 223-224.

toplum geleneklerinden kopan ve etkisizleştikten aydın, düşüncelerini hayata geçirebilmek yolunda umudunu devlete bağlamaktadır.³⁹³

Toplumsal bir dayanak gerekliliğini fark etmek ancak halkla bağ kuramadığından yine devlete dayanarak eyleme geçme zorunluluğunun yarattığı anomali 2. Meşrutiyet döneminde fark edilmiştir. İlk kez İkinci Meşrutiyet döneminde aydınlar kendi-halk ilişkisi üzerinde düşünmeye başlamıştır.³⁹⁴

Berkes, Halkçılık akımının doğuşunu bu çelişkinin fark edilmesine bağlamanın yanında bu akıma vücut veren diğer önemli faktörün temelsiz Osmanlı milliyetçiliğinden kurtulma çabası olduğunu belirtmiştir.³⁹⁵

Henüz başlangıç aşamasındaki Halkçılık akımının tepkiler ile yön değiştirdiğini ve siyasal nedenlerle Türkçülüğe dönüştüğünü ifade eden Berkes Türkçülüğün de Orta Asyalı Türkçülerin etkisiyle giderek yozlaştığını belirtmiştir. Türkçülüğe yönelik en önemli eleştirisi ise Hakçılık akımı sırasında beliren toplumdan destek arama anlayışının, soyut fikirden destek aramak şekline dönüştürmesidir ki bu, fikren daha geri bir aşamaya düşülmesi anlamına gelmektedir.³⁹⁶

Berkes Türkçülük akımını, Osmanlı birliği (İttihad-ı Anasır) politikasının başarısızlığının doğurduğu bir tepki olarak değerlendirmiş akımın başıca temsilcilerinden Ziya Gökalp'a özel bir önem atfetmiştir.

Gökalp'ın dönem koşulları içinde İslamcılık ile Batıcılığı uzlaştırmak için *hars* milli *medeniyet* milletlerarası ayrımını yaptığını, *harsı* daha önemli bir sorun olarak gördüğünü dolayısıyla maddeci değil ruhçu olduğunu bundan dolayı da Batı uluslarının Türk toplumu üzerine asıl etkiyi yapan ekonomik yanlarına bakmadığını belirtmiştir. Berkes'e göre Gökalp, Türk milliyetçiliği görüşünü ilk getiren olmasına

---

³⁹³Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 227-228.

³⁹⁴ s. 228.

³⁹⁵ s. 61; *Yeni Hayat, Genç Kalemler, Felsefe Mecmuası* Halkçılık akımının öncüsü olan dergilerdir ve Avrupa, Rus Narodnizmi, Balkan aydınları, Ermeni Sosyalist Hınçak hareketi gibi kaynaklardan etkilenmişlerdir. s. 62; Akımın temsilcilerinin ilkin dil sorunlarını tartışmaları halka gitme, halkı öğrenme konusunda ilk engelin aydın ile halk arasındaki dil sorunu olduğunun fark etmeleri ile ilgilidir.s. 231-233.

³⁹⁶ s. 64.

rağmen Osmanlıcılıktan kurtulamamıştır.³⁹⁷ Ancak Berkes'in Türkçülük ile ilgili değerlendirmeleri bundan ibaret değildir. Ona göre Türkçülük Osmanlı aydınlarının kafasındaki dincilik, Batıcılık, Osmanlılık düşlerini sarsmış, hatta yıkmış; dil, tarih, kültür, çağdaşlaşma konularında Türk düşününde önemli değişiklikler yapmıştır.³⁹⁸

Berkes, 2. Meşrutiyet döneminde düşünsel alanda kat edilen mesafeye işaret ederken Osmanlı'nın iktisadi yapısında olumlu yönde bir değişim yaşanmadığı düşüncesindedir. Ona göre, halkın genel yoksulluğu, toprak dağılımındaki dengesizlik, ağaların ve tefecilerin etkinliği sürmektedir. Bütün sistem Türkiye'nin bir hammadde ülkesi ve Batı endüstrisi pazarı olmasını sağlayacak doğrultuydu. Aydınlar köylü, esnaf, işçi üzerine temelli bilgiler, ekonomiye dair inceleme tartışma ve kalkınma projeleri bulunmamaktaydı ki, bu yönüyle 2. Meşrutiyet aydınları Namık Kemal'in gerisindedirler. Berkes, Parvus'u ise istisna bir aydın olarak anmış ve onun, köylünün yoksulluğu ile Batıcı kalkınma arasındaki nedensel ilişkiyi açıklığa kavuşturduğunu, Duyun-u Umumiye ve dış yardımla kalkınmanın imkansızlığını gösterdiğini belirtmiştir.³⁹⁹

İttihat ve Terakki'nin Türkçülüğü benimsemesi ise Berkes'e göre Türkçülüğün emperyalist Türkçülüğe dönüşmesi, halk ve devlet aleyhine kapitalizmin başlamasıdır. Ayrıca Turancılık ve İslamcılıktan Osmanlı'yı batılı bir devletin yanında savaşa sokmakta da yararlanılmıştır.

Niyazi Berkes'in Kurtuluş Savaşı dönemine kadar olan Osmanlı yenileşme çabalarına dair ulaştığı genel yargılara bakılırsa; ıslahatların hazırlıksız olarak, dış baskı altında ve Batı dünyasının çekişmelerine dahil olunarak yapılmış olmasını, yenilik hareketlerinin halkın iktisadi durumunu kötüleştirmesini, ilericilerin toplumsal açıdan köksüz olmalarını başarısızlığın temel sebepleri olarak gördüğü anlaşılmaktadır.⁴⁰⁰ Başka bir ifade ile Berkes'in saptadığı bu temel sebepler iki yüzyıllık bocalamanın sebepleridir.

---

³⁹⁷Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 238-248; Berkes'e göre Atatürk, Gökalp'in çok önemsedığı ve işlediği hars kavramının arkasında uluslaşmaya aykırı unsurlar olduğunu görmüş ve bunu engellemiştir. s. 238-245.

³⁹⁸ s. 71.

³⁹⁹ s. 69-70.

⁴⁰⁰ s. 24-25.

Osmanlı yenileşme tarihi başarısızlıkla sonuçlanmakla birlikte Berkes'e göre bu süreçte beliren tartışmalar gelecek açısından yol gösterici nitelikteydi: Temel sorunun doğu uygarlığından batı uygarlığına geçiş sorunu olduğu, buna göre yapılması gerekenin, doğu geleneğinden kalma kural, gelenek ve değerlerin toplum yaşamından temizlenerek batı uygarlığının toplumsal yanlarını toplumun yaşamında gerçekleştirmek olduğu anlaşılmıştı.⁴⁰¹

4- Kurtuluş Savaşı ve Kemalizm

Berkes, Ulusal Bağımsızlık Savaşını sadece işgalcilerle değil İslamcı, Osmanlıcı, mandacı, Turancı görüşlerle de savaşılan bir dönem olarak değerlendirmiştir.⁴⁰²

Ülkenin kurtarılmasından sonra Kemalizm'in karşılaştığı ödevleri; içeride gerici engelleri kaldırmak, Dünya politika kavgalarının dışında kalmak, reformları Türk halkının refahına hizmet edecek şekilde uygulamak şeklinde sıralamıştır. Çağdaş uygarlıkla zıtlaşmayan bir kuruluş yaratmak yolunda ulusal sınırları içinde toplanmak, Osmanlı'nın iç ve dış hesaplarını temizlemek, saltanat-hilafet rejimi yerine halk iradesine dayanan ulusal bir devlet kurmak amaçlanmıştır. Berkes'e göre böylece iki yüzyıllık bocalama tarihi artık kapanmış yeni bir dönem açılmıştır.⁴⁰³

Berkes'e göre yukarıda değinilen adımlar, toplumsal değişme, kalkınma işlerine engel olan geleneksel örgütleri, adetleri, alışkanlıkları, kanunları kaldırma işidir. *“Atatürk'ün asıl başardığı iş, toplumsal değişmelerin yapılması için gerekli olan yeni bir yönü ve ortamı açması olmuştur.”*⁴⁰⁴ Türk evriminin ana sorunu olan toplumsal temelin değişmesini sağlama işine bundan sonra geçilecektir.

Kemalizm'in üzerinde en çok direndiği prensibin halkçılık olduğunu belirten Berkes, Mustafa Kemali destekleyen sınıfların olmadığını şeriatçılar, eşraf ve toprak ağları, Batı liberalizmi ve Osmanlıcılığın temsilcilerinin onun hakçılığının sınırlarını

---

⁴⁰¹ Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 238-239.

⁴⁰² s. 252-253; Kemalizm devrimi Mustafa Kemal ve arkasındaki bir avuç ilericilerle büyük bir gerici kitle arasında didişile didişile santim santim koparılmış bir devrimdir. s. 85.

⁴⁰³ s. 83-90.

⁴⁰⁴“Bu yöne döndükten sonra toplumsal değişmeleri gerçekleştirecek reformlar düşünürler, iktisatçılar ve halkın Meclis'e yolladığı temsilcilerce plan ve kanunlarla başlatılacaktı.”s. 93.

daralttığını savunmuş, devrimin başarılmış olmasını Mustafa Kemal ve ordunun desteğine bağlamıştır.⁴⁰⁵

Kemalizm'in bir ideoloji olup olmadığı konusunda Berkes'in görüşleri çok nettir: Kurtuluş Savaşı'nda ve sonrasında gericiliğe karşı savaşılması yönüyle liberalizme benzese de Türk devrimi ne liberal ne de sosyalist bir harekettir. Yabancı kapitalist egemenliğinin engellenmek istenmesi orta sınıf yokluğu ile ilgilidir. Ulusal mücadelede sınıflar arası savaş değil işbirliği söz konusudur.⁴⁰⁶ 1930'larda gündeme gelen farklı Kemalizm yorumlarını da hatırlatan Berkes'e göre "Kemalizm bir ideoloji değil, tarihsel bir olay ve o olay üzerine bir görüştür."... "*Bir ulus henüz daha gerçek bir ulus haline gelmemişse, orada bir ulus haline gelmenin çabaları her türlü düşüncenin üstünde bulunuyorsa orada çağdaş ideolojilere yer olamaz.*"⁴⁰⁷ Ona göre Kemalizm milli sosyalizm de değildir ve Atatürk sosyalizmin bir ideal olarak kalmasından yanadır.

5- Kemalizm'in Ekonomik Kalkınma Tezi

Niyazi Berkes Türk Devrimi'nin (ya da Kemalizm'in) siyasal-kültürel alan ile iktisadi alanda amaçladıklarının bütünlüğüne dikkat çekmiştir. Buna göre Kemalizm'in en önemli tezi, çağdaş uygarlığın dışında, yapısı bozulmuş ve donmuş olarak kalmış bir toplumun siyasal kurumlarını tasfiye etmek, ekonomik kalkınma ile çağdaş uygarlığa katılmaya çalışmaktır.

Bu amacın gerçekleştirilmesinde toplumda devrimsel değişimler yaratmadan, sınıflar arasında uçurum yaratmadan ekonomik kalkınma yoluyla temel yapıyı değiştirmek böylece çağdaş uygarlığa geçmek gibi bir yol benimsenmiştir. Bu, sosyalizmle kapitalizmin ideolojisine uymaz. Bu görüş ideoloji olmaktan çok durumun çözüm yoludur. "*O görüş çağdaş uygarlığa geçiş halinde olan Doğulu toplumların, Batı uygarlığının üstünlüğü, baskısı ve sömürüsü karşısında çifte bir savaş veren toplumların olaylarından beliren tarihsel bir görüşe dayanır.*"⁴⁰⁸

---

⁴⁰⁵Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 87.

⁴⁰⁶ s. 88-89.

⁴⁰⁷ s. 94; İdeolojinin millisi olmaz. Bu faşizm veya nasyonal sosyalizmdir. s. 94.

⁴⁰⁸ s. 95.

1923-1930 arası dönemde izlenen liberal ekonomi politikalarının başarısızlıkla sonuçlandığını belirten Berkes, 1930ların başından itibaren beliren ve Devletçilik olarak adlandırılan ekonomi politikalarını, Kemalizm'in, yukarıda değinilen, kalkınma yönteminin somutlaşmış hali olarak değerlendirmiştir.

1930 sonrasında Devletçilik politikalarının şekillenmesinde sosyalizm ve kapitalizmden yaralanıldığı belirterek Devletçiliğin başarıları olarak; devlet ve ulus itibarının yükselmesini, dış borç ve yardım olmadan kalkınmanın gerçekleştirilebileceğinin görülmüş olmasını sıralamıştır.

Halkın artırımı, yatırım konularına ilgisinin artmasını, dine dayanan ölçütlerin yerini ekonomik ölçütlerin almasını, saltanat, hilafet, şeriat, Turan fikirlerinin unutulmasını, fikirde sanatta laik yönde yaratıcı kıvılcıkların başlamasını ise, Türk Devrimi'nin diğer adımlarıyla birlikte, iktisadi başarıların toplumsal zihniyetin değişimine katkısı olarak değerlendirmiştir.⁴⁰⁹

Berkes, Devletçiliğin başarıları kadar başarısızlıklarına da yer vermiştir. Üreticilikte gerçek bir ilerleme sağlanamaması, halkın yaşam standardı yükselmemesi, toplumun meslek yapısında önemli değişiklikler olmaması, tarımdan pek az emek gücü sanayiye aktarılması, şehirleşmede gelişme olmaması, sınıfsız toplum söyleminin aksine imtiyazlılarla sınıflaşmışlardan oluşan iki yapıya bir toplumun oluşumu başarısız olunan başlıca konulardır.⁴¹⁰ Özetle toplumu ortaçağ örneğinden modern toplum örneğine geçirecek temelli değişimler yaratılamamıştır.

411

Devletçi ekonomi politikalarının toplumsal yapıyı dönüştürmedeki başarısızlığı Berkes'e göre birçok sebebe dayanmaktadır. Toprak reformuna yol açmamak için tarım, devletçilik programının dışında bırakılmıştır. Böylece köylünün kalkınmasına dayanmayan bir kalkınma programı temelsiz kalmıştır. Başka bir ifade ile ekonomik kalkınma işi toplumsal değişim işinin dışında bırakılmıştır.

---

⁴⁰⁹Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 106-107; Kemalizm'in başarıları kurtulmak isteyen doğu toplumlarına örnek oldu. s. 108.

⁴¹⁰s. 109-110, 137; Tanzimat'ın şehirler üzerinde etkisi daha güçlüdür. s. 112-113.

⁴¹¹s. 113.

Toprak reformunun yapılmaması Kemalizm'in devletçilik görüşünün başarısızlığında en büyük etkindir. Eğitim de kalkınma hedefleriyle bütünleştirilememiştir. Köy Enstitüleri'ni istisna kurumlar olarak anan Berkes, Enstitülerin kapatılmasını gerçiklerin bu kurumların toplumsal yapıyı değiştirici etkisini görmelerine bağlamıştır.⁴¹²

Berkes, yukarıda değinilen başarısızlıkları doğuran sebepleri, başka bir ifade ile Türk Devrimi'nin yolundan saparak toplumsal devrimi neden gerçekleştiremediğini de ele almıştır. Ona göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın meydan okuması ve halktan destek görmesi CHP'nin politikalarında ve ülkeyi yöneten kadroların eğilimlerinde ciddi değişiklikler yaratmıştır. Çıkar temsilcisi olmayan eski devrimciler olan asker, aydın, memur yerine eşraf, ağa, bey temsilcileri üstün gelmeye başlamış, CHP sınıf ve bölge çıkarlarını temsil eden zümrelere dayanmaya başlamış ve giderek devrimci niteliğini kaybederek toplumsal devrim amacından uzaklaşmıştır.⁴¹³ Berkes, bu değişimi ekonomik kalkınmayı istemekle birlikte geleneksel toplum yapısında temelli değişikliklere yanaşmamak olarak yorumlamıştır.

Mustafa Kemal'in ölümünden sonra CHP'nin parti yapısında yaşanan değişimleri de Berkes Kemalizm'in yozlaştırılması olarak değerlendirmiştir.⁴¹⁴ Ona göre, Mustafa Kemal'e “ebedilik” payesi verilmesi Kemalizm'i artık gelişemez, deneylemez, tartışılmaz statik bir doktrin haline getirmiştir. Böyle olunca üstün görüş devrimcilik değil, şeriatçılık Turancılık Anadoluçuluk gibi ortak yönleri olan “gelenekçilik” olmuştur.⁴¹⁵

İnkılap bitti anlayışı sonucunda devrimci doğrultusunu kaybeden Kemalizm bundan böyle eksik ve yanlış anlaşılacak gibi bir talihsizlik de yaşayacaktır: *“Kemalizm'in talihsizliği, devrimciliğin, henüz geri yapısı değişmemiş bir topluma daha ileri bir uygarlığın gerektirdiği kafa yapısını yazı, kıyafet, takvim, kanun gibi*

---

⁴¹² Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 127-131.

⁴¹³ s. 116-117.

⁴¹⁴ 26 Aralık 1938'de toplanan CHP I. Olağanüstü Kurultayı'nda CHP tüzüğünün bazı maddeleri değiştirilmiş Mustafa Kemal'e Parti'nin banisi ve ebedi başkanı, İsmet İnönü'ye de Parti'nin değişmez genel başkanı sıfatı verilmişti. Bila, **a.g.e...**, s. 140-141.

⁴¹⁵ s. 118-119.

araç ya da sonuç niteliğinde olan şeyler yoluyla yerleştirme olarak anlaşılması, arkadan gelen kuşaklara da böyle tanıtılması oldu.”⁴¹⁶

Toplumsal devrim çizgisinden uzaklaşan CHP'nin politikalarının halkı batılılaşmaktan, laiklikten, devrimcilikten yaka silker hale getirdiğini savunan Berkes CHP içinde yaşanan savaşı anti-Kemalist bir savaş, başka bir ifade ile toplumsal devrimden yana olanlar ile karşı çıkanlar arasındaki savaş, olarak nitelemektedir.⁴¹⁷

Berkes, İkinci Dünya savaşı sonrası geçilen çok partili siyasal yaşamı ise fikir ve değerlerin aşağılaştırıldığı Türk düşün tarihinde benzeri görülmemiş bir dönem olarak nitelemektedir. Ona göre demokrasi, Kemalizm'in zıddı olmuş ve bu dönemde gericilik intikam almıştır.⁴¹⁸

Demokrat Parti dönemini çok partili bir tek parti rejimi ve yeni bir istibdat yönetimi olarak niteleyen Berkes bu dönemde toplumsal reformları savunan aydınların kökü dışarıda görüşler taşımakla suçlandığını belirtmiştir. Bir muhalefet partisi olarak doğmakla birlikte DP CHP'ye karşı hiçbir siyasal ve ekonomik görüş ileri sürememiştir. “...çünkü ne düşün bu partiye ısınmış ne de bu parti bir düşünce ihtiyaç duymuştur.”⁴¹⁹

6- Eski Düşün Alışkanlıklarının Direnişi

Yön yazılarında son iki yüzyıllık dönemi tarihsel süreklilik çerçevesi içinde tahlil etmeye çalışan Berkes Tanzimat dönemi ile Atatürk sonrası Türkiye'si arasında paralellikler, benzerlikler tespit etmiştir.

Ulusal bağımsızlığı, “...üstün ekonominin egemenliğine girmiş toplumu askeri ve siyasi güçle onun hükmünden kurtarmak, ona kendini ilerletme imkanları

---

⁴¹⁶ Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 93.

⁴¹⁷ Köylülüğün koşullarını değiştirmek yerine üfürükçülüğü yasaklamak, zorla okula yollamak gibi uygulamalar köylüyü aydınlanmaya düşman etti. Her etkiyi benimsemeye hazır hale getirdi. s. 130-131.

⁴¹⁸ Berkes, anılan dönemde gerici akımların canlanması ile İstanbul Ortodoks Rum Patrikhanesi'nin etkinliğinin artması konusunda bir paralellik olduğuna dikkati çekmiştir: “... İkinci Dünya Savaşı sonrası yılları içinde... Türkiye'nin iç ve dış yönelişlerinde “tornistan” devri açılınca, Türkiye'deki yobazlarla papazların perende atma devri de açılmış oldu. Kemalist rejimi yobazlar lehine kurban eden aynı zatlar, gecikmeden aynı şeyi papazlar için de yaptılar.” Berkes, **Patrikhane ve...**, s. 31.

⁴¹⁹ Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 144.

sağlayacak ortamı hazırlamak”⁴²⁰ olarak tanımlayan Berkes ilk kez Kurtuluş Savaşı döneminde Türkiye'nin baş davasının Batıcılık ya da ulusçuluk değil, toplumsal devrimcilik davası olduğu anlaşıldığını ancak Atatürk'ten sonra, Osmanlı tarihinde devleti ve toplumu başarısızlığa ve yıkıma götüren anlayışlara tekrar savrulduğunu ifade etmiştir.

Berkes'e göre, Kemalizm'in sadece bir Batıcılık akımı olarak yorumlanması, Kemalist devrimciliğinin eski Tanzimat Batıcılığına döndürülmesi demektir. Batıcı olmayan milliyetçilik mukaddesatçılığa, milliyetçi olmayan Batıcılık uyduculuğa dönüşmüştür. Başka bir ifade ile toplumsal devrimi hedeflemeyen milliyetçilik geleneksel ve dinsel değerleri yüceltmek şeklindeki gericiliğe, bağımsızlıkçı olmayan Batıcılık da Batının yörüngesine girmek şekline dönüşmüştür. Böylece toplumsal devrimcilik görüşü yok edilmiş, uluslaşma ve Batılılaşma akımları devrimciliğe aykırı, toplum kalkınması ve bağımsızlık davalarından kopuk ideolojiler haline gelmiştir.⁴²¹

Berkes Türkiye'nin içeride, toplumsal değişme konusunda yaşadığı sapma ile dışarıda, Batı'nın tekrar uydusu olma gibi gelişmeleri Kemalizm'in yıkılışına yol açan iç ve dış koşullar olarak nitelemiş bundan dolayı da Atatürkçülüğün sadece sözde kaldığını belirtmiştir.

Batılılaşmayı, Batının ulaştığı toplumsal gelişmişlik düzeyini Türk toplumunda var edecek değişiklikleri yapmak olarak anlayan Berkes bunun, ancak ve ancak Batıdan bağımsız kalarak gerçekleştirilebileceğini ifade etmiştir. Japonya ve Rusya'nın kalkınma ve ilerlemesine dair yaptığı çözümlerinde bu iki ülkenin Batının şartlandırma ve sömürgeleştirme çabalarından sıyrılmış olmalarını başarılarındaki en önemli unsur olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı Berkes'e göre *“Batıdan bağımsız olmayan hiçbir geri kalmış toplum Batılılaşamaz, ilerleyemez...”*⁴²²

---

⁴²⁰Berkes, *Türk Düşününde...*, s. 186.

⁴²¹s. 258-279.

⁴²²s. 186.

7- Kemalizm'in Tarih Tezi ve Anlamı

Niyazi Berkes 1930'ların başlarından itibaren Mustafa Kemal'in teşviki ile başlayan tarih çalışmalarını da ele almış, bu konuyu da işlediği diğer konular ile bir bütünlük oluşturacak bir yaklaşımla yorumlamıştır. Tarih çalışmalarını 20. yüzyıl başlarında Türklerin dünya karşısındaki konumu ve Türk devriminin temel yönelişleri çerçevesinde tahlil etmiştir.

Berkes'e göre Osmanlı İmparatorluğu çökerken, kültürel ve ekonomik yönden yok olma sınırında olan, kendine ad verecek durumda bile olmayan bir halk yığını bırakmıştır. Bu olgular iki sonuç doğurmuştur: Türklerin dünya tarihinden kopuk, yalnız kalışları ve ulusal varlığın tarihsel temelini daha gerilerde arama zorunluluğu.⁴²³

Türk ulusçuluğunun birçok benzerlerinden farklı olarak tarihsel bir temelden yoksun olduğunu belirten Berkes bu yoksunluğun; Kurtuluş Savaşı'nın genel bir düşmanlık ortamında gerçekleşmesi, Wilson İlkeleri'ne göre bile Türklere ulus olarak var olma hakkının tanınmaması, Müslümanların Türklerin din için savaşmalarını beklemeleri ile ilgili olduğunu ifade etmiştir. Bu olgular bir halkın dünyada, tarihte, dinlerde, ideolojilerde kendini yapayalnız bulması demektir.

Bu koşullar altında Ulusal mücadeleden sonra temel mesele sadece bağımsızlığı sağlamak değil, aynı zamanda bir ulus yaratmak, dünyaya kabul ettirmek, gelecekte de yaşayabilecek yeni temeller üstüne oturtmak işi olmuştur.⁴²⁴

Yeni tarih anlayışının Cumhuriyet dönemine devrolan tarih yaklaşımlarının eleştirisi üzerinde yükseldiğini belirten Berkes bu yaklaşımlar ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur.

Hıristiyan tarihçiliği, Osmanlı-Batı mücadeleleri sebebiyle Türkleri daima yabancı ve barbar olarak görmüştür. Yanlışlar ve önyargılarla dolu bu tarih yazımı Batılı okurlarca da objektifliğe aykırı bulunmamış aksine üniversal gerçekler olarak kabul edilmiştir.⁴²⁵

---

⁴²³Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 260.

⁴²⁴s. 261-262.

⁴²⁵s. 268.

İslamcı tarih anlayışı Türkü sevedemediği gibi Türk de İslamcı din anlayışı ile uzlaşmamıştır. Bu anlayış Abbasi Halifeliğinin yıkılışı, Hilafetin dejenere edilişi, Müslümanlığın çöküşü gibi konuları Türklerin Müslümanlığı anlamamasına bağlamıştır.⁴²⁶

Osmanlı tarihçiliği ise Türkü hem hars hem de uygarlık tarihinin dışında bırakmıştır. Hıristiyan İslam Avrupa tarihlerinde olumsuz anlamda da olsa Türk daima var olmasına karşın Osmanlı tarihçiliğinde Türk kaba, anlayışsız, zalim ve erazilden başka şey değildir. Türkoloji tarihçiliği de Türkü göçebe bir ırk olarak Orta Asya'ya hapsedmiştir.⁴²⁷

Berkes, İslam, Osmanlı, Türkçü ve Batı tarihçiliği olarak sıraladığı bu yaklaşımların hiçbirinin tarihte Türk'e bir ulus olarak, hele uygarlığa katkı yapmış bir ulus olarak yer vermediğini ifade etmiştir.⁴²⁸

Eski tarih yaklaşımlarını ele aldığında Berkes Türklerin tarihte dinle olan ilişkisine dair ilginç genellemeler yapmıştır. Ona göre tarihte Türk peygamber veya ruhani yaratmamış ama ordu, devlet adamı, lonca ve zanaatçıyı bolca yetiştirmiştir. Türklerin tarihinde din, toplumsal varlığın temeli olarak görülmemiştir. Başta gelen sorun “siyasal” sorun olmuş, din ikinci planda kalmıştır.⁴²⁹

Kültürler (harslar)* tarihinde Türk bulunmadığı halde, uygarlık tarihinde Türk'ün yeri o kadar çok o kadar geniştir. Berkes'e göre Mustafa Kemal'in tarih boyunca İbrani, Arap, Yunan, Bizans “hars”larıyla karşılaşan Türk'ün buna “medeniyetçe” cevap vermiş olduğunu ve bunun tarihsel önemini kavramamış bundan ilham almamış olması ihtimal dışıdır.⁴³⁰

---

⁴²⁶Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 269.

⁴²⁷Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşmasını Berkes, Gökalp'in anladığı anlamdaki ulus biriminin mefkure olmaktan çıkıp gerçek olması olarak nitelmiştir. Bundan böyle eski Türkçülüğü sürdürmek anlamsız hale gelmiş, Türkocakları'nın yerine Halkevlerinin kuruluşu ile hem eski Türkçülük anlayışı terk edilmiş hem de topluma yönelen bir hakçılık anlayışı benimsenmiştir. s. 272.

⁴²⁸Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Osmanlıcı, İslamcı, Batıcı, Türkçü tarih görüşlerinde bir değişiklik olmamıştı. Sanki Kurtuluş Savaşı olmamıştı ya da oluşunun tarihsel bir anlamı yoktu. s. 263.

*Berkes burada hars kelimesini din anlamında kullanmaktadır.

⁴²⁹ s. 269.

⁴³⁰ s. 264.

Berkes Türk uluslaşmasının öz sorununu devlet ve ekonomi bağımsızlığı-özgürlüğü sorunu olarak nitelemiştir. Atatürk'ün, Türkün tarihte medeniyetle olan ilişkisini aydınlatmaya dönük tarih anlayışını da bu uluslaşma sürecini destekleyecek ve tamamlayacak bir çaba olarak değerlendirmiştir.

Türk devriminin temel doğrultusundan saparak toplumsal devrim amacından uzaklaşması ve giderek Batı'nın uydusu haline geldiği yolundaki tespitlerine benzer tespitleri, uluslaşma ve yeni tarih görüşü konusunda da sıralamıştır.

Ona göre, Atatürk'ün tarih görüşü birçok kişiye bir şovenlik olma izlenimi vermiştir. Kemalizm'in ırkçılık ya da Batıcılık değil, yeni uluslaşan bir toplumda yeni bir hakçılık anlayışı ile yürütülecek devrimcilik olduğu anlaşılmamış ya da unutulmuştur.⁴³¹ Tarih görüşü güneş dil teorisi ve akın piyesleriyle çarpıtılmış, aydın-politikacı elinde halka güvensizlik yaratan sinsî bir propaganda ile yozlaştırılmış, bir yandan da yeni kuşaklara ırkçılık aşıl原因an bir ideoloji olarak öğretilmiştir. Menderes döneminin gelişine kadar Kemalizm ırkçılılık, faşistlik, dincilik, şariatçılık, oportünistlik saldırıları altında ezilmiştir.⁴³²

8- Aydınlar ve Yabancılaşma

Yön dergisinin sayfalarında sıkça işlenen aydın, aydının sorumlulukları, halk ile olan yakınlığı ya da uzaklığı gibi konuları Berkes de ele almıştır.

Berkes'in aydınlara dair değerlendirmeleri ile Osmanlı yenileşme tarihine dair çözümlenmeleri bir bütünlük ve tutarlılık içindedir. Berkes nasıl Osmanlı düşün hayatının, devletin ve toplumun kökten değişmesi gerektiği fikrine yaklaşmasını çok önemli bir aşama olarak değerlendirmişse aydınları da bu çerçevede değerlendirmiştir.

Tanzimat dönemini ele aldığında bu dönemin aydınlara dair en önemli eleştirisi toplum ve ilerleme konusunu doğru kavrayamamış oldukları konusundadır. Buna göre, aydınlar toplumun geriliğinin sebebini cehalet, çareyi de okuma yazmanın artırılması olarak düşünmüşlerdir. Okumuşların bu zannı gerçekleşmeyince aydınlara halka nefreti artmıştır. Bu, başlangıçtan beri var olan

---

⁴³¹Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 277.

⁴³²s. 278.

yönetici-reaya ayrımının yeni dönemde yeni bir kılıkta ortaya çıkan okumuş-halk uçurumudur.

Sadece bilgi birikiminin değil aydınların tüketim alışkanlıklarının da halk ile arasındaki ayrılığı arttırdığını savunan Berkes bu sürecin, giderek halkın aydınlara güvenini yitirmesi, onlara ahlaksız damgası vurması aşamasına vardığını böylece iki tabaka arasındaki uçurumun derinleştiğini belirtmiştir.⁴³³ Berkes, aydınların toplumsal sorunlara doğru teşhis koyamamasını ve halktan uzak düşmesini *yabancılaşma* olarak nitelemiştir.

Yabancılaşma konusunda belki en ilginç değerlendirmelerinden biri de Halkevleri ile ilgili olanıdır. Berkes'e göre Halkevleri, halkı, politik olarak sömürülemez düzeye çıkaracak kurumlardı. Yabancılaşma karşıtı çözüm de bu idi. Bu olumlu gidişten uzaklaşmayı Berkes yine Türk devriminin genel doğrultusundan sapılmış olmasıyla açıklamıştır. Buna göre, Türkiye'nin Batı uyduculuğuna tekrar girişi ile aydın ile halk arasındaki makası kapatma süreci sekteye uğramış, dış güçlerin etkisi ile okumuş-halk arasında yalnız uçurum değil zıtlık ve uyumsuzluk gelişmiştir.⁴³⁴ Yabancılaşmanın bundan sonraki bariz vasfı aydınların, halk kitlelerinin kutsallaştırılan geriliklerinde kalmasını istemeleridir. Berkes bu durumu yozlaşmış ulusçuluk olarak adlandırmıştır.⁴³⁵

9- Sosyalizm-İslam Sosyalizmi

Niyazi Berkes'in sosyalizme dair fikirleri Türkiye'nin son iki yüzyılını ele aldığı yazılarında beliren mantığını ve yöntemini anlamada anahtar görevi görecek niteliktedir.

Berkes sosyalist düşünürlerin Batı toplumlarının tarihsel süreçleri konusunda vardığı sonuçları değil, sosyalizmin toplumları çözümlemede kullandığı çağdaş metotları önemli bulmaktadır: "*Batı sosyalist düşüncesinin başlıca eserlerinin çevirilerinin asıl katkısı, düşün ve kavram disiplini vermelerindedir; yoksa gerçek,*

---

⁴³³Berkes, *Türk Düşününde...*, s. 288.

⁴³⁴s. 297.

⁴³⁵Batılılaşmışların yaşamı için toplum çoğunluğunun geri kalması gereklidir. s. 287-288.

sosyalist düşün çevirilerinden değil, o düşün disiplininin etkisi ile yapılacak yerli çalışmalardan doğacaktır.”⁴³⁶

Sosyalizmin, toplumların tarihsel süreçlerini çözümlemede sunduğu metotları Türkiye’deki sosyalist çevrelerin kullanabilmesi konusunda Berkes olumsuz yargılara varmıştır. Ona göre bu çevreler Batı’daki sosyalist literatürde her toplum için, her aşama için her tarih ve her ulus için mutlak geçerliliği olan hazır formüller bulunduğunu sanmaktadırlar. Türk sosyalistleri sosyalist düşünürlerin devrimsel nitelikteki görüşlerini kendi toplumunun gerçeğini anlama yolunda kullanamamaktadırlar. Bu yönleriyle kopyacıdırlar, taklitçidirler ve eski yabancılaşıma geleneğinden kutulamamışlardır.⁴³⁷

Berkes sosyalist çevrelerin kopyacılık olarak nitelediği tutumlarına bu çevrelerin Türk tarihini tahlil etmede kullandığı kavramları örnek olarak vermiştir. Ona göre, Türk çağdaşılaşma süreci kopya edilmiş «üstyapı-altyapı», «sınıf savaşı» gibi önemli, fakat ancak tarih ve felsefi düşün çerçevesi içinde değerlendirilebilecek «ayetleştirilmiş» kavramlar içine daraltılarak tahlil edilemez. Türk toplumunun geçmişinde, Batı toplumlarının tarihinde olmayan *İslam dini, doğu toplum-devlet türü, Osmanlı İmparatorluğu geleneği* gibi üç tarihsel ayrıcalığın olduğunu belirten Berkes bu farklılıklar sebebiyle yukarıdaki kavramlar ile yapılacak çözümlemenin yetersiz olacağını savunmuştur. Ona göre saydığı bu üç farklı tarihsel süreci, benimser görünmek korkusu sebebiyle, sosyalistler görememekte ya da tümünden inkar etmektedir.⁴³⁸

Berkes’e göre Batı kavramları ile (üstyapı-altyapı, sınıf savaşı) toplumu anlama çabası Mustafa Kemal’in toplum ve sınıf yapısına dair görüşlerinin, tarih arayışının Türkiye’deki sosyalistlerce anlaşılmasını engellemekte, Kemalizm, sosyalist cenahta görmezlikten gelinecek bir yama gibi kalmaktadır.⁴³⁹

Sosyalizmin Türk toplumuna uyarlanmasında saptadığı yanlış yaklaşımların ardından Berkes kendi yaklaşımını açıklıkla belirtmiştir. Ona göre, Türkiye’deki

---

⁴³⁶Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 10.

⁴³⁷s. 10, 298.

⁴³⁸s. 10.

⁴³⁹s. 11.

sosyalistler daha başlangıçta sosyalist düşünün ulusçulukla uzlaşmaz bir görüş olduğuna inanmışlardır. Oysa Marks, Engels, Lenin ve Mao Avrupa dışı toplumları ele aldıklarında *sınıf savaşı* kavramından çok toplumların *uluslaşması* sorunu ile ilgilenmişlerdir.⁴⁴⁰

Berkes Sosyalist düşünün II. Dünya Savaşı sonrasında halkların uluslaşma sorunlarını ele almasını ve ulaştığı sonuçları fazlasıyla önemsemiştir. Bu sonuçlardan en önemli olanı da, toplumların uluslaşmasının, ancak kendi tarihsel geçmişlerini, emperyalizmin etkisiyle düşülen durumları eleştirerek ve onlardan silkinerek olacağının kanıtlanmış olmasıdır.⁴⁴¹

Berkes'in Sosyalizmin Avrupa toplumlarına dair çözümlerinde vardığı sonuçları ya da kullandığı kavramları değil de sömürge konumundaki toplumları ele aldığına öne çıkardığı noktaları önemli bulması, Berkes'in Yön dergisindeki yazılarında beliren yaklaşımı anlama açısından önemlidir. Zira kendisi de Osmanlı'nın yenileşme tarihini, Batı ile olan ilişkileri çerçevesinde ve bir anlamda Batı'nın yörüngesinden çıkarak bağımsızlığa ve uluslaşmaya dönük adımları açısından değerlendirmiştir.

Niyazi Berkes 1940'ların başlarından itibaren kaleme aldığı yazılarında laikleşme çabalarını dünyevi sorunları çözmede doğru ve gerekli bir aşama olarak değerlendirmek, din ve gelenek boyunduruğundan kurtulmayı uygarlık yolunda ilerlemenin temel şartı kabul etmek gibi görüşlere yer vermişti. Bunlar göz önünde tutulduğunda Berkes'in İslamiyet ile Sosyalizmin kaynaştırılması yönünde bir görüşü savunmasının imkansızlığı ortada olmakla birlikte yine de 1960'larda bu konuda yazdıklarına değinmek gerekmektedir.

Bu konuda yazdıkları başka bir açıdan da önem taşımaktadır. Berkes 1965 sonlarında İslam sosyalizmi ideolojisinin öncüsü ve uygulayıcısı olarak görülen bazı Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkelerinde incelemelerde bulunmuştur.⁴⁴²

---

⁴⁴⁰Berkes, **Türk Düşününde...**, s. 11.

⁴⁴¹s. 12.

⁴⁴²Niyazi Berkes 1965 sonbaharında Lübnan, Suriye, Mısır, Tunus ve Cezayir'e yaptığı üç aylık seyahatin izlenimlerini 1966 ilkbaharında Yön dergisinde yayınlamıştır. Bu yazılar daha sonra 1969 yılında *Arap Dünyasında İslamiyet Milliyetçilik Sosyalizm* adıyla (İstanbul-Köprü Yayınları) yayımlanmıştır. Aynı kitap 1975 yılında ise *İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm Arap Ülkelerinde*

İzlenimlerinden önce İslam ile Sosyalizm'in uzlaşabilirliğini Gelenekçi İslam ve Marksizm açısından sorgulamıştır. Buna göre Gelenekçi İslamcı görüş, İslam'ın, getirdiği eşitlikçi prensiplerle sosyalizme ihtiyacı olmadığını savunmakta, Marksizm ise İslam'ı, Sosyalizmden çok Kapitalizm'e yatkın bir din olarak nitelirmektedir. Berkes İslam ya da Arap sosyalizmi olarak ortaya konan görüşü bu uzlaşmaz iki anlayışın uzlaştırılması çabası olarak değerlendirmiştir.⁴⁴³

İncelemelerde bulunduğu ülkelerde Sosyalizm'den ne anlaşıldığını çeşitli örneklerle açıklamıştır. İslam ülkelerinde etkin olmuş ve sosyalist olarak da kabul edilen Cemalettin Efgani'nin düşüncelerindeki temel tezin ulusçuluk ya da sosyalizm değil, din olduğunu, onun, kalkınmada temel dayanak olarak dini kabul ettiğini ifade etmiştir. Efgani'den daha etkili olan Muhammet Abduh'un ise Sosyalizm şöyle dursun Arap ulusçuluğu fikrine bile ulaşamadığını, din düşüncesinde aydınlanma, eğitime önem verme gibi düşünceleri dolayısıyla önemli olduğunu savunmuştur.⁴⁴⁴

Sosyalizme dair düşüncelerin Sovyet Devrimi'nden önce Arap dünyasına ulaştığını belirten Berkes ancak bunun Marksist sosyalizm değil pozitivist, Darwinci görüşler olduğunu, eşitliğe dayalı bir toplumun, sınıf savaşımı ile değil bilim, fen, eğitim ve aydınlanma ile kurulabileceğinin öngörüldüğünü ifade etmiştir. Bu da sosyalist değil liberal toplumun hedeflendiğini göstermektedir.⁴⁴⁵

Tunus'ta sosyalist olarak bilinen Tahir Haddad Marksist tarih felsefesini ve sınıf savaşı teorisini reddetmiştir. Cezayir'in katıksız sosyalisti sayılan Muhammed Harbi, Cezayir sosyalizminin temelini Arap-İslam temeli olduğunu ileri sürmüştür. Harbi'ye göre, Cezayir devrimi, İslamlaşma onun gerçek yanı olan ilerici ruhunu geri getirmelidir.⁴⁴⁶

Gördüklerim Üzerine Düşünceler adıyla (Ankara-Bilgi Yayınevi) yayınlanmıştır; Berkes'in 1958-59'da Pakistan, Hindistan ve Japonya'da gerçekleştirdiği, on altı ay süren inceleme gezisi sırasında edindiği izlenimlerle ilgili olarak kardeşi Enver Berkes'e yazdığı mektuplar da kitaplaşmıştır. Niyazi Berkes, **Asya Mektupları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.

⁴⁴³Niyazi Berkes, **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 230.

⁴⁴⁴Berkes, **İslamlık, Ulusçuluk...**, s. 232-233.

⁴⁴⁵ s. 234.

⁴⁴⁶ s. 236-237.

Mısır'da Nasır devriminden on yıl sonra 1962'de yeni rejimin sosyalist olduğu resmen açıklanmıştır. Nasır, *Devrimin Felsefesi* adlı eserinde İslamı dünyadaki ilk başarılı sosyalizm deneyi olarak nitelemiştir. Nasır aynı eserinde Tanrıya inanç ve şeriata uyma gerekliliklerini bildirdikten sonra yeni rejimin, ulusal yaşam yönünü dinin ve ahlaksal değerlerin çerçevesi içinde geliştirme amacı güttüğünü hatırlatmıştır. Mısır'da Nasır devriminden sonra İslam'ın sosyalizme ihtiyaç duymadığı şeklindeki gelenekçi İslamcı görüş ile İslam'ın Kapitalizme yakın olduğu şeklindeki Marksist görüş susmuştur. Ulema arasında bile sosyalizmin İslam'a aykırılığı bir yana, dinin bir gereği olduğu görüşü öne çıkmıştır. Bunda Sovyetler Birliği'nin teşviki ile rejime yaranma isteği etkili olmuştur.

Berkes önceki yüzyıllarda başka anlama gelmek üzere yorumlanmış olan Kuran ayetlerinin İslam Sosyalizmi akımı ile birlikte, Arap ülkelerinde, sosyalizmin bazı prensipleriyle örtüşecek şekilde yorumlandığına da dikkat çekmiştir.⁴⁴⁷

Arap ülkelerinde sosyalizm olarak ifade edilen görüşlerin bilimsel sosyalizm ile ilgisi olmayan bir akım olduğunu tespit eden Berkes bu akımın bir yandan laikliğe karşı öte yandan Marksist sosyalizme karşı çifte bir savunma hizmeti gördüğünü savunmuştur. Bu niteliği ile onu sosyalizmden ziyade dinci ulusçuluk olarak nitelemiştir.

Arap sosyalizmine ilişkin en önemli tespitlerinden biri de Arap ülkelerinde din işleri ile dünya işleri arasında bir ayrılığın bulunduğu henüz daha anlaşılammış ve yapılamamış olduğu yolundadır. Devrimcilik ile gelenekçiliğin bir arada yürütülemeyeceğini kabul eden Berkes Araplar arsında ulusçuluk, sosyalizm, dünya ve siyasa sorunlarının dinden bağımsız olarak ele alınmadığını dolayısıyla Devrimcilik ilkesinin çağdaşlaşma ilkesine bağlanmadığını belirtmiştir.

Ulusçuluk konusunda Arap dünyası ile Türkiye arasında ciddi bir farklılığa da işaret etmiştir. Türk ulusçuluğunun İslam şeriatına özellikle Selefî Arapçılığına tepki

---

⁴⁴⁷Suriyeli Mustafa as-Sibahi ve al-Khuli bazı ayetlere getirdikleri yeni yorumlar ile sosyalizmin eşitlik prensibinin veya toplum yararına ekonomiye devletin müdahalesi etmesi görüşünün İslam'da var olduğunu savunmuşlardır. Berkes, **İslamlık, Ulusçuluk...**, s. 239-240.

olarak gelişmiş olmasına karşın Araplarda, İslamlıkla Araplık birbirinden ayrılamamış, Araplık, ulusçuluk değil Araplık-din beraberliği olarak görülmüştür.⁴⁴⁸

Türkiye’de ulusçuluk ve laikliğin gelişmesinde toplumun geleneklerinin kusurlarını deşme, gerilik nedenlerini toplumun kendi çarpıklıklarında görme fikri öne çıktığı halde Araplar arasında sosyalizmden önce ve sonra hakim eğilim, toplumun geriliğinin nedenlerini, sorumluluğunu Araptan başka olan güçlere yükletme eğilimidir.

Bu eğilimin sebebini Berkes, Emperyalizmin etkisi altında kendine güvenini kaybeden toplumlarda devrim önderleri toplumun çağdışı geleneklerini eleştirme yerine idealleştirme isteği yaşayan uluslara özgü ve aşağılık duygusunun tersine çevrilmiş olan bir üstünlük duygusuna bağlamıştır. Önceleri Yahudilik ve Hıristiyanlık İslamlığın bozulma sebebi olarak görülmüş, şimdilerde ise Arapların geri kalış veya yoksulluğunun sorumlusu olarak kapitalizm, kolonyalizm ya da emperyalizm görülmüştür. Bu yaklaşım sonucunda Berkes, geri kalışta Araplığın ya da İslam ümmet yapısının çağ değişimleri yüzünden kendisinde meydana gelen kusurların payının olabileceği konusunun gözden kaçırıldığını belirtmiştir.⁴⁴⁹

Niyazi Berkes’in Sosyalizmin yeni bir yorumu ve uygulaması olarak 1960’ların başlarında Arap dünyasında ortaya çıkan düşüncelerin ve uygulamaların iktisadi açıdan nasıl bir gelecek hazırlayabileceği konusundaki yorumları da ilginçtir. Kesin bir yargıya varabilmek için gelecekteki gelişmeleri beklemek gerektiğini belirterek açık kapı bıraksa da ona göre, Arap ülkelerindeki iktisadi politikalar, bu ülkelerin ekonomik yapısını ve ilişkilerini burjuva kapitalizmi yönünde geliştirmektedir.⁴⁵⁰

Mihri Belli ile Doğan Avcıoğlu’nun Garaudy’nin kitabını Türkçeye çevirmeleri ve ağırlıklı olarak Garaudy’den fazlasıyla etkilenerken, Yön sayfalarında İslamiyet ile Sosyalizmi telif etmeye dönük bir çabanın belirmesi ile ilgili olarak da Berkes değerlendirmelerde bulunmuştur.

---

⁴⁴⁸Berkes, **İslamlık, Ulusçuluk...**, s. 245-247.

⁴⁴⁹s. 246-247.

⁴⁵⁰s. 248.

Batı ve Batıcılık fikirlerine karşı gelmiş biri olarak Batılı bir yazarın etkisi altında bir de Doğu ve Doğuculuk modasının açılmasına karşı olduğunu belirtmiştir. Karşı oluş sebebi, yukarıda yer verilen Türk Sosyalistlerine yöntem konusunda getirdiği eleştiri paralelindedir: “*Mesele, Avrupa ve Hıristiyanlık dışı toplumların tarihi ve dini üzerinde toplumcu bilim açısından henüz eleştirilmemiş olan, doğu-bilimcisi batılı yazarların kitaplarından gelme bilgilere dayanarak, bu toplumların (Doğu toplumlarının) aydınlarına öğüt verme huylarına karşı alınacak tutum meselesidir. Bu toplumların aydınları bu adamların sorumsuzca ileri sürdükleri fikirleri, onların Batılı yani üstün oluşlarına bakarak benimsiyorlar, daha iyisini kendileri de bilmediklerinden bunlardan avare fikir modaları çıkarıyorlar.*”⁴⁵¹

Berkes, Batılı toplumcu aydınların, emperyalist Avrupalıların “... *doğulunun milliyeti, kültürü, geleneği, geleceği, her şeyi Müslümanlıktır...*” şeklindeki bakışını koruduklarını, “... *bizim emperyalizmimizi reddedin, Müslümanlığa dönün...*” tavsiyesinde bulduklarını, bu önerinin de din yönünden Batıya karşı gelmek özleminde bulunan doğulu aydınlara çok çekici geldiğini vurgulamıştır.⁴⁵²

Berkes ile ilgili olmakla birlikte, Türk aydınlarının düşünsel gelişimi ve değişiminde hangi saiklerin etkili olduğu konusunda önemli bulguları da içeren bir makale, Berkes’i anlama konusunda kıymetli tespitleri içermektedir. Buna göre, değişik dönemlerdeki başat tercihler Türk entelektüellerini zaman aralığında kendi içinde çelişik sayılabilecek noktalara yöneltmiştir. Türkiye’de entelektüellerin düşüncelerinin en fazla değiştiği konulardan birinin din konusu olduğu, bir dönem siyasetin belirlediği yeni yönelimler eseri olarak Avcıoğlu ve Belli’nin sosyalizm ile İslamiyet arasında çakışma noktaları olduğunu savundukları, ancak fikirlerinin daha sonra değiştiği ifade edilmiştir. Berkes’in ise daha sonra olduğu gibi o sıralarda da din ve laiklik konusunda istikrarlı bir tutum takındığı belirtilmiştir.⁴⁵³

---

⁴⁵¹Niyazi Berkes, “*Doğu ve Doğuculuk Modası*”, **Yön**, Yıl:5 Sayı: 147 21 Ocak 1966, s. 8; Kahire’den Cezayir’e kadar gördüğüm şeylerden biri şudur: Bu diyarların ileri düşünüşlü kişileri hala Batılı (hem de toplumcu Batılı) hoca efendilerin önüne diz çökmüş çömezlere dönmüşler. s. 8.

⁴⁵²Berkes, **a.g.m...**, s. 10.

⁴⁵³Kurtuluş Kayalı, “*Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi*”, **İz Bırakmış...**, s. 102-103.

Bölüm Değerlendirmesi

Niyazi Berkes'in Yön'deki yazıları, daha önce Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinde, *fikirler* cephesinden tahlil ettiği Türk tarihinin son iki yüzyılını, daha çok siyasal gelişmeler boyutuyla zenginleştirme çabası olarak değerlendirilebilir.

Berkes'in Yön yazıları hakkında yapılmış değerlendirmelere yer vermeden önce onun Yön yazılarında hangi konulara ağırlıklı olarak değindiğini ele almak doğru olacaktır.

Osmanlı-Batı ilişkileri ve bu ilişkinin sonuçları, Osmanlı'nın Batı'yı ve kendini nasıl konumlandığı, Osmanlı'daki değişimin hangi temeller üzerinde yürütüldüğü, Cumhuriyet döneminin, Osmanlı döneminden hangi yönleriyle ayrıldığı, ağırlıklı olarak işlediği konular olmuştur.

Öncelikle Berkes'in, Batı ve çağdaşlaşma konusundaki anlayışını somutlaştırmak gerekmektedir. Zira geçmişe ve geleceğe ilişkin çözümleri bu görüşü üzerinde yükselecektir.

Berkes, Avrupa'nın 15. yüzyıldan beri gerçekleştirdiği teknolojik ilerlemeler, üretimin modernleşmesi, bu süreçlerle paralel olarak toplumun geleneklerin ve dinin sınırlayıcılığından sıyrılarak akılcı bir dünya görüşünü var etmesini uygarlığın, ilerlemenin en önemli uğrakları olarak kabul etmiştir. Batı'nın olumsuz nitelikleri olarak da emperyalist ve başka toplumlar için sömürgeleştirici, geriletici tarafını öne çıkarmıştır.

Batı ile ilişkilerinde Osmanlı'nın, Batının sanayileşme başarılarından uzak kalışını, Batının emperyalist niteliğini kavrayamamasını, ekonomik açıdan korumacı olamamasını Osmanlı yıkılışında belirleyici unsurlar olarak ele almıştır.

Osmanlı devlet adamı ve aydınlarının Batı karşısında devleti güçlendirme çabalarını iki açıdan değerlendirmiştir. Bir yandan Avrupa'nın geçirdiği değişimlerin doğru bir şekilde kavranıp kavranmadığını, diğer yandan bu kavranışla da bağlantılı olarak ülke içinde adına nelerin yapıldığını çözümlmeyi önemsemiştir.

Avrupa'nın teknolojik ve iktisadi ilerlemelerinin en önemli sonucu olarak belirli bir sınıfın (burjuvazi) doğuşunu ve toplumun bütün alanlarda köklü bir

değişim geçirmiş olmasını önemseyen Berkes Osmanlı yenileşme çabalarını, aydınlarını, akımlarını da aynı mantıkla değerlendirmiştir.

Lale Devri'nden başlayarak gelişen yenileşme akımlarını, çabalarını değerlendirirken Avrupa'nın iktisadi değişikliklerini doğru kavrayan, toplumsal değişme gerekliliğini fark eden veya bu görüşe yaklaşan her düşünceyi, uygulamayı çağdaşlık yolundaki doğru yaklaşımlar olarak değerlendirmiştir. Bu çerçevede İkinci Meşrutiyet dönemine kadar olan evreyi de bir türlü doğru tedavi yöntemlerinin bulunmadığı süreç olarak yorumlamıştır.

Halka Doğru hareketinin halka yönelmiş olmasını, Prens Sabahattin ile Abdullah Cevdet'in toplumsal değişimin gerekliliğini fark etmelerini bu dönemin en önemli kazanımları olarak değerlendirmekle birlikte İttihat ve Terakki yönetimini bu akımları, düşünceleri yozlaştıran ve iktisadi açıdan geçmişin hatalarını tekrarlayan bir dönem olarak nitelemiştir.

Berkes, Kurtuluş Savaşı'nı ve sonrasında siyasal alanda gerçekleştirilen değişiklikleri Batı uyduculuğundan kurtulma ve toplumsal değişmeyi mümkün kılacak temel alt yapı değişiklikleri olarak değerlendirmiştir. Ona göre bu değişiklikler iki yüzyıllık deneylerin zorladığı ve gerekli kıldığı eylemlerdir ki, böylece iki yüzyıllık bocalama sona ermiştir.

Osmanlı dönemi bocalama ve başarısızlıklarının bir anlamda Türk devrimine yol gösterici olmak gibi bir katkısı olduğunu kapalı olarak ifade eden Berkes'in, Osmanlı tarihinin, Türk devrimini yüceltmek amacıyla olsa gerek, olumsuz yanlarını daha çok öne çıkardığı söylenebilir. Diğer Yön yazarlarında da gözlemlenen bu yaklaşımı, anılan dönemde toplumda anti-emperyalist, bağımsızlıkçı bir ruh yaratma amacına dönük bir tutum olarak değerlendirmek mümkündür.

Saltanat ve Halifeliğin kaldırılışını, halk egemenliğine dayalı bir yönetim kurulmasını, din-devlet ayrılığını Berkes toplumun yaşam koşullarında köklü bir dönüşüm gerçekleştirilebilmesini mümkün kılacak zorunlu adımlar olarak değerlendirmiştir. Bunu doğu tipi toplum türünden Batı tipi toplum türüne geçiş olarak da nitelendirmiştir.

Toplumsal devrim ile Berkes'in Türk toplumunun üretim biçimlerini modernleştirmek, ortaçağ kalıntısı feodal toprak mülkiyetini tasfiye etmek, iktisadi,

teknolojik alanlarda ve eğitimde sağlanacak gelişmeler ile toplumu akılcı bir dünya görüşüne yaklaştırmayı kastettiği anlaşılmaktadır. Bu da Batı'da son beş yüzyılda gerçekleşen değişimlerin Türk toplumunda var edilebileceğini mümkün ve gerekli gördüğünü işaret etmektedir.

Batılılaşma ve toplumsal devrim kavramlarını aynı anlama gelmek üzere kullanan Berkes toplumsal devrimin gerçekleştirilme yöntemi konusunda, Türk tarihi ile Batı tarihi arasındaki farklılıkları ve Cumhuriyet dönemine intikal eden toplumun özelliklerini esas almıştır.

En önemli mesele olarak gördüğü toplumsal devrimi gerçekleştirebilmek yolunda Batı'nın sömürgeleştirici gücünden sakınabilmeyi ve içeride iktisadi alanda başarılı olmayı vazgeçilmez prensipler olarak kabul etmiştir.

Osmanlı'dan Cumhuriyete güçlü bir sanayinin ve bir burjuva sınıfının intikal etmemiş olduğunu belirten, Batının sömürgeci niteliğini de göz önünde tutan Berkes bu nitelikleri ile Türkiye'nin Batı'da olduğu gibi Kapitalist bir kalkınma yolu izleyemeyeceğini savunmuştur.

İktisaden kalkınma ve toplumu bütün yönleri ile çağdaştırmada devlet öncülüğünde gerçekleştirilecek tarım ve sanayii bir bütün olarak kapsayacak politikaları doğru yol olarak görmüştür. Kapitalizm ve Sosyalizm'den farklı olması gerektiğini belirttiği bu özgün yolu ayrıntılandırmaktan ziyade 1930'lardan itibaren izlenen Devletçi ekonomi politikalarını Türkiye'nin özellikleri ve ihtiyaçları ile örtüşen politikalar olarak değerlendirmiştir.

Berkes'in en ilginç yorumları ve aynı zamanda ciddi çelişkileri de bu devletçilik ile toplumsal devrim konularında belirlemiştir.

Berkes' e göre Devletçilik toplumsal devrimi ve iktisadi kalkınmayı sınıf çatışması yaratmadan, toplumsal sarsıntılara meydan vermeden gerçekleştirmenin yoludur. Başka bir ifade ile siyasal alanda radikal değişiklikleri gerçekleştiren Kemalist devrimcilik, geri toplumsal yapıları ve ilişkileri zor yoluyla tasfiye etmeyi tercih etmemiştir.

Lale devrinden başlayarak toplumsal devrim fikrinin izini süren ve bu düşüncenin kemale ermiş halini Kemalizm'de bulan Berkes tam da en önemli dediği

konuda radikal değişikliklerin göze alınmadığı gerçeğini göz ardı etmiş gibi görünmektedir.

İlk yazılarından başlayarak toplumlar için üst yapı değişimlerinin kalıcılığının, iktisadi ve sosyal ilerlemeler ile mümkün olacağını savunan Berkes Cumhuriyetin, geri sosyal koşulların, ilişkilerin değiştirilmesi konusundaki çekingen tutumunun, tam da toplumsal devrim yürüyüşünü geriletliğini görememiş ya da eleştirmek istememiştir.

Devletçiliğin başarıları ve başarısızlıkları konusunda objektif değerlendirmelerde bulunurken önemseydiği devletçi ekonomi politikalarının şekillendiğı yılları aynı zamanda CHP'nin devrimci niteliğini kaybetmeye başladığı dönem olarak değerlendirmiştir. Ona göre Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı halktan destek görmesi CHP'de bir telaş ve giderek sapma yaratmıştır. Sınıfsal açıdan çıkar grupları ile organik bağları olmayan aydın, asker, memur gibi devrimci gruplar yerine eşraf, ağa, tüccar gibi kesimler Parti'de etkin olmaya başlamıştır. Bundan dolayı Devletçilik tarım kesimini kapsamayacak şekilde uygulanmış, giderek toplumsal devrim hedefinden uzaklaşmıştır.

Berkes çok önemli bulduğu bu devrimci doğrultudan uzaklaşma konusunda Mustafa Kemal'in tutumunun ya da tepkisinin ne olduğu konusuna açıklık getirmemiştir. Toplumun dönüştürülmesi konusunu ele aldığında onda beliren bir diğer ilginç yaklaşımı da radikal adımların atılmasını, kapalı bir biçimde de olsa, Mustafa Kemal'den sonra ülkeyi yönetmiş kadrolardan beklemiş olmasıdır.

İktisadi alanda halktan yana ve kalkınmayı sağlayacak politikalardan uzaklaşma ile kültür politikalarındaki sapma ve yozlaşma Berkes'e göre paralel ve eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'nin dış politikada Batı'nın uydusu haline gelişi, toplumun yaşam koşullarında köklü bir dönüşümün gerçekleştirilmesi amacından uzaklaşması ile uluslaşma sürecinin temel adımları olan laik eğitimden uzaklaşması, tarih tezi gibi arayışların çarpıtılması gibi olumsuzluklar aynı dönemde gerçekleşmiştir. Bu açıdan onun Atatürk sonrası CHP ile DP dönemini aynı kefeye koyduğu, hatta CHP dönemini özgür düşüncenin susturulması yönüyle daha kara bir dönem olarak nitelediğı görülmektedir.

Türk toplumunun uluslaşma sürecinin kesintiye uğratılması konusunda Berkes ilginç bir değerlendirme de yapmış örneğin tarih ve dil teorilerinin Atatürk döneminde yanlış anlaşıldığını ve gerici fikirlere dönüştürüldüğünü savunmuştur.

Kültür politikalarındaki sapmayı, diğer konularda yaptığı değerlendirmelerle tutarlılık oluşturacak biçimde, geçmişin zararlı akımlarının tekrar canlanmasının sebebi olarak değerlendirmiştir. Bu gerici akımları da Osmanlıcılık, ırkçılık ve mukaddesatçılık olarak sıralamıştır.

Türk çağdaşlaşmasını aydınlar, fikirler ve kurumlar çerçevesinde ele aldığı telif eserinde (*Türkiye’de Çağdaşlaşma*) ve makalelerinde Berkes, Türk devrimini, toplumun çağdaş dünyada var olabilmesini mümkün kılacak, bütün alanlarını kapsayan bir uygarlık yörüngesi değiştirme atılımı olarak değerlendirmişti. Bu çerçevede Yön yazılarında; Atatürk sonrası dönemde, Türk devriminin yönelişi, doğrultusu ile uyuşmayan, bu doğrultuyla çelişki oluşturan iktisadi, siyasi ve kültürel alandaki sapmaları tespit ettiği söylenebilir.

1930’larda beliren Türk Devrimi’ni bir ideoloji haline getirme çabaları ilgili olarak yaptığı değerlendirme de bu çerçevede ele alınabilir: Kemalizm, komünizm, faşizm, Nasyonal sosyalizm gibi pek çok ideolojilerle kıyaslandı. Bu kıyaslamalarda bu devrim (Kemalist Devrim)lerin ancak çağ düzeyine çıkmış, geleceğin siyasal-ekonomik ideolojilerinin doğuşunun ön koşullarını hazırlayan değişimler getirmesi anlamında olmak şartıyla yerindedir.⁴⁵⁴

Berkes, Yön yazılarında Türkiye’de, sosyal ve iktisadi alandaki yapısal geriliklerin tasfiye edilemediğini tespit ettiğine göre, çağdaş ideolojilerin toplumsal sınıflarca sahiplenileceği iklimin oluşturulamadığı sonucuna da varılabilir.

Bu sonuç, çağdaş ideolojilerin nihayetinde sadece aydın tabakasına hitap edeceği gibi bir soruna işaret etmektedir. Bir yanda Aydınların fikri gelişkinliği diğer yanda, toplumun çağdaş ideolojilere uzaklığını asıl belirleyen olarak, iktisadi-sosyal alandaki gerilikler. Bu olgu, Tanzimat dönemi için söz konusu olan, aydın-halk kopukluğu probleminin Cumhuriyet dönemi için de söz konusu olduğunu düşündürmektedir.

---

⁴⁵⁴Berkes, *Türkiye’de...*, s. 512.

Yön dergisinde geniş yer tutan, sosyalizm ve Türkiye’de sosyalizmin kurulması konusunda Berkes’in, dergide beliren genel eğilimden ayrıldığı görülmektedir. Dergi’nin sayfalarında sosyalizmden sıklıkla bahsedilmesine karşın gerçek anlamda bir sosyalizmin amaçlanmadığına daha önceki bölümlerde değinilmişti. Berkes, bilimsel anlamıyla ele aldığı sosyalizmi, Türkiye için uygulanabilir bir model olarak görmemiş, kalkınma planlarında yararlanılacak yardımcı bir unsur olarak kıymetlendirmiştir. Yazılarında diğer Yön yazarlarında rastlanan Atatürk’ün Halkçılık prensibini sosyalizm için yorumlama eğilimi de yoktur.

Hakçılık ile ilgili en önemli değerlendirmesi Halkevlerini, halkı aldatılamayacak düzeye getirecek kurumlar olarak nitelemesidir. Ancak, iktisadi gelişmelerden bağımsız, sadece eğitim yoluyla gerçekleşebilecek bir aydınlanmayı mümkün görmediği de bilinince, Halkevleri ile ilgili değerlendirmesi, ilginç olmakla birlikte, açıklanmaya muhtaç halde durmaktadır.

İslamiyet ile Sosyalizmin telif edilmesine dönük Yön dergisinde geniş yer tutan yaklaşımlar da Berkes’in paylaşmadığı dahası, anlamsız bulunduğu eğilimlerdenidir. Onun genel düşününde din, ileri bir hareketin kalkış noktası olamayacak bir unsurdur. Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerindeki gözlemleri onun bu konudaki düşüncelerini teyit eder nitelikte olmuştur. Bu ülkelerdeki izlenimleri başka bir açıdan da önemlidir. İslam ülkelerinin Osmanlı’nın yaşadığı bunalımların benzerlerini yaşadığını, toplumsal meselelerin bu ülkelerde dinden, gelenekten bağımsız olarak hala ele alınamadığını görmüş olması Berkes’in, Kemalizm’in din ve gelenek konusundaki radikal tutumunun en doğru yaklaşım olduğu yolundaki kanaatini pekiştirmiş olsa gerektir.

1960’larda sol-sosyalist eğilimli aydınların yazılarında ve Yön sayfalarında sıklıkla değinilen, Türkiye’nin siyasal hayatında işçilerin oynayacağı rol konusu da Berkes’in düşününde pek fazla yer işgal etmemiştir. Başka bir ifade ile işçi sınıfı-burjuvazi mücadelesini Türkiye’nin temel çelişkisi olarak görmemiştir. İşçi sınıfı ya da genel olarak halk kitleleri konusunda Berkes’in bu yaklaşımı sosyal, iktisadi ve kültürel düzey açısından Türk toplumun nasıl gördüğü ile ilgilidir. Zira halkın, geri sosyal yapıların yıkılışı ile somutlaşmış bağımsız yaşam biçimi ve tarihimizden

edinilmiş aydınlık bir bilinçle, Türkiye'nin Kemalist doğrultuda yürümesini sağlayacak siyasal tercihler yapabilme yeterliliğine ulaşamadığını düşünmüştür.

Türk devrimini yarım kalmış bir süreç olarak ele alma, Türkiye'nin tekrar Kemalist devrimciliğe dönüş konusunda, siyasal kadrolara güven duymasa da, yine de başlıca rolü siyasal kadrolara ve aydınlara verme konusunda Yön'deki genel eğilimleri paylaşmıştır.

Devletçiliğin yozlaşması ile sınıfsız bir toplumun kurulabilmesinin imkansız hale geldiğini belirtmesi, sosyalist olmayan bir sistemle bunun mümkün olabileceğini düşündüğünü göstermektedir ki bu yönüyle Kadrocuları hatırlatmaktadır. Berkes'in Devletçilik ile ilgili tespitlerini, yer yer subjektif yorumlarla yüklü, değerini uzun zaman koruyamayacak görüşler olarak nitelemek yanlış olmasa gerektir.

Aydınların ideolojiler üstü kalabileceğini kabul etmiş olmasını da yine Kadrocuların görüşleri ile örtüşen yaklaşımı olarak kabul etmek mümkündür. Ancak bütün olarak değerlendirildiğinde, Kadrocuların Marksizm'i, geliştirmek istedikleri Kemalizm için, Yöncülerin Kemalizm'i, yorumlamak istedikleri Marksizm için kullanmaları, yaklaşımı Berkes için söz konusu değildir. Berkes için aslolan Kemalizm'dir. Geçmişin bocalamalarına en doğru cevap olan, yarım kalan ve bazı temel prensiplere uyularak sürdürülecek, tamamlanacak olan Kemalizm.

Yöncülerin iktidarı hedefleyen grubun sözcülüğünü yaptığı değerlendirmesi göz önünde tutulduğunda, Berkes'in, Türkiye dışında bulunmasının da etkisiyle, genel okuyucuya seslenebilmek için popüler bir üslupla yazmakla birlikte, siyasal gelişmeler üzerinde etkin olmaktan ziyade, tarihsel süreçlerden belirli ilkeler çıkarmayı önemseydiği görülmektedir.

Türkiye'de Çok Partili siyasal yaşama geçişin yerinden yurdundan ettiği bir insan olarak Berkes'in 1960'lardaki yazılarında özellikle CHP'ye karşı anlaşılabilir bir kırgınlık ve öfkenin izleri görünmekle birlikte, Türkiye'nin kalkınma, uygarlaşma yolunda gerekli olan tarihsel birikim ve maddi imkanlara sahip olduğunu görmekten doğan bir umudu taşıdığı da söylenebilir.

Berkes'in Yön dergisindeki yazıları *Türk Düşününde Batı Sorunu* adıyla kitaplaştıktan sonra kaleme alınan bir makaleye de değinmek gerekmektedir.⁴⁵⁵ Yazıda Berkes'in, Osmanlı yöneticilerinin iktisadi konulardaki başarısızlıklarının nedenlerini nasıl izah ettiği üzerinde durulmuştur.

Buna göre, Berkes başarısızlıkları yapısal nedenlerle değil de emperyalizmin baskıları ve yöneticilerin becerisizlikleri ile açıklamıştır. Oysa başarısızlığın açıklayıcısı, Batıda gelişen anlamıyla burjuvazinin (*sivil toplum*) yokluğudur. Berkes yapısal nedenlere eğilmediği, Osmanlı'nın içyapısal zaaflarını aramadığı, tarihe otonomi bağışlamadığı için dış etkiyi abartmış, konuyu suçluyu arama ve bulma çerçevesinde çözümlenmiştir.⁴⁵⁶

Berkes'in Yön dergisindeki yazılarında; dönemin genel atmosferi içinde Batı'yı ağırlıklı olarak emperyalist yönüyle tasvir ederek Kemalist bağımsızlıkçılığı öne çıkarmak istediği, Osmanlı dönemi iktisadi başarısızlıkları konusunda daha çok sonuçlara ağırlık verdiği, daha fazla okuyucuya ulaşmak için popüler bir üslupla yazdığı gerçeği göz önünde tutulursa adı geçen makalenin büyük oranda yerinde eleştiriler içerdiği söylenebilir. Ancak makalenin ilkin 1976 yılında bir dergide yayınlamış olduğu ve bu tarihten önce de Berkes'in *Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik eserinde, Osmanlı'daki iktisadi başarısızlıklara ilişkin yapısal nedenlere dayalı ciddi analizler sunduğu bilinince, makale sahibinin, eleştirdiği yazarın son eserlerini de dikkate alması, akademik bir tutum olarak kendisinden beklenecektir.

Yön hareketi ile ilgili yapılmış değerlendirmelerde, dergide beliren ideolojiyi bilimsellikten uzak bulmak ancak Berkes'in yazdıklarını önemsemek gibi yaklaşımlar da söz konusudur: "*Yöncü Kemalizm akımına –giderek belki de Berkesçilik adını alacak olan- bir yeni kol katılmıştır. Prof. Niyazi Berkes, YÖN'cülüğün ekonomik tezine pek yeni bir şey katmış sayılmazsa da, Kemalizm'i alabildiğine genişletip geliştirerek, ondan sosyal ve kültürel bütün alanları kavrayan pan-Kemalist bir felsefe, bir dünya görüşü çıkarmak istemiştir. Bu denemenin tarihsel gerçeklere ne derece uygun düştüğü, sağlam ve tutarlı bir dünya-görüşü*

---

⁴⁵⁵Şerif Mardin, "*Türk Düşüncesinde Batı Sorunu*", **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.239-248; Makalenin ilk olarak 18.01.1976 tarihinde **Politika** dergisinde yayımlandığı bilgisine dip not olarak yer verilmiştir. s. 239.

⁴⁵⁶Mardin, **a.g.m...**, s. 242-248.

*olup olmadığı tartışma konusu yapılabilir, ama sayın profesörün şimdiye dek kimsenin dokunmadığı birçok noktalarda kendisine özgü görüşler ve düşünceler getirdiği şüphesizdir.”*⁴⁵⁷

Berkes'in Yön yazılarında sıklıkla değindiği Batı ve Batılılaşma konularındaki görüşlerinin bazen anlaşılmadığı da görülmektedir. Buna göre Berkes, “*Batılılaşmanın değişim olarak değil tam tersine değişmeyi engelleyen bir hareket olduğunu savunmaktadır. Tüm bunları dile getirirken Berkes Batılılaşmanın zorunlu olduğunu ve batılılaşmayı reddeden toplumların yok olmaya mahkum olduğunu dile getirerek bir anlamda kendisiyle çelişmektedir.*”⁴⁵⁸

Zaman zaman anlaşılma sorunu yaratacak biçimde yazmakla birlikte Berkes'in, Batı ve Batılılaşmaya dair görüşlerinde bir çelişki olmasa gerek. O, Batılılaşmayı, uluslaşma ve laik bir zihniyet yaratma yönünde bir kültür politikası, siyasal bağımsızlığı takviye edecek çağdaş bir üretim düzeyi, halkın yaşam koşullarının iyileştirilmesi olarak anlamaktadır.

Berkes, Atatürk'ten sonra başladığını düşündüğü, Batı yönlendirmeleri ile siyasi-iktisadi açıdan uydulaşma, ulusçuluktan dinci-şovenist bir milliyetçiliğe savrulma, halkın hayat şartlarını yükseltmemek anlamındaki Batılılaşmaya karşı çıkmıştır. Başka bir ifade ile zıt yönlere giden, birden fazla Batılılaşma yorum ve uygulamasının olabileceğine işaret etmiştir.

Berkes'in Yön yazılarının Türk düşünce dünyası üzerindeki etkileri de ele alınmıştır. Onun, Türk düşün yaşamı üzerinde; “güncel politik tercihler” ve uzun vadede daha kalıcı olan “Türk toplumunun gelişimi üzerine olan genellemeleri” konularında etkili olduğu belirtilmiştir.

Berkes'in bir ömür boyu yazdıkları içinde asıl belirleyici ve önemli olan katkısının, son iki yüzyıllık Türk tarihi ve toplumsal gelişimi hakkındaki genellemeleri olduğu belirtilmiş, ancak *Türk Düşününde Batı Sorunu* yapıtının *Türkiye'de Çağdaşlaşma* kitabına göre daha etkin olduğu belirtilmiştir.

---

⁴⁵⁷Eliçin, **a.g.e...**, s. 218.

⁴⁵⁸Ezgi Eloğlu, **Niyazi Berkes'in Eserlerinde Türk Devrimi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2011, s. 144-145.

Türkiye’de güncel siyasal tercihlerin daha önemli olması sebebiyle Berkesin düşüncelerinin güncel tezahürlerinin daha fazla ciddiye alındığı vurgulanmış, bir tutum olarak güncel siyasete aşırı duyarlı olmanın, bazı yazarların Berkes’in bazı soyutlamalarını yeterince kavramalarına engel olduğu ifade edilmiştir. Daha akademik olanı daha az önemseme olarak özetlenebilecek bu sorunlu tutum 1960 sonrası bilim adamlarının düşünsel sıııııı ile açıklanmıştır.⁴⁵⁹

Berkes’in düşüncelerinden etkilenen aydınlar olarak Doğan Avcioğlu ve Attila İlhan zikredilmiştir. Berkes’in Yön’deki özellikle devletçiliğe ilişkin metinlerinin Avcioğlu’nun yaklaşımlarını derinleştirdiği belirtilmiştir.⁴⁶⁰ Bu etki ile Avcioğlu’nun güncelikten kalkan, fakat güncellikle sınırlanmayan geçmişe dönük yorum yapan, savlarını tarihsel bir perspektif çerçevesinde temellendiren bir düzeye vardığı ifade edilmiştir.

Avcioğlu ve İlhan’ın belirgin bir biçimde siyasal içerikli yazdığı, Berkes’in aksine, yeni fikirlere kolayca yönelerek siyasal konjonktüre uygun düşündükleri belirtilmiştir. Güncel siyasete dönük ilgi ortamının da Avcioğlu ve İlhan’ın yazdıklarını daha anlaşılır ve dolayısıyla daha etkili kıldığı ifade edilmiştir. Bunun sonucunda Berkes’in 1960’lardaki Türk entelektüel hayatı üzerindeki etkilerinin Avcioğlu kanalıyla olduğu vurgulanmıştır.⁴⁶¹

---

⁴⁵⁹1960 sonrası bilim adamları genellikle ya safi heyecan ya da kelimenin tam anlamıyla tutuk. Kayalı, **Türk...** , s. 142.

⁴⁶⁰*Türk Düşününde Batı Sorunu, Türkiye’nin Düzeni* eserinin çatısını oluşturmuştur. *Türkiye’nin Düzeni* kitabının sonuç kısmında çözüm yolu olarak önerilen “bağımsızlık içinde toplumsal devrimler yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşmak” şeklindeki Kemalist tez pek açıkça sezilmese de Berkes’in düşüncelerine dayanmaktadır. Kayalı, **Türk...**, s. 129.

⁴⁶¹Kurtuluş Kayalı, “Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi”, **İz Bırakmış...**, s. 103.

V. BÖLÜM: TOPLUMSAL YAPI TARTIŞMALARI

A. Toplumsal Yapıyı Anlama Çabaları

1961 Anayasası ile yaratılan fikir özgürlüğü ortamında aydınlar Yön dergisi sayfalarında Türkiye’de yapılması gereken sosyal reformlara dair, kendi içinde bir tutarlılık olmasa da, geniş bir tartışma platformu oluşturdukları tespit edilmişti.

Türkiye’de 1960’ların başlarından itibaren beliren toplumsal yapı tartışmalarını, bu konuda Yön’de kaleme alınan görüşlerden ayrı bir başlık altında ele almak bazı sıkıntıları içermektedir. Zira bu konudaki tartışmalarda, Yön’de ifade edilen görüşler, yeni tartışmaları ve polemikleri başlatmış olmak gibi bir konuma sahiptir. Bu durum, Avcıoğlu için özellikle geçerlidir. Ancak başlayan tartışmaların giderek derinleşmesi, bilimsel sosyalizmi de içerecek hale gelmesi daha çok Türkiye İşçi Partisi’nde görev alan ya da bu partiye yakın duran aydınlar eliyle gerçekleştirilmiştir.

Aydınların Türk toplumunun birikmiş sorunlarını çözmek ya da çözmeye niyetlenecek kadrolara rehberlik etmek temelindeki çalışmaları; doğru siyaset stratejilerini tespit etmek yolunda Türkiye’nin ekonomik politik yapısının niteliğinin ne olduğu, geçmişten hangi mülkiyet ilişkilerinin devralındığı ile ilgili tartışma ve araştırmaları da başlatmıştır.⁴⁶²

Başka bir ifade ile “*Toplumun geçmişine ilgi geleceğine yöne verme arzusundan türemiştir... Az gelişmiş bir düzenin günlük hayattaki tezahürlerine ve bu yapının egemen güçlerine karşı artan ... kurtulma çare ve stratejileri arayışı, söz konusu az gelişmişliğin nasıl oluştuğu hakkında bir arayışı da...*” doğurmuştur.”⁴⁶³

Doğu toplumları üzerine çalışan ve “*Asya tipi üretim*”den söz eden Karl Marks’ın yazdıkları Türk aydınların araştırmalarında bir başlangıç noktası teşkil etmiştir. Marksist olmayan Türk tarihçilerinin çalışmalarından da yararlanan sol

---

⁴⁶²Cumhuriyet Ansiklopedisi, C. 3, s. 122.

⁴⁶³Berktaş, *a.g.m.*, s. 2472; Sosyalizmin yasallaşmasıyla somut toplumsal koşulların geçmişe doğru da okunması ve çözümlenmesine ilişkin çalışmalar 1960’ların ortalarından itibaren hız kazandı. **Cumhuriyet Dönemi...**, C. 3, s. 122; Türkiye’nin feodal ya da yarı feodal olduğu veya kapitalizmin belir bir düzeyinde bulunduğu yolundaki tartışmalar, kalkınma teorilerini ve ideolojilerini belirlemek, başka bir ifade ile Türk toplumunun sosyalizme gidiş yolundaki özelliklerini tespit etmek isteğinden doğmuştur. Sertel, *a.g.e.*, s. 250-261, 270-289.

eğilimli aydınlar, Türkiye'nin pre-kapitalizminin nasıl karakterize edilebileceği, geri kalmışlıkta içsel faktörlerin mi dışsal faktörlerin mi belirleyici rol oynadığına ilişkin sorulara yanıt aramışlardır.⁴⁶⁴

Bu bağlamda Osmanlı toplumunun;

-Asya Tipi Üretim Tarzı'na (ATÜT) sahip olduğu,

-Feodal bir toplum karakteri taşıdığı,

-Kendine özgü ve eldeki şemalara uymayan bir üretim biçimine sahip olduğu şeklindeki yargılara ulaşılmıştır.

Toplumsal yapı tartışmaları 1960'ların ortalarından itibaren genişlemiş olmakla birlikte Osmanlı'nın feodal bir toplumsal yapıya sahip olup olmadığına ilişkin araştırmalar daha önceki dönemlerde gündeme gelmiştir. 1930'lardan itibaren ortaya konan eserlerde Türk tarihçilerinin daha çok Osmanlı toplum yapısının, çağdaşı Batı toplumlarından ayrıldığı noktalar üzerinde durduğu, feodal olmadığı konusunda da çoğunlukla uzlaştıkları belirtilmiştir.⁴⁶⁵

1960'lı yıllardan önce Osmanlı toplumsal yapısının feodal olup olmadığı konusunda önemli değerlendirmelerde bulunan tarihçiler olarak Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İncalcık zikredilmiştir.⁴⁶⁶

Niyazi Berkes Osmanlı toplumsal yapısına dair tartışmalara katılmış olduğundan, bu konuda 1960'larda gerçekleşen tartışmalara, ürettikleri telif eserler ile iz bırakmış aydınlara ve düşüncelerine kısaca değinmek yararlı olacaktır.

---

⁴⁶⁴Berktaş, **a.g.m.**, s. 2472.

⁴⁶⁵Muzaffer Sencer, **Osmanlı Toplum Yapısı**, Ant Yayınları, İstanbul, 1969, s. 26.

⁴⁶⁶Ömer Lütfi Barkan'a göre Osmanlı, derebeylik oluşumlarına karşı sürekli mücadele etmiştir. Sipahinin köylü üzerinde, senyörün serf üzerinde olduğu kadar, geniş haklara sahip olmaması, Osmanlı merkezi devletinin özel mülkiyet ve soyluluğa yer vermemesi Osmanlı'nın feodal olmadığını, reayanın da serf değil hür köylü olduğunu kanıtlamaktadır. Sencer, **a.g.e.**, s.30-34; Halil İncalcık hangi tipten olduğunu belirtmeden Osmanlı'nın feodal tipten ayrıldığını savunmuş, Mustafa Akdağ ise Doğu tarihiyle uğraşanların sipahiye toprak sahibi sandıklarını bu hata sebebiyle tımar rejimini feodalizm saydıklarını belirtmiştir. Durum böyle olmadığından Osmanlı sisteminin feodal olarak nitelenemeyeceğini belirtmiştir. Sencer, **a.g.e.**, s. 35-36.

B. Kişiler ve Görüşler

1- İsmail Hüsrev Tökin

1960'lı yıllardan çok daha erken dönemde Osmanlı toplum yapısına dair çözümlenmeler yapanlardan biri İsmail Hüsrev Tökin'dir.

Tökin, Osmanlı'nın feodal olduğu görüşünü savunmuştur. Reayanın toprağa bağlılığını, toprağı terk edemeyişini feodalizm belirtisi olarak değerlendirmiştir. Avrupa feodalizminin belirgin niteliklerini açıkladıktan sonra Osmanlı'da cari olan feodalizmini birkaç gruba ayırmıştır.

Mevlevi ve Bektaşî tekkelerini, kuruluş, işleyiş ve sahip olduğu muafiyetleri sebebiyle Ruhani derebeylik, Osmanlı'ya bağlı Bosna Eflak Boğdan ve Doğu vilayetlerinin özel statüsünü de Özel derebeylik olarak nitelemiştir.

Tökin, Osmanlı'nın geri kalmasında Batı'nın etkisi konusunda ikili bir açıklama yapmıştır. Osmanlı'da Kapitalizmin etkisiyle, özellikle Avrupa'ya veya limanlara yakın alanlarda, kendine yeten kapalı ekonomik işletmelerin kapitalist işletmelere dönüştüğünü bunun ileri bir aşama olduğunu belirtmiştir. Ancak bu gelişmenin yanında, dönüşüme uğrayan üretim birimleri bağımlı hale gelmiş ve yine Batı ülkelerce Batı ekonomilerine hizmet edecek şekilde biçimlendirilmişlerdir.⁴⁶⁷

Osmanlı toplumsal yapısına dair çözümlenmelerinde hukuksal ilişkilerden çok ekonomik ilişkileri esas alan Tökin'in tespitlerinin, 1960'larda bu konuya eğilen kişilerin tespitlerinden daha az bilimsel olmadığı, en azından 1960'larda siyasal gelişmelere etki etme çabası ile hareket eden aydınların aceleciliğinden doğan zayıflıkları taşımadığı söylenebilir.

2- Behice Boran

Boran, Osmanlı toplumunun temel dayanağını toprak mülkiyeti ve toprak rantı olarak kabul etmektedir. Buna ek olarak teknoloji, insan ve havaya gücü ile geleneksel bilgiye dayanmaktadır.⁴⁶⁸

---

⁴⁶⁷Tökin, **a.g.e.**, s. 106–126, 153- 167.

⁴⁶⁸Behice Boran, **Bütün Yapıtları II, Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 25-26

Taşıdığı bu nitelikler ile Osmanlı'nın derebeylik düzeninin bir çeşidi olduğunu belirten Boran, Avrupa toplumları ile Osmanlı'nın karşılıklı olarak yöneldiği yeni üretim biçimlerini ele aldığı anda, Avrupa'nın kapitalizme yönelirken Osmanlı'nın merkezi bir feodal imparatorluk kurmakta olduğunu tespit etmiştir.

Osmanlı toplumunda değişim hareketlerinin askeri, sosyal, ekonomik, sosyal alanlarda daha ileri safhadaki Batı'nın baskısı altında başladığını,⁴⁶⁹ savunan Boran Osmanlı toplumunda askeri alanda başlayıp giderek genişleyen değişim süreçlerini belli bir toplum yapısından bir başka toplum yapısına doğru değişme olarak değerlendirmektedir.

Değişim sürecinin en önemli niteliklerinden biri, Batı ile temas sonucu batılı burjuvazinin ideolojisini benimseyen yönetici-aydın tabakanın, elinde tuttuğu politik güce dayanarak toplumu yukarıdan aşağıya değiştirmeye çalışmasıdır.⁴⁷⁰

Devlet adamları ve aydınlar eliyle sürdürülen reformlar geleneksel yapıda ciddi bir değişme anlamına gelmekle birlikte; Osmanlı'da sanayileşmenin gerçekleşmemesi ve Batı'nın, Osmanlı'yı tarım ekonomisi olarak tutmak yönündeki politikası sebebiyle Osmanlı'da toprak mülkiyeti ekonominin temeli olmaya devam etmiştir.

Osmanlı reformlarının sınıfsal destekten yoksunluğuna da değinen Boran, bu reformları destekleyecek, gelişmekte olan milli bir burjuvazi yokluğunu, modernleşme hareketinin başarıya ulaşmasını engelleyen en önemli sebep olarak değerlendirmiştir. Bağımlı durumdaki tüccar, hele sanayici sınıfların gelişmemesi reformları uygulamak isteyen yönetici kadroyu ve reformdan yana olan aydınları da köksüz ve dayanaksız bırakmıştır.⁴⁷¹

Kurtuluş Savaşı sonrasını ele alan Boran, izlenen ekonomi politikalarının Osmanlıdan devralınan sosyal yapıyı temelinden değiştirmedeğini savunmuştur. Böylece derebeyi artığı büyük toprak sahibi hakim sınıf olmaya devam etmiş, geri tarımsal üretimin, ekonominin temeli olma hali sürmüştür. Toplum yapısını değiştirme konusundaki sınırlılığın bir diğer önemli ve olumsuz sonucu, reformların,

---

⁴⁶⁹Boran, **a.g.e.**, s. 29–34.

⁴⁷⁰s. 33.

⁴⁷¹s. 31.

devrimlerin yüzeyde kalması ve yönetici -aydın tabakanın topraktaki tutucu sınıfın ekonomik ve dolayısıyla politik etkisini kıramamasıdır.⁴⁷²

Boran, Cumhuriyeti kuran kadroların tarım ve sanayii kaldırmak için bazı tedbirler almakla birlikte temelde Batı modeli kapitalist bir gelişmeyi hedeflediğini savunmuştur. Bundan dolayı da devlet otoritesi ile toplumu değiştirmek ve modernleştirmek yolundaki hamleler politik, hukuki, kültürel kısacası üst yapı ile sınırlı kaldığını ifade etmiştir.⁴⁷³

Devrimcilik, hakçılık, laiklik devletçilik ilkelerini Cumhuriyet döneminin en ileri ideolojik noktası olarak değerlendiren Boran, bu ilkelerin ve kavramların geçek anlamlarıyla incelenmediğini, birbirleriyle ilişkili olarak sistemleştirilmediğini bundan dolayı da sosyalizme varacak bir ideolojik çerçevenin oluşamadığını ifade etmiştir.⁴⁷⁴

Behice Boran'ın çözümlerine bakıldığında; Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinin ortak noktalarını tespit etmeyi önemseydiği görülmektedir. Tespit ettiği ortaklıklar, her iki dönemde de değişimin yukarıdan aşağıya olması, topraktaki feodal yapı ve ilişkilerin yok edilememiş olması ve yönetici-aydın kadroların toplumsal dayanaksızlığı ve yalnızlığıdır. Ona göre asıl olan temelli toplumsal değişme ve toplumsal sınıfların gelişip güçlenmesidir. Bu hem ileri bir aşamanın kurulması hem de reformların sadece aydınların, yöneticilerin işi olmaktan çıkması anlamına gelmektedir.

Geri-feodal toplumsal yapıların kırılmayışı ile aydın-yönetici kadroların reformlar konusunda radikal davranmaması arasında doğrudan bir ilişki gören Boran, bu yaklaşımının doğal sonucu olarak, Türkiye'deki sosyalist mücadelede işçi sınıfına öncelik tanımaya savunmuş, başka bir ifade ile bürokrasinin, aydınların belirleyici olacağı, Kapitalist sistem içinde kalarak bazı düzeltmeler yapmakla sınırlı küçük burjuva devrimciliğini reddetmiştir.

---

⁴⁷²Boran, **a.g.e.**, s. 34.

⁴⁷³s. . 34.

⁴⁷⁴ s. 39.

3- Sencer Divitçioğlu

Divitçioğlu, Marks'ın Doğu veya Asya toplumları üzerine olan görüşlerinden yararlanarak Asya Tipi Üretim Biçimi olarak adlandırılan modelini oluşturmuştur.

Osmanlı toplumsal yapısını Avrupa feodalitesi ile kıyaslayan Divitçioğlu, Osmanlı'da devletin feodaliteye karşı bütün yolları kapattığını, böyle bir toplumda feodalitenin gelişemeyeceğini dolayısıyla reyanın, serften farklı, hür köylü olduğunu savunmuştur.⁴⁷⁵

Divitçioğlu'na göre Osmanlı'da Tımar sahibi toprağın mülkiyetine de tasarruf hakkına da sahip değildir. Derebeyi ya da yerli toprak asaletini temsil eden bir toprak zengini sınıf da değildir.⁴⁷⁶

Kamu hizmetlerinin ve endüstri faaliyetlerinin devletçe yürütülmesi, tarım - el sanatları işbirliği, kapalı köy ekonomisinin kendine yeterliliği, miri toprak rejimi ve bunun sonucu olan otarşik ekonomik yapı, Asya Tipi Üretim Biçimi'nin en belirgin nitelikleri olarak sıralanmış, bu özellikleri ile bu tipin meta üretimine (kapitalizme geçmeye) elverişli olmadığı ifade edilmiştir.

Saray – asker - ulema üçlüsü devleti temsil eden reaya ise anonim olarak sömürülen bağımlı sınıf olarak tasvir dilmiştir. Osmanlıda rant sahiplerinin yatırım alanı olarak toprağı seçmelerinin mukataa ve iltizam şekillerini değiştirdiği, gelecekte toprakların özel mülkiyete geçişini hızlandırdığı vurgulanmıştır.⁴⁷⁷

Divitçioğlu'na göre, Kapitalist sistemin az gelişmiş ülkelere vurduğu darbeler sonucunda Asya Tipi toplumlarda temel sınıf yapısı değişmemekle birlikte bu yapıya kapitalist ve işçi grubu dahil olmuştur. Bu sebeple az gelişmiş ülkelerde bir “geçiş üretim tarzı”, ne sosyalist ne de kapitalist olan bir üretim biçimi geçerliliğini sürdürmektedir. Bu sistem kapitalist ya da sosyalist yollara yol açabilir.

---

⁴⁷⁵Sencer Divitçioğlu, **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981, s. 103–104.

⁴⁷⁶Divitçioğlu, **a.g.e.**, 53-55.

⁴⁷⁷Divitçioğlu, **a.g.e.**, s. 105; Muzaffer Sencer, Divitçioğlu'nun Osmanlı toplumu için bir model önererek “Asya Tipi” olarak adlandırılan bu modele sistemli temellendirmeler yaptığını belirtmiştir. Sencer, **a.g.e.**, s. 72; Ancak Divitçioğlu'nun, modelini, Osmanlı'nın dar bir dönemini, 14. ve 15. yüzyılı, esas alarak kurmasını eleştirmiş ve modelin geçerliliğini sorgulamıştır. Sencer, **a.g.e.**, s. 80.

4- İdris Küçükömer

İdris Küçükömer Osmanlı Devleti'ni, üretime dahil olmadan artık ürün alan bir asker-devlet olarak nitelemiştir. Ona göre, merkezi-askeri ve yarı seferber haldeki devlet yapısı, batıda feodalite düzeninde ortaya çıkan otonom mahalli yönetimi bulunan, giderek burjuva egemenliğinin ağır basacağı şehirlerin doğuşunu imkansızlaştırmıştır.⁴⁷⁸ Ayrıca devletin genişlemesi askerliğin büyük ölçüde üzerine oturduğu ekonomiye taşıyamayacağı bir ağırlık yüklemiştir.

Osmanlıların kapitalist düzene geçmemesinde içsel ve dışsal sebeplerin birbirini karşılıklı etkilediğini belirtirken ağırlığı iç sebeplere vermiştir. Merkeziyetçi askeri yapıyı Kapitalizm'e geçişte en önemli engel olarak nitelemiştir.⁴⁷⁹

Üretim gücüne sahip olarak sadece padişahın olduğunu ancak onun ve onun rütbe verdiği, değiştirebildiği alt grupların aralarındaki rekabet, artık ürünün daha fazlasını alabilme isteğiyle yatırıma gitmeme gibi sebeplerden dolayı Batılı anlamda sınıf niteliği taşımadığını belirtmiştir.⁴⁸⁰

Devlet giderlerini karşılayabilmek için başvuru vergi artışı, vergilerin nakit olarak alınması ve enflasyon gibi uygulamaları da bir bütün olarak, üretim güçlerinin gelişmesini durduracak hatta eritecek tarihi bir kapan olarak değerlendirmiştir.

Osmanlı devletinde yürütülen Batılılaşma hareketlerine de değinen Küçükömer bütün bir yenileşme tarihini özellikle Tanzimat dönemini ve sonrasını, tarihi kapitalist üretim ilişkilerine bağlı üst batı kurumlarını alma süreci olarak yorumlamıştır. Ona göre bu süreç, içeride boy vermiş bir sınıfın talepleri ve mücadelesi ile değil, dışarıdan kapitalizmin zorlamaları ile işlemiştir.

---

⁴⁷⁸İdris Küçükömer, **Batılılaşma Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1994, s. 37.

⁴⁷⁹Osmanlı iktisadi hayatının temel nitelikleri olarak ; merkantilizme ters düşen uygulamaları, üretimde asıl aracın toprak olmasını, lonca sistemindeki üretimin ikelliğini sıralamıştır. Tarımda artık ürünün üretimi arttırıcı biçimde kullanılmadığını belirtmiştir. Tarım kesimi ve imalathaneler uluslar arası ticaretle tamamlanamamıştır. Küçükömer, **a.g.e.**, s. 29-34.

⁴⁸⁰Bu özellik, ekonomik gelişmeden çok Asyatik despotluğu sağlayan bir denge biçimiydi. Para halindeki sermayeye en elverişli yerin toprak olması gibi sebeplerle 18. yy'da ister özel mülklerin ya da çiftliklerin genişlemesiyle olsun, ister şehirlerde ileri gelen tefecilerin, mültezimlerin, tüccarların temel üretim aracına (toprağa) sahip olmaya gitmeleriyle olsun esas anlamıyla ayan ve derebeyler belirmeye başlamıştı. Küçükömer, **a.g.e.**, s. 49.

Sınıf niteliğın kazanamayan, aynı zamanda Batılılaşma hareketini yöneten bürokrasiyi, Osmanlıdan Cumhuriyete uzanan gelişmemişlik, Batıya bağımlılık, kitlelerin iktisadi kaybedişi ve bu kaybedişten doğan dini değerlere sarılma olgularını yaratan başlıca unsur olarak tespit etmiştir. Ona göre Batının üst yapı kurumlarının alınması Osmanlı kapısını kapitalizme ardına kadar açmış, makineli Batı sanayii zayıf olan yerli üretimi yerle bir etmiştir. İktisaden kaybeden ulema, yeniçeri ve esnaf olmuştur ki bu kesimler İslamcı-Doğucu akımın da çekirdeğini oluşturmuştur. Bu kesimlerin yenilik karşıtlığı ve yabancı düşmanlığı dini sebepten daha çok emperyalizmin iktisadi alandaki yıkıcılığı ile ilgilidir.⁴⁸¹

Bürokratların Kapitalizmin işbirlikçisi konumunda ve halk kitleleri zararına yürüttükleri Batılılaşma politikalarının Cumhuriyet döneminde de sürdüğünü savunan Küçükömer, üretim ilişkilerine dokunmama yönüyle Cumhuriyet bürokratlarının İttihat ve Terakki döneminin bir devamı olduğunu, Devletçi ekonomi politikaları ile sınıflaşmayı hızlandırdığını belirtmiştir.

Görüldüğü gibi Küçükömer'e göre Türkiye'nin temel çelişkisi yanlış bir Batılılaşmayı temsil eden Batıcı bürokratlar ile Batı kapitalizmi karşısında iktisaden kaybeden ve İslamcı çerçeveye sığınmış halk kitleleri arasındadır. Bu tespitlerinin sonucunda Türkiye'de genel anlamda kabul edilmiş olan siyasi partilere dair sağ ve sol nitelendirmelerini tam tersine çevirerek yeni bir tasnif yapmıştır.⁴⁸²

Yeni sınıflamasında sol olarak nitelediği parti ve grupları batıcı bürokratik grubun yarattığı yıkıma tepki veren halk kitleleri ile bütünleşen veya onlara seslenebilen partiler olarak değerlendirmiştir.

Üretim güçlerinin geliştirilmesinin ve kitlelere mutlak olarak bir şeyler verilmesinin esas alınması durumunda DP'nin daha sol bir parti olarak değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden Küçükömer, çok partili hayata geçiş sürecindeki CHP'yi ise ABD ile yakınlaşmanın anlamını topluma anlatacak aydınları sindiren parti olarak nitelemiştir. Önemli bir diğer tespiti de DP ile CHP arasında

---

⁴⁸¹Bürokratik yenilik hareketleri ve emperyalist gavur karşısında, üretim güçlerinde gelişme yerine tasfiye olurken halk kitleleri, kendilerini savunmak için eski değerler sitemine daha fazla sarılmaya itilmişti. Küçükömer, **a.g.e.**, s. 118.

⁴⁸²Sol parti ve gruplar olarak Hürriyet ve İtilaf, Birinci TBMM'de İkinci Grup, TCF, SCF, AP ve DP'ye, sağ parti ve gruplar olarak da İttihat ve Terakki, Birinci TBMM'de Müdafaa-i Hukuk Grubu, CHP, CHP-MBK, CHP (Ortanın Solu)'ye yer vermiştir. Küçükömer, **a.g.e.**, s. 81.

laiklik-İslamcılık olarak beliren çekişmenin bir rejim meselesi haline getirildiğini bunun da asıl çelişkinin görülmesini engellediği yolundadır.

Türkiye ekonomisinin ve onun kurumlarının çürüme halinde olduğunu ifade eden Küçükömer gelecek açısından, sosyalizm ile tamamlanacak olan bir milli bağımsızlık hareketinin yürütülmesini temel strateji olarak belirlemiştir. Asıl bağımsızlık olarak nitelediği ekonomik bağımsızlığın kazanılmasını sosyalizmi de mümkün kılacak aşama olarak değerlendirmiştir.⁴⁸³

Küçükömer, bağımsızlık ve sosyalizm için mücadelede tarihsel niteliklerine dikkat çektiği İslamcı-doğucu kitlelerin beklentilerini doğru kavramayı ve bu kitleler ile bütünleşebilmeyi fazlasıyla önemsemiştir.

5- Doğan Avcıoğlu

Doğan Avcıoğlu'na göre Osmanlı reayası ile Avrupa'nın serfi arasında bariz bir fark yoktur.⁴⁸⁴ Osmanlı toplumu için feodalizmin uygun düşeceğini belirtmekle birlikte onu bilinen tiplerden biriyle nitlendirmekten kaçınmış, prekapitalist düzen olarak adlandırmıştır.

Osmanlıda köylerin tüketebileceğinden fazlasını ürettiğini bu yönüyle, bütünüyle otarşik içine kapalı Asya tipi köyden ayrıldığını, 16.yüzyıldan itibaren büyük çiftliklerin kurulmasıyla kanunların özel mülkiyete doğru zorlandığını vurgulayan Avcıoğlu, böylece feodal üretim biçimine yaklaşıldığını savunmuştur. Ona göre Osmanlı'nın kapitalizme evrilme olanakları taşımadığını iddia eden ATÜT, Osmanlı toplumunu tahlilde elverişli değildir.

16. ve 17. yüzyılda köyde az çok bir farklılaşmanın belirmesi, köyden şehre işgücü akını, ticaret ve tefeci sermayesinin birikimi, lonca düzeninin zorlanması, köy-şehir mübadele olanaklarının artması gibi faktörler prekapitalist düzen çözülmeye başladığına işaret etmektedir.

Batı'da kapitalizme geçiş öncesinde yaşanan değişimlerin Osmanlı toplum düzeni içinde de faaliyette olduğunu ifade eden Avcıoğlu bu farklılaşmaları daha ileri

---

⁴⁸³Küçükömer, **a.g.e.**, s. 139.

⁴⁸⁴Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1975, s. 17.

bir toplumsal kuruluşa (Kapitalizme) geçiş olanaklarının varlığı olarak yorumlamıştır.⁴⁸⁵

Avcıoğlu'na göre Pre-kapitalist düzendeki bu çözümler kapitalizme geçileceğini kesin olarak kanıtlamasa da Türk toplumunun durgunluğa mahkum olmadığını kanıtlamaktadır. Osmanlı toplumu feodalizme geniş çapta, dolayısıyla kapitalizme evrimleşme imkanları taşırken öncülüğü ve üstünlüğü, 16. ve 17.yüzyılda büyük bir ticari genişleme yaşayan Batı'ya kaptırmıştır.⁴⁸⁶

Batı'nın Osmanlı karşısındaki üstünlüğü ve korumacı ekonomi politikalarının yokluğu ve nihayet 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması ile Osmanlı ülkesi açık pazar olmuş ve mümkün görünen gelişme engellenmiştir.⁴⁸⁷

Avcıoğlu'nun Yön'deki yazılarında Türkiye'nin geri kalmışlığının sebebi olarak emperyalizm-ağa-komprador egemenliğini gördüğüne değinilmişti. Temel çelişki olarak işçi-burjuvazi çatışmasını değil emperyalizmle mücadeleyi işaret eden Avcıoğlu, böylece kapitalizmin, dolayısıyla işçi sınıfının gelişkinliğini yetersiz bulmakta önceliği feodal yapıların tasfiye edileceği sosyalizme geçiş koşullarının oluşturulacağı bir nevi geçiş dönemi mücadelesine vermekteydi. Kapitalizmin ve işçi sınıfının gelişmemiş olduğuna dair düşüncesi onu doğal olarak yürütülecek mücadelede öncülüğün aydın ekser ve bürokratlarda olması gerektiği düşüncesine vardırırmaktaydı.

C. Toplumsal Yapı Tartışmalarının Belirleyicileri

Yukarıda Türkiye'nin toplumsal yapısına dair kısa tahlillerine yer verilen dönem aydınlarının ortak niteliğinin sosyoloji, iktisat, siyaset bilimi gibi alanlarda eğitim almış kişiler oldukları görülmektedir. Ancak söz konusu tartışmalarda yer bulan fikirlerin ortaya konuluşu, akademik bir çaba olmanın yanında, dönemin sol-sosyalist çevrelerinin siyasi tartışmaları ile ilgilidir.

Doğan Avcıoğlu başta olmak üzere Yön çevresi 1966 yılına kadar Türkiye İşçi Partisi'ne destek olmuştu. Türkiye İşçi Partisi'nin 1966 yılında gerçekleştirdiği

---

⁴⁸⁵ Avcıoğlu, **a.g.e.**, s.36-42.

⁴⁸⁶ s. 51-52.

⁴⁸⁷ , s. 102; Berktaş, Avcıoğlu'nun, dışsal nedenlere ağırlık verdiğini ve Osmanlı'da kapitalistleşme yönündeki fiili belirtilerin varlığını abarttığını savunmuştur. Berktaş, **a.g.m.**, s. 2473-2474.

kongre günlerinde Doğan Avcıoğlu, ismi Milli Demokratik Devrim teziyle özdeşleşmiş olan Mihri Belli ve bazı başka eski sosyalistler yazılarıyla TİP'e karşı açıkça tavr almışlardı.

1966 Kongresinde ana tartışma konusu Parti dışından Parti'ye yöneltilen, Parti içinde de bir ölçüde destek gören strateji konusundaki eleştirilerdi. Türkiye İşçi Partisi'nin ileri gelenleri, işçi sınıfı öncülüğünde sosyalizmi hedefleyen bir stratejiyi savunurken, Avcıoğlu ve Belli Milli Demokratik Devrim'in gerçekleştirilmesine dönük bir stratejiyi daha gerçekçi bulmaktaydılar.

İki yaklaşım arasındaki fark, Türkiye'nin toplumsal yapısının temel niteliklerinin neler olduğu, sosyalizm yolunda hangi toplumsal sınıfların öncülüğünün söz konusu olabileceği ile ilgiliydi.

Doğan Avcıoğlu ve Mihri Belli Türkiye'de Kapitalizmin yeterinde gelişmediği, dolayısıyla gelişkin bir işçi sınıfının olmadığı, Türkiye'nin dışa bağımlı komprador bir burjuvazi ve toprak ağalarının egemenliğinde az gelişmiş bir ülke olduğu görüşündeydiler. Bundan dolayı, bilinçlenmemiş bir işçi sınıfına yönelik sosyalist taleplerle toplumda ürküntü yaratmayıp, birçok toplumsal grubu aynı cephede buluşturabilecek olan anti-emperyalist ve anti-feodal bir mücadeleye öncelik tanınmalıydı.⁴⁸⁸

Belli ve Avcıoğlu, Sosyalizmi ancak Milli Demokratik Devrim'in gerçekleşmesiyle ulaşılabilecek bir aşama olarak kabul etmekte, Milli Demokratik Devrim'in gerçekleştirilmesinde de asker, bürokrat, aydınlara öncü ve rehber rolünü biçmekteydi. Başka bir ifade ile Kemalist kadrolar Türk siyasal hayatında yeniden belirleyici bir konuma kavuşacaklardı.

TİP sözcüleri ve teorisyenleri ise Birinci Meşrutiyet'ten 1960'lara kadar olan tarih kesitini burjuva demokratik devrimin büyük ölçüde gerçekleştiği süreç olarak yorumlamaktaydılar. Bu tespitin mantıki uzantısı olarak da işçi sınıfının yeterince gelişmiş olduğunu, ülkenin önündeki hedefin işçi sınıfı öncülüğünde varılacak olan sosyalizm olduğunu ifade etmekteydiler. Kemalist bürokrasinin devrimci bir

---

⁴⁸⁸ Murat Belge, **a.g.m.**, s. 2123

geleneğe sahip olduğu tezine ihtiyatla yaklaşmakla birlikte bu konuda MDD'cilerin tezlerini eleştirmekten kaçınmışlardı.⁴⁸⁹

Milli Demokratik Devrim-Sosyalist Devrim konusunda Belli ve Avcıoğlu-TİP teorisyenleri ve yöneticileri arasındaki tartışmalar daha çok öne çıkmış olsa da aslında benzer bir tartışma TİP içinde de Parti programının hazırlanması çalışmalarında cereyan etmiştir. Fethi Naci, Cenap Karakaya ve Selahattin Hilav'ın yer aldığı grup, Parti'nin öncelikli hedefinin anti-feodal, anti-emperyalist bir mücadele olması gerektiğini savunmuştur.

Boran ise az gelişmiş ülkelerin Batı'nın kapitalist ülkelerinin geçtiği aşamaları adım adım izlemek zorunda olmadığını, eşitsiz ve bileşik gelişmenin az gelişmiş ülkelere sosyalizme sıçrama imkanı verdiğini savunmuştur.⁴⁹⁰

TİP'in 1966 Malatya Kongresi'nde yoğun biçimde tartışılan bu iki yaklaşımdan Milli Demokratik Devrim tezi kesin olarak reddedilmiş ve beraberinde Parti'den bazı ihraç ve istifaları getirmişti.

Yön dergisi çevreleri ile TİP arasında izlenecek strateji konusunda yaşanan tartışmaları TİP içinde başlayan Sosyalizm tartışmaları izlemişti. Sovyetler Birliği'nin Çekoslovakya'yı işgali Genel Başkan Mehmet Ali Aybar'ın sosyalizme dair yeni tezler geliştirmesinde çok önemli bir etken olmuştu. Sosyalizm ile Hümanizmi birleştiren, sadece ABD'ye değil Rusya'ya bağımlılığı da reddeden Aybar, sosyalizme dair yeni bakışını “güler yüzlü insancıl sosyalizm”, “Türkiye'ye özgü sosyalizm” gibi kavramlarla ifade etmişti.⁴⁹¹

Aybar yeni yaklaşımına tarihsel bir dayanak bulma çabasıyla da olsa gerek bürokratik Osmanlı geleneğinin Cumhuriyet döneminde de sürdüğünü, bürokrasinin ara tabaka değil egemen sınıf olduğunu savunmuştu. İdris Küçükömer'in Osmanlı ve

---

⁴⁸⁹Murat Belge, **a.g.m.**, s. 2124

⁴⁹⁰Gökhan Atılğan, **Behice Boran Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s. 370; Parti programı çalışmalarında yaşanan tartışmalar, 1960-1971 arası bütün temel tartışmaların ilk uğraklarından olan Milli Demokratik Devrim-Sosyalist Devrim tartışmalarına giriş niteliği taşıyordu. s. 354

⁴⁹¹“...sosyalizmi tepeden inme geçekleştirmeye çalışmanın, emekçileri *emir kulu* haline getiren dikta rejimlerine yol açtığı, elli yıldır çeşitli örneklerin kanıtladığı bir gerçektir.” Mehmet Ali Aybar, **TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi**, C. I, BDS Yayınları, İstanbul, 1988, s. 291.

Cumhuriyet dönemlerine dair çözümlenmelerinden ulaştığı tarihsel bürokrasi-halk çelişkisi Aybar'ın yeni yaklaşımını takviye etmiş gibi görünmektedir.

Bir parantez açarak belirtmek yerinde olacaktır ki; Küçükömer'in, belki siyasi yaşamda olduğundan daha uzun süreli bir biçimde akademik çevrelerde canlılığını sürdürmüş olan, bürokrasinin gerici-işbirlikçi rolüne dair tespiti ve sağ-sol partiler konusundaki yeni sınıflaması, dönemin sosyalist devrime öncülük edecek kadrolar ve ittifak yapılabilecek sınıflar tartışmasıyla ilgiliydi. Ona göre emek-kapital-emperyalizm çelişkisinin yanında devlet-halk çelişkisi de önemli bir oranda sürdüğünden yapılacak anti-emperyalist ve sosyalist eylemde bu tarihsel gerçeği göz önünde tutmadan, bürokratik koşullandırmayı silmeden, halk ile birlikte olmak olanaksızdı. Sosyalistler, bürokratlar karşısındaki tutumlarını doğru olarak saptamadıkça köklü bir eyleme girmeleri güçtü.⁴⁹²

Aybar'ın, Sosyalizm'in yeni izahı da denebilecek yaklaşımı ile bundan böyle, Türkiye'nin kendine özgü tarihinden dolayı, *özgürlük* sorununu sınıf sorununun önüne geçirdiği, baş çelişkiyi *özgürlük-özgürlük karşıtı bütün yapılar* karşıtlığı olarak kabul ettiği belirtilmiştir.⁴⁹³

Sadun Aren ve Behice Boran, Aybar'ın Sosyalizm konusundaki yeni yorumlarını şiddetle eleştiren partililer olarak öne çıkmışlardır. Aren ve Boran'a göre Aybar, her ülkenin tarihten gelen farklı nitelikleri olacağı gerçeğini abartmış, giderek bilimsel sosyalizmden uzaklaşmıştır. Türkiye'ye özgü sosyalizm yaklaşımı sebebi ile altyapıyı değil üst yapıyı belirleyici kabul etmiştir. Aybar Marksizm'in genel ilkelerini bir bir saymış ancak istisnaları ve özgüllükleri öne çıkarmıştır.⁴⁹⁴

Bu tartışmalar TİP içinde yeni bölünmeleri ve gruplaşmaları hazırlamıştır. Behice Boran'ın Parti Genel Başkanlığa seçilmesine bakılırsa, en azından Parti içinde, Türkiye'ye özgü sosyalizm görüşünün yeterli desteği bulamadığı söylenebilir.

1960'ların toplumsal yapı tartışmalarına bakıldığında; asıl belirleyici olgunun Türkiye'nin toplumsal yapısı için konan teşhisin olduğu bunun da, ülkenin

---

⁴⁹²Çetin Yetkin, **12 Mart 1971 Öncesinde Türkiye'de Soldaki Bölünmeler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998, s. 24-26

⁴⁹³Belge, **a.g.e.**, s. 2127.

⁴⁹⁴Aren, **a.g.e.**, s. 235-236.

kalkınması konusunda önerilen yolları ve hangi sınıflara nasıl roller biçildiğini tayin ettiği görülmektedir.

Türkiye, Kapitalizm'in, dolayısıyla işçi sınıfının yeterince geliştiği bir ülke olarak kabul edildiğinde, işçi sınıfının yürüteceği mücadele ile sosyalizmi kurmaya yönelmek temel amaç olarak öne çıkmıştır.

Feodal unsurların ekonomik, sosyal ve siyasal alanda egemenliğinin sürdüğü, kapitalizmin yeterince gelişmediği yolundaki bir teşhisin mantıki sonucu ise sosyalizmi kurmayı değil içte feodal yapı ve ilişkileri tasfiye etmeyi, Batı ile ilişkilerde bağımsızlığı sağlamayı, bu süreçte de aydınlara öncü rol biçmeyi savunmak şeklinde belirlemiştir.

D- Niyazi Berkes'in Toplumsal Yapı Tartışmalarına Katkısı

1-Osmanlı Devleti'nin Temel Nitelikleri

Niyazi Berkes yukarıda değinilmiş olan Türkiye'nin toplumsal yapısı, iktisadi geçmişine dair 1960'ların yoğun tartışmalarına geniş bir telif eser ile katılmıştır.⁴⁹⁵ Yön dergisindeki yazılarında Osmanlı tarihine geniş yer ayırmışsa da ele aldığı konular daha çok Osmanlı-Batı ilişkileri, düşün tarihinde uygarlık, ilerleme, kalkınma konularının nasıl anlaşıldığına dair idi.

Osmanlı devletinin ayırt edici nitelikleri, Osmanlı devlet felsefesi, Batıdaki devlet tiplerinden hangi nitelikleri ile ayrıldığı gibi konuları bu iki ciltlik eserinde ele almıştır. *Türk Düşününde Batı Sorunu*'nun önsözünde ifade ettiği, Türk tarihini Batı toplumlarının tarihinden farklı kılan ve Batı toplumlarının tarihinde bulunmadığını belirttiği nitelikleri, iktisadi cepheden bu eserde tahlil ettiği söylenebilir.

Osmanlı toplumsal yapısına ilişkin çözümlerinden önce bu konuda yapılan çalışmaları yetersiz bulma sebeplerine değinmiştir. Bu çerçevede iyi bilinen Avrupa ekonomik tarihinden çıkarılan görüşleri model olarak Osmanlı tarihinin bu modellere yakıştırıldığı ya da tam tersi bir yola başvurulmuş Osmanlı'nın tamamen kendine özgü bir devlet olduğunun savunulduğunu belirtmiştir.

---

⁴⁹⁵100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I (İstanbul-Gerçek Yayınevi) 1969, 100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II (İstanbul-Gerçek Yayınevi) 1970 yılında yayınlanmıştır.

Son zamanlara kadar tarihçilerin ekonomiden cahil, ekonomi bilenlerin de tarihten cahil olmalarını, genel anlamda da tarihe bilimsel gözle bakılmayıp İslamlık, Osmanlılık, Türkçülük ideolojilerinin etkisinde kalınmasını, olayların amansız ekonomik realitelerinden kaçınılmasını Osmanlı iktisat tarihinin yazılamama sebepleri olarak sıralamıştır.⁴⁹⁶

Berkes'in açıklamalarından, Osmanlı toplumsal yapısının niteliğini tespit etme yolunda Türkiye'de 1960'larda ortaya konan çalışmaları çeşitli açılardan yetersiz bulduğu, *Türkiye İktisat Tarihi* adlı iki ciltlik eserini bu tartışmalara katkı amacıyla yazdığı sonucuna ulaşılabilir.

Osmanlı'nın temel niteliklerini tespit etmek için Berkes, başka devlet tiplerinin ayırt edici niteliklerinden yola çıkarak konuyu karşılaştırmalı bir anlayış ile ele almıştır. Ayırt edici nitelik olarak da devletlerin sınıfsal niteliğini kabul etmiştir. Eski Grek Devleti, Ortaçağ Devleti ve Modern Devlet tiplerinin mutlaka bir toplumsal sınıfa dayandığını vurgulamış Osmanlı Devletini de toplumsal sınıflar ile olan ilişkisi ya da bir sınıfa dayanıp dayanmadığı noktasından ele almıştır.⁴⁹⁷

Osmanlı Devleti'nin dahil olduğu devlet tipini tespit etmede İbn-i Haldun'un açıklamalarını temel almıştır.⁴⁹⁸ İbn-i Haldun'un "*doğu despotluk devleti*" denen

---

⁴⁹⁶Ekonomik tarihin yazılamayışında Berkes Avrupalı yazarların, eserlerinde daha çok diplomasi konularına yer vermiş olmasını ve yarı-sömürge Osmanlı tarihini önemsememelerini de önemli bir sebep olarak değerlendirmiştir. Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, C. I, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969, s. 8.

⁴⁹⁷Eski Grek Devleti, köle sahibi olan toprak sahiplerinin; ortaçağ Devleti, büyük toprak sahibi olan ve bağımlı köylü emeğini sömüren feodal sınıfın; Modern Devlet Batı Avrupa'da sermaye ve üretim araçları mülkiyeti olan ve emekçi sınıfın emeğinden sağlanan karlarla güçlenen kapitalist sınıfın devleti olarak sıralamıştır. Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 11; Türkiye İktisat Tarihi adlı eserinde Berkes, Osmanlı toplum yapısı ile Batı toplum yapısını da karşılaştırır. Aradaki belirgin farkı ortaya koyar. Oğuz M. Yorgancıoğlu, "*Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme*", **İz Bırakmış...**, s. 92-93.

⁴⁹⁸İbn-i Haldun (1332 Tunus-1406 Kahire).Arap devlet adamı ve tarih felsefecisi. Tunus, Fas ve Endülüs hükümdarlarının hizmetinde bulundu. Biskra, Fas, Gırnata, Tlemsan vb. kentlerde katiplik ve kadılık yaptı. 1374-1378 rasında pek ünlü olan Mukaddima (Mukaddime) adlı eserini hazırladı. Tunus'ta kitapsaraylardan ve kişisel deney ve gözlemlerinden de yararlanarak *Berberler Tarihi*'ni yazdı. Kadılıktan çekilerek Kahire'de sakin bir hayat sürdürdüğü dönemde *Berberler Tarihi*'ni gözden geçirerek ona en son şeklini verdi. Eseri'nin asıl adı şudur: *Kitab-Unvan-al İbar ve Divan al-Mubtada ve l'-Haber fi Ayyam al-Arab ve l'Acam ve l'Barbar va man Asarahum min Zavi'i ul-Sultan al-Akber*. Haldun'u ebedileştiren bu eserin Mukaddime kısmıdır. Mukaddime'de savunduğu düşüncelerin ana çizgileri şunlardır: Hükümette mutlaka şeirata ihtiyaç yoktur. Bunlar arasında zorunlu bir bağ yoktur. Zira, peygambersiz hükümdarlıklar vardır ve bunlar sayı itibarıyla kitaplı dinlerden daha çoktur. Ona göre her sosyal zümrede bir saltanat vardır. Peygamberlerin bile kuvvetli bir partiye dayanmak suretiyle mezheplerini yerleştirip, yayabildiklerini, büyük adamların kuvvetlerini, toplumun uygun

devlet türlerinin modelini vermeye kalmayıp onun altında yatan felsefeyi de verdiğini belirtmiştir. Bu felsefeye göre “alem, kevn (oluş) ve fesat (bozulma) alemdir.” Devletler doğar, büyür, yaşlanır ve ölür. Bu tarihin tanrı tarafından konmuş kanunudur. Berkes, İbn-i Haldun gibi Karl Marx’ın da., bu tip toplumların durağan toplumlar olduğunu fark ettiğini belirtmiştir.

Doğu tipi devlet örneğine uyan Osmanlı Devleti’nin Batıda kurulan devlet tiplerine göre taşıdığı farklı nitelikler konusunda önemli tespitlerde bulunmuştur. Buna göre Osmanlı’da servet edinme yolu tarım, endüstri, ticaret maliye değil askerlik ve savaştır. Kazanılan servet üretime yatırılmaz fon olarak kullanılarak yeni savaşlar yoluyla daha da arttırılmak yoluna gidilir. Yönetenler üretimin herhangi bir kolunda bulunan bir sınıf olmadan sınıflar tepesinde bir “süper sınıf” kurarlar. Berkes servetin edinilme şekli ile sarf edilme yolları arasında doğu ile Batı arasındaki farkın seçilememiş olmasını Osmanlı’nın yıkılışındaki en önemli sebep olarak değerlendirmiştir.⁴⁹⁹

Osmanlı sisteminin başlıca unsurları olarak reaya, ulema, gazi ve esnafı sıralamış, Osmanlı’nın gücünün temelini, ekonomik üretim değil, ekonomik üretim sınıflarının üstüne kendini savaş ve fetihten edinilmiş güçle oturtmaya dayalı olduğunu ifade etmiştir.⁵⁰⁰ Ona göre Osmanlı devletini kuranlar, yönetme işinde yararlanacağı kişileri topladıktan sonra yönetme güçlerini toprak ağalığı ya da köle sahipliğinden almazlar. Padişah ve yönetme işinde ona yardımcı olan kadrolar savaşçılık zanaatı ile geçinen girişimci (entrepreneur) lerdir.

---

görmesinden aldıklarını savunmuştur. İbn-i Haldun, tarihi, insana ve insanın sosyal hayatına dair olan tüm bilgilerin toplamı sayar. Tarih olaylarının sıralanmalarını ve bunların nedenlerini aramanın gerektiğini ileri sürmüştür, Arapların eski öykücü ve geleneksel tarihçiliğini değiştirmiştir. İbn-i Haldun, her devletin “yükselmeye”, “duraklama” ve “çökme” gibi üç dönem geçirmeye mahkum olduğunu ve bunların bireysel keyif ve heveslerin değil, sosyal olay ve koşulların birer sonucu olduğunu kabul eder. Ona göre bireyin hayatı ile devletin hayatı arasında bir benzerlik vardır. Bireyde çoğalma, bilme ve geri dönemden ibaret olmak üzere üç yaş dönemi vardır. Devletlerde de bu dönemlere karşılık olarak, “zafer”, “istibdat”, “ferag”, “esenlik” (müsaemet), ve “israf” olmak üzere beş tavır (kip) vardır. Bu tavırlar, devletin gaye ve örgütlerinde bir bireyin doğumdan ölüme dek geçirdiği hayat değişmelerinin özellikleri görülür. Bu evrimi zorunlu kılan, doğanın ya da tanrısal iznin hükmüdür. Anlaşıyor ki, ona göre, toplum, devlet, organik ve doğal bir varlıktır ki, tüm organizmalarda hüküm süren kanunlar, paralel bir şekilde tüm toplumlarda da egemendir. Haldun’un *Merakeş Tarihi*, *Cihan Tarihi*, *Şifa-üs Sait*, *El Rahle* gibi eserleri de bulunmaktadır. Sena, a.g.e., s. 13-14.

⁴⁹⁹Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 12.

⁵⁰⁰Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 19-20.

Berkes, padişahın yardımcıları olan yönetici grubun niteliklerini etraflıca açıklamıştır. Zira ona göre Osmanlı devleti *despotik* niteliğini, II. Mehmet döneminde, toplumsal kökeninden koparılmış (*devşirme-kullar*) insanların yönetimde egemen olmasıyla kazanmıştır. Bunun yanında “*kul*”ların konumlarına dair açıklamaları yukarıda değinilen Osmanlı Devleti’nin Avrupa’da belirmiş devlet tiplerinden ayrılan yönlerini saptama çabası ile de ilgilidir. Buna göre, Osmanlı’daki *kul* Avrupa’daki köle veya serf değildir. Köle ve serf emeği sömürülendir. Kul ise üretenlerin (köylü ve zanaat sınıfları) emeğini sömürenin bu sömürme gücünü, elinde tutmasının aracıdır. Despot (padişah) köle sahibi değil kul sahibidir. *Kul*, büyük “*efendi*”ye (padişah) bağımlı kişidir. *Efendilik*, amme üzerine bir otorite ifade eder, siyasal anlamı vardır. Senyör serf ilişkisinde olduğu gibi özel mülkiyet, kişi üzerine mülkiyet anlamı yoktur. Bu nitelikleri ile *kulluk*, ne Greklerde ne de Ortaçağ veya modern Avrupa’da bilinen bir şeydir.⁵⁰¹

Doğu devlet tipi ile ilgili önemli tespitlerinden bir diğeri de bu tip devletlerde toplumu oluşturan unsurların bulunduğu yerde tutulmasının istikrar için hayati önemde olduğunun kabul edilmesidir. En önemli kavram düzen (nizam) en önemli amaç “olduğu gibi kalabilme”dir ve değişim “fesat”, “ihtilal”, “düzen bozulması” anlamına gelmektedir. Unsurların yer değiştirmesi en büyük tehlike olarak kabul edildiğinden bu gibi hallere çareler aranırdı.⁵⁰² Berkes Osmanlı’da cari olan bu anlayışa büyük önem vermiş devletin klasik yapısının bozulmasını unsurların geleneksel konumlarından ayrılmaları çerçevesinde ele almıştır.

2- Osmanlı Devlet Düzeni Feodal midir?

1960’lı yıllarda sol eğilimli aydınlarca hararetle tartışılmış olan Osmanlı toplumunun feodal olup olmadığı, Kapitalizm’e evrilme imkanlarını bağrında taşıyıp taşımadığı ya da bu iki tipten farklı orijinal bir tip olup olmadığı sorusuna Berkes de cevap aramıştır.

Berkes’e göre Osmanlı devleti hem tarımı hem şehir ekonomisini kendisine bağlamış, bu ekonomilerin piyasasının tek yönleyicisi olmuştur. Devlet büyük

---

⁵⁰¹ Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. , 100-101.

⁵⁰² Berkes, Katip Çelebi, Naima gibi yazarların Osmanlı tarihini kavrayışının İbn-i Haldun’un görüşüne dayandığını belirtmiştir. Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 14-15.

masrafları için en büyük müşteri olarak şehir ekonomisini kendine bağlamış, tarım ekonomisini de alacaklısı hazine olan bir ekonomi halin getirmiştir. Bu nitelikleri taşıyan bir ekonomi için ne feodal üretimden ne de emtia üretimi kapitalizminden söz edilebilir. Böyle bir ekonomi için en uygun terim “kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisi”dir.⁵⁰³ Berkes yukarıda değinilmiş olan yönetme anlayışı doğrultusunda Kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimin daha tomurcukta iken devlet tarafından budandığını belirtmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ekonomik açıdan diğer niteliklerine de yer veren Berkes devletin asıl işinin fetih olmasını, servetin bu yolla kazılmasını, bu servetle yeni savaşların finanse edilmesini, gelir kaynaklarını ve harcamaların belirsiz olmasını, toprağın devlete ait olup özel mülkiyete yer verilmemesini Kapitalizme geçişe engel başlıca unsurlar olarak değerlendirmiştir. Ona göre her ekonomik faaliyetin devlete bağlı olduğu ve üretkenlikten ziyade savaşçılığa dayalı bu yapı, devlet gücünün çökmesi halinde ağır olumsuzluklar doğurmuştur. Çöken devlet gücünün yerine Batı Kapitalizminin etkisi başlayınca kapitalizmin istediği hammadde üretimin geliştiremeyen yerler durgun, yurttan ve dünyadan kopuk ekonomiler haine gelmiştir.⁵⁰⁴

3- Osmanlı Devleti'nde Toplumsal Sınıflar

Osmanlı Devletini oluşturan başlıca toplumsal sınıfları ele alan Berkes bu sınıfların yürüttüğü faaliyetler kadar konumlarını ve devrimci bir değişimi gerçekleştirebilme imkanlarını taşıyıp taşımadığını da tahlil etmiştir.⁵⁰⁵

Osmanlı Devlet anlayışında ve pratikte; asıl büyük kütleyi oluşturan, tarımsal faaliyeti gerçekleştiren, vergi veren reayanın daima reaya olarak kalmasını sağlamak asli prensiplerdendir. Reaya artı-değerine sahip olup yeniden yatırıma koyarak üretimi geliştiremez, kapitalist üretim şekline geçemez. Zira Osmanlı'da Kapitalist üretim şekli için şart olan özel toprak mülkiyeti yoktur. Köylü feodal sistemdeki serf

---

⁵⁰³Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 24-25.

⁵⁰⁴Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 26.

⁵⁰⁵Buradaki sınıf kavramı, Batı'da olduğu gibi iktisaden gelişmiş ve iktidar mücadelesine girişmiş sınıf ya da sınıfları değil de Berkes'in tespitlerine göre hiçbir zaman Batılı anlamda sınıf olamamış olan Osmanlı toplumsal tabakalarına karşılık gelmektedir.

değildir. Ancak yer değiştiremediği ve toprağı satamadığı için tam hürriyeti ve siyasal hakları yoktur.

Tımarlı Sipahi Feodal bir aristokrasi denebilecek bir sınıftan gelmediğinden bilinçli bir sınıf oluşturmaktan uzaktır. Mülkiyet hakkı iğdiş edildiğinden siyasal gücü de kısırlaştırılmıştır. Amacı mali ve askeri güç sağlamak olan Tımar sisteminde sipahi, feodal bey gibi üretim işi ve üretim teknolojileri ile ilgili değildir. Feodal bey ekonomik bir sürecin, tımarlı sipahi ise devletsel ve fiskal (mali-hazinesel) bir sürecin içinde yer alan kişidir.⁵⁰⁶

Tüccar, reayadan sayılırdı ve siyasal hakları yoktu. Devletin fiyat kontrolü söz konusu idi. Bu sıkı denetim kapitalist gelişme için gerekli olan ticaret ve tefecilikle birikmiş paranın, endüstri yatırımına yönelişini engellemiştir. Daha da önemlisi tüccar her türlü emtiayı satın alır, emeği emtia olarak satın alamazdı. Üretim araçları kapital gibi bağımsız bir varlık kazanmaz, bağımsızlaşmış işçi ile karşı karşıya gelemezdi. Ayrıca müsadere tehlikesinin varlığı birikenin yatırıma değil taşınmaz mala gidişini veya istif edilmesini hazırlamıştır. Esnaf, dayanışma ve ruh birliğine sahip olan örgütlü bir tabakadır. Bununla birlikte Berkes esnafın örgütlenme biçiminin ve kurallarının (Lonca sistemi) burjuvaziye dönüşmeyi engelleyen temel etken olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre Kapitalizm Öncesi Emtia Üretimi Ekonomisinin temeli olan Lonca sisteminde üretim araçlarından kopmuş işçi, üretim araçlarını elinde toplayan kişinin ücretli işçisi olamaz. Lonca, manifaktür biçimi işbölümü ile uzlaşamaz bir örgütleniştir.⁵⁰⁷

Osmanlı'daki toplumsal sınıfların konumları ve sınırları belirlenmiş alanları konusunda Berkes belirleyici olanın devlet olduğunu, ekonomik tarihi incelemek için işe devletten başlamanın şart olduğunu belirtmiştir.

---

⁵⁰⁶Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 51-52.

⁵⁰⁷Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, C. II, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 279-319; Lonca: Aynı zanaatı yapan ve aynı şehirde oturan, aralarında sıkı bir imal ve satış tekeli hüküm süren zanaatçıların birliğidir. Gedik ise, bir loncaya giren iş atölyelerinden her birinin adıdır. Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, MEB Yayınları, İstanbul, 1969, s. 191.

Devlet toplumdaki ve ekonomi eyleminden ayrılmış, devleti yönetenler güçlerine dayanarak toplumu düzenlemişlerdir.⁵⁰⁸ Özel mülkiyet sahibi olanlar siyasal güçten yoksunlaştırılmış ve bütün güçleri kaldırılarak tek devlet gücü altına sokulmuşlardır. Üretim araçlarının özel, kişisel mülkiyeti, bir siyasal güç olma niteliğini böylece kaybetmiştir. Anadolu'da Balkanlarda feodal beyliklerin yaşamasına engel olan devlet, Klasik sistem bozulduğu, artık geçerli olamayacağı görüldüğü zaman bile toprak üzerindeki mülkiyet hakkını hiçbir zaman terk etmemiştir. Bu nitelikleri ile Avrupa'daki devletlerden farklı olarak Osmanlıda devlet ve hükümet halk sınıflarının çıkarlarını isteklerini temsil etmez, sınıflar devlete dayandırılır.⁵⁰⁹

Berkes'e göre katı kural ve kurumlarla toplum sınıflarının birbirinden ayrı tutulması, Osmanlı siteminde tepede duran yönetici kadronun orada kalmasını sağlamak isteği ile ilgilidir. Bu, toplumun statik kalmasının zorunluluğunun temel ilke olarak benimsendiği anlamına da gelmektedir. Batı'daki gelişmeler ile kıyaslandığında en önemli sonucu ise toplum tabakalarının sınıf olmasını sağlayan ekonomik yarışmaya ve çatışmaya girebilme halinin devlet tarafından engellenmiş olmasıdır.

4- Osmanlı Sisteminin İç Çelişkileri

Osmanlı toplumsal yapısına dair 1960'larda yapılan değerlendirmeler ile birlikte düşünüldüğünde Berkes'in belki de en önemli tespiti, Osmanlı Devleti'nde ağır siyasal, ekonomik ve toplumsal bunalımların, henüz Avrupa'nın etkisinin görülmediği bir dönemde başladığını tespit etmesi ve bu bunalımları Osmanlı devlet felsefesi ve uygulamaları ile ilişkilendirerek açıklaması, Osmanlı'nın düzeninin diyalektik sürecine dair genellemelere ulaşmasıdır.

Bu çerçevede Osmanlı devlet felsefesine ve klasik uygulamalarına aykırı sonuçlar yaratan gelişmeleri devletin temel kurumları olan Tımar sisteminin ve Kapıkulu örgütünün kendi iç işleyişinde tespit etmiş olması önemlidir.

---

⁵⁰⁸Gelenekçi İslam ve Osmanlı görüş ve tutumunun siyasa ve ekonomi açılarından başlıca prensipleri; devletle toplum arasında kesin bir ayırım yapmak, toplum ekonomisini devletin siyasal çıkarlarının amaçlarına göre sınırlandırmak ve denetlemek. Berkes, **Felsefe ve ...**, s. 147. Kitapta "*Türkiye'de Ekonomik Düşününün Evrimi*" adıyla verilen makale, aynı adla **Türkiye'de Üniversitelerde Okutulan İktisat Üzerine** (Derleyen: Fikret Görün, ODTÜ Yayınları, Ankara, 1972) adlı kitapta da yer almıştır.

⁵⁰⁹ Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 30-44.

Buna göre; tımar sistemi ile fetih politikası birbirine zıt sonuçlar yaratacak niteliktedir. Savaşlar tımarı hak edenlerin sayısını arttırınca tımar sahipleri işlevsiz hale gelmişlerdir.⁵¹⁰ Böylece fetih politikasını yürüten temel unsurlardan olan sipahiler özellikle merkezi gücün zayıflaması ile feodalleşme eğilimine girmişler ve giderek devletin mücadele etmesi gereken bir unsur haline dönüşmüşlerdir.

Seyyar bir endüstri ordusu niteliği taşıyan Yeniçeri Ocağı da zamanla Tımarlı Sipahi benzeri yozlaşma sürecine girmiştir. Bu süreçte zanaat sınıfının içinde yeniçeri olan ve olmayan bölmeler arasındaki ilişki belirleyici olmuştur. Piyasa için emtia üretimi yapma (esnaf) eğilimi ile devlet için emtia üretim eğilimi arasında sürekli bir gerginlik yaşanmıştır.⁵¹¹ Esnaf kapitalizme doğru gidemediğinden zamanla tüm esnaf yeniçerileşmeye başlamıştır. Ancak onun en büyük piyasası ve müşterisi olan devlet iflas edince, feodal eğilimlere karşı kurulmuş olan örgüt, despotik gücü (padişah) baskı altına almıştır.

Osmanlı klasik yapısından sapma olarak nitelediği bir diğer önemli gelişme de toplumsal kökenlerinden koparılmış yönetici grubun (kullar) özellikle ekonomik faaliyetleri ile sınıflaşmaya, daha önce yönetici olamayan ve devşirme olmayan kişilerin yönetici olmaya başlamalarıdır.

Berkes bu gelişmeleri Osmanlı devlet felsefesi gereği ayrı kalması gereken unsurların yer değiştirmesi ve geçişlerin yaşanması olarak değerlendirmiş, devletin temel prensiplerine zıt sonuçların doğmasını Osmanlı düzeninin sonu olarak yorumlamıştır. Bunu yanında feodal ekonomi ile kapitalizm öncesi emtia üretimi ekonomisinin yan yana bulunmasını da önemli, yapısal bir iç çelişki olarak kabul etmiştir.⁵¹²

Yukarıda değinilmiş olmakla birlikte tekrarlamakta yarar vardır ki; Berkes Osmanlı'nın temel kurumlarındaki bozulmayı ve varoluş amacının aksine yürüyen işleyişini istisnai hallere, kişilerin hatalarına veya dış etkilere bağlamamıştır. Ona göre Osmanlı Devleti tam da kuruluş felsefesi, bu felsefe ile yaratılan kurumların

---

⁵¹⁰Tımar usulü 16. yy sonu bunalımı gelmeden bozulmaya başlamıştı. Kapitalizm öncesi emtia ekonomisinde kapitalist ve feodal eğilimler vardır. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 225-226.

⁵¹¹ Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 82-83.

⁵¹²Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 111.

özetle bütün sistemin içinde taşıdığı çekirdeğin açığa çıkması ile kendisini tüketmiştir. Zira Osmanlı'nın dahil olduğu doğu tipi devletlerde bu hep böyle olmuştur.

5-Değişen Avrupa ve Osmanlı Devleti'ne Etkileri

Berkes, 15. yüzyıl sonu 16.yüzyıl başlarında Avrupalı denizcilerin gerçekleştirdiği Amerika kıtasının keşfedilmesini, denizlerin dünyanın dolaşarak yeni ticaret yollarının bulunmasını dünyayı sarsan ve Osmanlı düzenini silkeleyen iki önemli olay olarak değerlendirmiştir.

Bu iki olayın zincirleme sonuçları olarak gümüş ve altının ucuzlaması, paranın değerinin düşerek malların fiyatlarının yükselmesini, İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın Akdeniz ticaretinde etkinliğinin artması olarak sıralamıştır. Aynı süreçte Avrupa feodalizminde lordun para piyasası ile ilişki kurması başka bir ifade ile toprağın para ile ölçülen değerinin artmasını ortaçağ ve feodalizmin tasfiyesini sağlayan gelişmeler olarak değerlendirmiştir.

Yukarıda yer verdiği gelişmelerin Osmanlı Devleti'ne etkileri olarak da, önceki dönemlerin aksine Osmanlı aleyhine ticaret dengesizliğinin belirdiğini, ödeme açığının doğduğunu ve değeri düşük para istilası karşısında Osmanlı maliyesinin yıkılmaya yüz tuttuğunu belirtmiştir.⁵¹³

Berkes bu dönemi bilimsel anlamda ekonomi biliminin doğuşu olarak da değerlendirirken bir yandan Osmanlı'nın tanımadığı, bilmediği Kapitalizmin doğmakta olduğunu diğer yandan Avrupa'da özellikle dünya ölçeğinde ticaret yapmaya başlayan ülkelerde *Merkantilizm* olarak adlandırılan bir iktisat politikasının belirdiğini ifade etmiştir.⁵¹⁴

Merkantilizm, hammadde almak mamul madde satmak, mamul maddeleri uzak ülkelere ucuza alarak başka ülkelere pahalıya satmak, değerli madenlerin içeriye girişini kolaylaştırırken dışarıya çıkışını zorlaştırmak şeklindeki uygulamalar

---

⁵¹³Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 56.

⁵¹⁴“... Osmanlı ekonomik düşünüyü modern ekonomi çağının başında eski Ortaçağ İslam-Osmanlı devlet uygulamalarının, ahlak ve siyasa kitaplarının vardığı düşünüyü sınırlamış, uzun süre ona bağlılığını sürdürmüştür. Bu yüzden bir ekonomi düşünüyü devrimi olmamıştır.” Berkes, **Felsefe ve...**, s. 146.

anlamına gelmekteydi.⁵¹⁵ Bunun yanında Avrupa’da 16. yüzyıldan itibaren ulusal devletlerin doğması anlamına gelen, feodal beylere ve kiliseye değil monarklara bağlılığın belirmesini, yer yer “vatanlar”ın oluşmasını da çok önemli bir gelişme olarak yorumlamıştır.

Coğrafi Keşifler ve dünya çapında ticaret ile zenginleşen Avrupa devletlerinin bu sürecin dışında kalan ülkelerde yarattığı etkiye değinmeden önce Berkes, Osmanlının, iktisadi açıdan var olan iç koşulları sebebiyle onun Avrupa’nın yıkıcı etkilerine apaçık bir halde olduğunu tespit etmiştir.

Bu tespite göre; Osmanlı Devleti ticaret ve endüstri devleti değildir. Gücü sermaye servetine değil toprağa dayanmaktadır. Gümüş ve altın rezervi darlığı sebebiyle Avrupa’daki sikke enflasyonunun etkilerine açıktır. Alabildiğine genişlemenin yarattığı masrafların baskıları iç ekonomik gelişmeyi durdurmuş, toplumun ekonomik gelişme kaynaklarını kurutmuştur. Toplumda servet birikimi yapan bir sınıf oluşmakla birlikte bu sınıf devlet güçlülerinin etrafında parazit bir kitle olmuş ve biriken servetlerini ekonomik yatırıma yöneltmemiştir. Devletin askeri teknolojisi de eskimiş durumdadır. Batıda ulus devletlerin doğuş aşamasında Osmanlı devlet ve ekonomi düzeni ise “millet” sistemi ile bir anavatan üssü ve millet temeline dayanmayan bir yapıdaydı. Dahası böyle bir oluşum Osmanlı ruhuna aykırı idi. Böyle bir şeyle de ilgilenmemişlerdir.⁵¹⁶

Bu noktada Berkes’in Osmanlı iktisat tarihini ele alışında yaptığı dönemlemeyi ve kullandığı tarih yaklaşımını dikkate almak önemli olsa gerektir. Zira ona göre henüz iktisadi açıdan değişmiş olan Avrupa’nın yoğun etkisi söz konusu olmadan önce Osmanlının temel kurumları yozlaşarak Osmanlının devlet felsefesine aykırı mecralarda işlemeye başlamıştır. Başka bir ifade ile Osmanlı rejimi 16.yy başında kemalini bulmuş ve bu dönemin sonunda kendi kendinin tersine çevrilmiştir.⁵¹⁷

---

⁵¹⁵Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 127-128.

⁵¹⁶“Osmanlı devleti “vatan”, “ulus” kavramlarından yoksun bir dinasti devleti olduğu için, nerenin kalkınmasına yatırım yapılacağını düşünme olasılığı yoktu. Ulusal temeli olmayan bir devletin, kimi dış görünüş yanlarına harcamalar yapmakla toplumun güçlenmiş olup olmadığı düşünülmezdi. Niyazi Berkes, **Atatürk ve...**, s. 77.

⁵¹⁷Osmanlı gibi değişmezlik üzerine bina edilen düzenlerin baş diyalektik eğilimi kendi zıttını yaratması, kendini yok etmesidir. Berkes, **100 Soruda ...**, C. I, s. 114.

Berkes 16.yüzyıla gelindiğinde İbn-i Haldun'un şemasına göre, devletin kocadığını, benzer nitelikleri taşıyan aynı kategoride (doğu tipi) yer alan taze bir güç tarafından yutulması aşamasında olduğunu ancak böyle bir gücün doğmadığını belirtmiştir. 17. yüzyıldan itibaren İbn-i Haldun'un şemasında yer almayan unsurların etkisi söz konusu olduğundan Osmanlı'nın bundan sonraki tarihi Doğu devletleri kanuniyetlerine göre değil Batı dünyasının ekonomik kanuniyetlerine göre gidecektir.⁵¹⁸

Bu yaklaşımından Berkes'in Osmanlı'nın 17. yüzyıla kadar olan dönemini tahlilde İbn-i Haldun'un doğu tipi devletlere dair şemasını, 17. yüzyıldan sonraki dönem için ise Marks'ın, Kapitalizm'in doğu toplumlarına olan iktisadi etkilerine dair çözümlenmelerini temel aldığı söylenebilir.

6- İktisadi Tedbirler ve Sonuçları

Coğrafi Keşifler sonrasında Osmanlı Devleti'nde, ticaret gelirlerinin azalması, enflasyon olgusuyla karşılaşılması, hazine gelirlerinin azalması, devletin genişlemesine paralel olarak büyüyen yönetim harcamaları, gümüş darlığının artması gibi sebeplerle bir dizi yeni uygulamalar gündeme gelmişti.

Yaşanan ekonomik darboğazı aşmak yolunda gerçekleşen ilk önemli olaylar olarak Berkes, ilki 1584 ikincisi 1640 yılında devalüasyona, 1622-1624 tarihleri arasında da bir diz mali konferanslara değinmiştir.⁵¹⁹

Devletin gelirlerini arttırmak amacıyla başvuru edilen tedbirleri ve uygulamaya konan yeni usulleri, Batılı ülkelerin iktisadi açıdan Osmanlı ekonomisine yapacağı etkiye kapı aralaması, Osmanlı'nın temel kurumlarında yarattığı sarsıntılar, sisteme soktuğu yeni unsurlar ve bu unsurların genel anlamdaki etkileri açısından ele almıştır.

Yasağa rağmen, Devletin gümüş sıkıntısı yaşamasının, Avrupa'dan gelen değeri düşük paranın (kalp para) Osmanlı ülkesini istila etmesine kapı araladığını, giderek bu kalp paranın devletin resmi sikkesi haline geldiğini, bu durum karşısında da yeterince tedbir alınmadığını belirtmiştir.

---

⁵¹⁸Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 113-114.

⁵¹⁹Berkes, **100 Soruda ...**, C. II, s. 141-164.

Hazine gelirlerini arttırmak için vakıf gelirlerine başvurulmuş, müsadere usulü sıkça uygulanmaya başlanmış, memuriyetler açık arttırmayla satılır hale gelmiştir. Devletin avarız, cizye gibi vergiler, belli bir bedel karşılığı kişilere satılarak mukataa haline getirilmiştir. İç gümrükler de yine hazineye gelir sağlama düşüncesi ile mukataa haline getirilmiştir.

Osmanlı'nın yerli unsurlarının mukataaları alması süreci, yabancı tüccarların da söz edilen alanlarda çeşitli ayrıcalıklar elde etmesiyle at başı yürümüştür. Dış politikada, müttefik arama ve Avrupalı devletlerin ticari alandaki talepleri ile şekillenen kapitülasyonlar, dış ticarete iç ticaret aleyhine muafiyetler tanınması, ihracat üzerine ithalat üzerine konan vergilerden daha ağır vergiler konması gibi uygulamaları yaratmıştır. Avrupalı devletlerin Merkantilist politikalar izlediği dönemde Osmanlı, bunun zıddı olan kapitülasyon siyasetini uygulamıştır. Berkes, kapitülasyon siyaseti ile sikke bozulmasının kol kola gittiğini de ifade etmiştir.

Uygulamaya konan yeni usullerin sonuçlarına Berkes geniş yer ayırmıştır. Kalp paranın Osmanlı ülkesine girişinin ve yaygınlaşmasının bir yandan yeniçerilerin ve esnafın memnuniyetsizliğini doğurduğunu ve giderek kanlı yeniçeri ayaklanmalarının en temel sebebi olduğunu, diğer yandan ticareti olumsuz olarak etkileyen kalp para olgusunun, 1664-1666 yılları arasında yeniçerilerin esnaflaşmasını hızlandırdığını belirtmiştir.

Devlet gelirlerinin mukataa haline gelmesiyle Saray ve Ocak ağalarının, sarrafların sağladığı kredilerle vergi toplama hakkı satın aldığını böylece eski Osmanlı düzeninde olmayan mültezim faizci, toprak ağası, ayan, derebeyi gibi zümrelerin ortaya çıktığını, bu zümrelerin de reaya ile ilişkilerinin genelde zorbalığa dayalı olduğunu ifade etmiştir.

Kapitülasyon uygulamaları ve sonuçlarını ise Berkes, iktisadi açıdan doğurduğu sonuçlar ve Osmanlı devlet felsefesi ile olan çelişkisi yönlerinde ele almıştır. Ona göre kapitülasyon siyaseti kan ve güç ile kazanılan, toplum sınıflarının korkunç sömürüsü ile tutundurulan servet ve ihtişamı, tüccar gemileri ve sarraf muameleleri ile dışarıya kaptırmak anlamına gelmektedir. Bu sitem devletin yayılma politikasına da yeni dünya ekonomisinin prensiplerine de aykırıdır. Osmanlı'da gümrük ve

gümrük tarifesi toplum ekonomisini korumak için değil hazinenin faydası için düşünülen şeylerdir.⁵²⁰

Kapitülasyon uygulamasını başka bir açıdan da ele almış ve Avrupa'daki devletlerin, toprakları üzerinde kayıtsız şartsız egemenlik sağlama yolunda çabaladıkları dönemde Osmanlı yöneticilerinin kapitülasyonlarla, kendi prensiplerinin zıddına olacak şekilde, kendi devletlerinin sınırları içinde ticaret yapan kişiler üzerine egemen olmaktan kendilerini mahrum ettiğini belirtmiştir.

Gelir arttırıcı olacağı düşünülen yeni uygulamaların ortaya çıkardığı yeni unsurları Osmanlı klasik düzeninin çürümesinin en önemli göstergesi olarak yorumlamıştır. Buna göre; her bir toplumsal kategorinin olduğu yerde tutulması prensibi işlemez hale gelmiş, devlet ile adamları arasında birtakım araçlar türemiştir. Osmanlı sistemine aykırı olan bu gelişmeler ile devletin reaya ve tüccar ile yönetici grubunda yer alanların reaya ile mültezim ağa ya da derebeyinin reaya ile ve kapıkullarının padişah ile çatışmaları başlamıştır.

Yeni unsurların ve ilişkilerin vücut bulmasının toplumsal çatışmaları uzun süreli kılmasının yanında yeni servet biriktirme şekillerinin doğuşunu da değerlendiren Berkes, 17 yüzyıldan itibaren büyük servet biriktiren kesimlerin doğduğunu ancak servetin üretimden gelmediğini ve üretime yatırılmadığını dolayısıyla biriktirilen paranın *Kapital*, türedi sınıfın da *burjuvazi* olmadığını belirtmiştir.⁵²¹ Berkes klasik Osmanlı sisteminde devletin ticaret üzerindeki sıkı kontrolünü, Lonca örgütlenişini ve bu örgütleniş içindeki gedik uygulamasını kapital birikimini sınırlayan, ekonomide büyümeyi ve bir elde merkezleşmeyi engelleyen en önemli sebepler olarak sıralamıştır.⁵²²

Servet biriktiren kesimlerin Batı'da yeşeren burjuvazi ile kıyaslamasında Berkes Osmanlı'daki bu kesimlerin en üst otoriteye yakın olmaları sebebiyle toplum

---

⁵²⁰En iyi Merkantilizm siyaseti en iyi kapitülasyon siyaseti güden ülke ile uygulanır. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 102.

⁵²¹Büyük bir servet birikimi ve lüks harcamalar, değerli maden istiflemesi başlamış, ancak servetler toplumun üretici sınıflarına geçmemiştir. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 139.

⁵²²Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 268-272.

kaynaklarına el koyabildiklerini, maliyenin ve halkın kaybettiğini ancak bu kesimlerin de her an bütün zenginliğini kaybetme riski ile yaşadığını belirtmiştir.⁵²³

Batı'nın iktisadi etkileri sonucu doğan ağır ekonomik bunalımları Berkes Kapitalizm Öncesi Emtia Ekonomisinin Kapitalizm ile karşılaşmasının yarattığı sarsıntılar olarak yorumlarken para ve fiyat devriminin Batı'da feodalizmi, Osmanlı'da ise Tımar-Zeamet sistemini yıktığını belirtmiştir.⁵²⁴ Ancak yinelemekte yarar vardır ki Berkes'e göre Osmanlı ekonomisi Kapitalizm'e yönelmemiştir. Eski Osmanlı düzeninin iç çelişkilerini görmeden dış etkilerle parçalandığını, iddia etmek ve buna emperyalizmin yıkıcı rolü adını takmak kolaycılıktır.⁵²⁵

7- Bozuk Düzenin Sürekliliği

Osmanlı klasik düzeninin esaslı değişikliklere uğraması, yüzyıllar boyu süren toplumsal çatışmaların yaşanması, servet biriktiren yeni grupların doğmasına rağmen Osmanlı devletinde radikal değişikliklerin neden yaşanmadığı başka bir ifade ile daha ileri bir toplumsal yapının kurulması anlamında olmak üzere neden devrimci bir dönüşümün yeşermediği konusu Berkes'in çok önemseydiği, üzerinde durduğu bir diğer konu olmuştur.

Osmanlı klasik düzeninin bozuluşunu, bu bozulmaya çare arayışlarının yarattığı yeni unsurları, iki açıdan değerlendirmiştir. Bir yandan ayan, ağa, derebeyi gibi kesimleri Avrupa'da Kapitalizmin doğuşunu mümkün kılan feodal sistemin başlıca öğeleri ile karşılaştırmış diğer yandan da devrime yönelme potansiyeline sahip olup olmadıklarını yönüyle ele almıştır

Berkes'e göre Osmanlıda merkezi otoritenin zayıflamasının sonucu olarak beliren ve giderek taşrada güç kazanan derebeylik feodalite değildir.⁵²⁶ Derebeylik,

---

⁵²³Osmanlıda kudret servete üstündür. Kudret servet yaratır servet kudret yaratamaz. Kudretin yarattığı serveti daha üstün kudret mahvedebilir. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 71; Berkes Osmanlı sisteminde servet biriktirme imkanları en geniş kişi olan Padişahın hiçbir zaman girişimci olmadığını, birikimini tahta çıkmak ve orada kalabilmek için kullandığını belirtmiştir. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 300-301.

⁵²⁴Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 209-214.

⁵²⁵Berkes, **Türkiye ...**, C. I, s. 106.

⁵²⁶Devlet ayan, ağa olmadan vergi alamaz, asker bulamaz, asayişini sağlayamazdı. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 338; Berkes Ayanların önem kazanmasındaki başlıca etkenin Malikane sistemi olduğunu belirtmiştir. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 336.

malikane ve faizcilik sitemleriyle doğmuş olup tarihsel bir aşamayı değil, tarihsel bir aşma yapamama halinin kanıtıdır. Ayan-Ağa-Derebeyi feodal sistemdeki senyörden farklı olarak, çiftçi ve üretimci değildir. Köylünün değer artığının tamamını alandır. Ne feodaldır ne kapitalisttir. Köylü ile ilişkileri açısından daha kötü parazit sömürü şeklidir. Bu kesimler zaten yeterince kazandığından üretimi ve verimi arttırmada çıkarı yoktur. Başka bir ifade ile Batıda Feodalizmi yıkan unsurlardan olan faiz Osmanlıda, faizciler zaten iyi kazandığı ve daha ileri bir aşamayı zorlamalarını gerektirecek bir durum olmadığı için tutucu ve geleneksel yapıları yaşatıcı etki yapmıştır.⁵²⁷

Ayan, derebeyi gibi grupların parazit unsurlar olarak kalması ya da burjuvaziye dönüşmesinde Berkes, devletin bu unsurlar üzerinde egemenlik kurabilmesinin veya kuramamasının belirleyiciliğine de dikkat çekmiştir. Buna göre Batılı ülkelere coğrafi olarak yakın, devletin elinin ulaşamadığı Rumeli'nin bazı bölgelerinde bu unsurlar, Batı'nın himayesi ve yoğun ticari ilişkiler sonucunda, kapitalist üretimiye dönüşmüş, nihayetinde bu yerler imparatorluktan daha erken ayrılmıştır.

16. yüzyıl sonunda başlayan ve yüzyıllarca süren Celali İsyancıları'nı da değerlendiren Berkes bu uzun dönemli kanlı olayları da Batılı anlamıyla sınıfsal karakteri olmayan eylemler olarak değerlendirmiştir. Buna göre, Celali İsyancıları toplumsal sınıflarla (reaya) egemen sınıf arası bir çatışma şeklini almamıştır. Kasaba ayanı ve esnafı bu hareketlere katılmamış, desteklememiştir. Berkes Osmanlı düzeninin ekonomik mali bozulması ile ortaya çıkan eşkıyalık, derebeylik gibi bütün karşı gelme hallerini, karşı geldikleri düzen kadar çelişkili, dünya ekonomik şartlarına aykırı, taze sınıf güçlerinden yoksun ve bu niteliklerinden dolayı da, devrimsel ideolojilerden mahrum oluşumlar olarak nitelemiştir.⁵²⁸

Merkezi otoritenin zayıflaması ve taşradaki ayanların güçlenmesi sonucunda 1808 yılında II. Mahmut ile Ayanlar arasında imzalanan belgeye de değinen Berkes'e göre Sened-i İttifak, Osmanlı düzeninin kendisinin yarattığı, uzlaştığı, servet-güç koalisyonunun son şekli olan padişah-ağa koalisyonunu yazılı olarak

---

⁵²⁷İç ve dış kapitülasyon uygulamaları ile servet biriktirenler bu işleyişi değiştirmek istemediler. Çünkü bu usuller sayesinde var oluyorlardı. Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 297.

⁵²⁸Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 117.

gösteren belgedir. İslam şeriatına, Batı anayasa modeline, Osmanlı kanun geleneğine uymayan anayasa olma olanağı taşımayan bir metindir.⁵²⁹

Berkes, Osmanlı Devletinde kendisinin bozuk düzen olarak nitelediği yapının neden kökten bir değişime uğramayarak uzun süreli, kronik bir hal aldığını da değerlendirmiştir. Bu çerçevede varlığını bozuk düzenin işleyişine borçlu olan kesimlerin esaslı bir değişimin karşısında direnmiş olmalarını, Devlet'in en zayıf dönemlerinde bile feodalleşme ve toprağın özel mülk haline gelişini engellemiş olmasını en önemli iç olgular olarak sıralamıştır.⁵³⁰

Devlet'in, kronik hal almış yapısına rağmen uzun ömürlü olmasını başka bir ifade ile yıkılmayışını Berkes dış olgular ile ilişkilendirmiştir. Buna göre uzunca bir dönem Osmanlı'yı askeri güçle yenebilecek bir güç doğmamıştır. Avrupa'da beliren ve Osmanlı'yı yıkabilecek güce ulaşan devletlerin ise uzak sömürge alanları ile meşgul olmasını, kendi aralarında şiddetli bir rekabete tutuşmasını da Devlet'in ömrünü uzatan dış amiller olarak sıralamıştır.

Doğu tipi bir devlet olarak Osmanlı Devleti'nin temel niteliklerini tespitte Berkes'in Karl Marks ve İbn-i Haldun'un doğu tipi devletlere dair çözümlerini en doğru yaklaşımlar olarak kabul ettiğini belirtmiştik. Osmanlı bozuk düzeninin uzun süreli oluşunu dair kendi değerlendirmelerini ayrı iki düşünürün tespitleriyle takviye etmiştir.

Marks, Asya toplumlarının direnme gücünü, despotik devlet sistemlerinin gücü altına düşen toplumların temelindeki kendine yeterlikte bulmuştu. İbn-i Haldun ise doğu tipi bir devletin kocadığında aynı kategoride başka taze bir güç, yeni bir doğu tipi devlet tarafından yıkıldığını belirtmişti. Ancak Osmanlı yakınında bu tipte yeni bir güç doğmamıştı.⁵³¹ Berkes'in, iki düşünürün fikirlerini tekrar hatırlatmasını, Osmanlı pratiğine dair bulgularını tamamlayan teorik açıklama olarak kabul ettiği düşünülebilir.

---

⁵²⁹Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 367.

⁵³⁰Despotik devlet cihazının idaresi altındaki toplum sınıfları arasındaki çıkar çatışmalarının sürdüğü yerlerde burjuvazi yeşermemiş, devrimsel bir güç kazanamamıştır. Berkes, **100 Soruda...**, C. I, s. 133.

⁵³¹Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 21.3

Toplumların gelenek ve düşünüş biçimlerinin o toplumları iktisadi üretim düzeyi ve ilişkilerinin bir yansıması olduğu şeklindeki değerlendirmeyi, Berkes'in toplumsal konuları ele aldığı neredeyse her yazısında görmenin mümkün olduğu daha önce ifade edilmişti. Aynı yaklaşımla Osmanlı bozuk düzenini gericiilik yatağı olarak nitelemiş, ekonomik realiteleri görmeden gerilik ve gericiliği din, hurafe, şeriat ve cahillikle açıklamanın yanlışlığına işaret etmiştir.⁵³²

Osmanlı iktisat tarihine dair çözümlenmelerini Tanzimat dönemi ile sonlandıran Berkes 1838 Baltalimanı Ticaret Antlaşması'nı ve Tanzimat dönemi düzenlemelerini yeni ve yıkıcı bir dönemin başlangıcı olarak kabul etmiştir. Kapitalizmin emperyalizm aşamasına ulaştığı dönemde Osmanlı'nın, "Tanzimat Yapıyoruz" diyerek, ekonomisi ile ilgili son koruyucu usulleri de kaldırdığını böylece Batı'nın ağır ekonomik temelli etkilerinin başladığını bu etkinin de kalkınmaya değil sömürgeleşmeye yol açtığını ifade etmiştir.⁵³³

Berkes Emperyalizmin etkisine açılmış bir ülke olarak 19. yüzyıl ortalarındaki Osmanlı'yı; dış borçlanmaya hazır bir idare, belirli yasal kanunu olmayan bir rejim, dış ticareti yabancı kapitale, iç ticareti azınlık kapitaline bağımlı bir ekonomi, Türk'ten gayri milletlerin doğuş halinde olduğu siyasi bir topluluk, çiftçisinin çoğunluğu yoksul, Saray-Babıali-asker-ayan-ağa-derebeyi arasında çekişmeli bir devlet, maliyesi ve ekonomisi ortaçağ usulleri ile yönetilen bir ülke, gericiilik yuvaları ile bezenmiş bir toplum olarak resmetmiştir.⁵³⁴

Çeşitli unsurlarıyla tasvir ettiği 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisi ile Cumhuriyet döneminin iktisadi-toplumsal yapısı arasındaki, olumsuz anlamdaki sürekliliğe ilişkin değerlendirmesi, önemli olmanın yanında, Berkes'in aynı konularda Yön'de yer alan yazılarına kıyasla, daha bilimsel, kapsayıcı ve görüşlerinin çok iyi bir özeti olmak bir özelliğe sahiptir: "*Osmanlı toplum-devlet yapısından sınıflı ve kapitalist*

---

⁵³²"Siyasal ve toplumsal evrim veya devrim olmayışı kişilerin kafalarının gerici olmasından ileri gelmez. Tersine, siyasi ve toplumsal ve her ikisinin de temelinde olan ekonomik durgunluk kişilerin kafasını gerici yapar." Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 348; Berkes, Osmanlı döneminde beliren gerici tutumları, kişilerin yobazlığından çok Osmanlı'nın yapısal özellikleri ilişkilendirmiştir.

⁵³³Tanzimat'ın devlet adamları "politika" ile "ekonomi" arasında ilişki olduğunu bilmezler, ya da bilseler bile ikisi arasındaki ilişkinin önemli sonuçları olduğunu düşünmezlerdi. Uzaktan tanıdıkları Batı dünyasının yeni ekonomik niteliğini, ekonomik kavramlarını, mekanizmalarını da bilmiyorlardı. Berkes, **Atatürk ve...**, s.77.

⁵³⁴Berkes, **100 Soruda...**, C. II, s. 370.

sınıf çıkarlarının gereklerine dayanan siyasal bir yapıya ağır ağır geçilmiştir. Fakat bu geçişte toplum sınıfları da tarihsel evrimlerini bir ekonomik kalkınma bütünlüğüyle gerçekleştirilmemiştir. Toplum nüfusunun büyük bir çoğunluğu, köylülük ve kasabalılık şeklinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik yıkılış şartlarının ekonomik gelişme gücünden tamamıyla yoksunlaştırdığı, ... Tanzimat'ın, İstibdat'ın... Meşrutiyet'in yoksulluk ve durgunluğa mahkum halde tuttuğu halk yığınları, Cumhuriyet döneminde de oldukları yerde duruyorlardı. Bu korkunç hata yüzünden, gerçekte olan değişme Şark despotizminden Garp demokrasisine bir geçiş olmadı. Bu değişmeden doğan sınıflı toplumun iç ekonomik güçlerinin mobilize edilmesinden doğan bir sınıf değil, ekonomik bağımsızlığı olmayan bir toplum içinde türeyen, kökleri ulusal ekonomide olmayan, ancak dış kapitalin yardımıyla tutunan bir sınıftır.

Kaynağı dışarıda olan bu yarı-kapitalist sınıf (Batı'daki kapitalist sistem Tanzimat döneminde olduğundan çok daha güçlü bir aşamaya vardığı için içerdeki karşılığı, artık bir bürokrasi zenginleşmeciliği olmaktan çıkmıştır) geliştiği ölçüde toplumun diğer sınıflarının ekonomik kalkınma olanakları tıkalı kalacak, ayrıca ulusal ekonominin kaynaklarının gelişmesi daha büyük ölçüde dünya kapitalizminin çıkarlarına bağlı olacaktır.”⁵³⁵

Bölüm Değerlendirmesi

Niyazi Berkes'in Türk toplumunun tarihinin Batılı toplumların tarihinden farklı süreçleri içerdiği, Batı'da, bütün toplumları tahlil etmekte kullanılmaya hazır şemalar olamayacağı yolundaki yaklaşımının Osmanlı toplumsal yapısını analiz etmekte kullanacağı yöntemi belirlediği anlaşılmaktadır.

Farklı olana içeriden bakmak gerektiği şeklindeki yaklaşımı ile İbn-i Haldun'un doğu tipi devletlerin kuruluş felsefesine, yükselme ve düşme aşamalarına dair şemasını doğru yöntem olarak kabul etmiştir.

Buna göre; Osmanlı Devleti, Batı'da kurulmuş devlet tiplerinden farklı olarak, herhangi bir toplumsal sınıfa dayanmayan kendisi de üretimi bir sınıf olmayan askeri bir grup tarafından kurulmuştur. Devletin kuruluş felsefesine göre toplumdaki

---

⁵³⁵Berkes, **Felsefe ve...**, s. 164-165.

çeşitli tabakaların, ait oldukları konumda tutulmaları (*düzen*) sistemin devamı için bir zorunluluktur. Durgun bir sosyal yapı kurmak anlamına gelen bu sistemde her değişim bir bozulma ve çürüme (*ihtilal*) olarak anlaşılmaktadır. Bu statik yapı aynı zamanda bütün işleyişi belirleyen süper sınıfın konumunu daimi kılma isteği ile de ilgilidir.

Berkes Osmanlı Devleti'nin değişmezlik prensibinin yönetim pratiğine nasıl yansıdığını da değerlendirmiştir. Bu çerçevede, toprağın kişisel mülk oluşunu, ticaret ve zanaat erbabının sermaye biriktirerek ve emeği satın alarak büyük çaplı üretime yönelmesini engelleyen kural ve kurumların varlığını tespit etmiştir. Bu nitelikleri ile Osmanlı Devleti'ni kapitalizme yönelme imkanları mevcut olmayan bir yapı olarak değerlendirmiştir.

Reaya, tüccar, zanaatkar kesimlerin vergilerinin ve savaş kazançlarının üretime değil de yeni savaşları finanse etmeye harcanmasını da Kapitalizme evrilmeyi imkansız kılan bir diğer olgu olarak kabul etmiştir. Ona göre, servetin kazanılma ve kullanılma şeklinin farklılığı Osmanlı'nın Batı karşısındaki yıkılışında en önemli belirleyenlerdendir.

Osmanlı Devleti'nin kural ve kurum ve uygulamaları ile Batı'da boy veren burjuvazi benzeri bir sınıfın doğuşunu imkansız kıldığına dair tespitinden belki de daha önemlisi doğu tipi devlet düzenlerinin diyalektik eğilimi ile ilgili yaptığı genellemelerdir.

Berkes'e göre bir doğu tipi devlet olarak Osmanlı, prensipleri, kurumları ve uygulamaları ile kendi zıttını yaratma eğilimlerini nüve olarak bağrında taşımaktadır. Ancak bu zıtlıklar daha gelişkin bir sisteme geçebilmeyi mümkün kılacak mahiyette değildir. Onun ifadesi ile bu tip devletlerde tez ile anti tezin çarpışarak bir senteze varması mümkün değildir.

Berkes'in bu genellemesi onun doğu tipi devletlerin kuruluş ve işleyiş prensiplerini neredeyse tanrısal, karşı konulmaz bir konuma çıkardığını düşündürmektedir. Ancak Osmanlı pratiğinden bu teorik saptamasını destekler nitelikte pek çok olgu sıraladığını da belirtmek gerekmektedir.

Buna göre; feodal eğilimlere engel olmak ve fetih politikalarını yürütmek gibi amaçlarla tesis edilen tımar sistemi başarılı savaşlar sebebiyle işlevsizleşmiş ve

giderek feodalleşme eğilimlerinin odağı olmuştur. İlk ve öncelikli görevi padişahı ve başkenti korumak olan kapıkulları, merkezi otoritenin zayıflaması ile padişah için tehdit haline gelmiştir. Başarılı savaşlar ile devletin çok geniş bir alana yayılması sonucunda yönetim masrafları ağır bir yük haline gelmiş ve üreten tabakaların üretim gücünü azaltır hale gelmiştir.

Devlet gelirlerini arttırmak için başvurulan yeni tedbirler Osmanlı sisteminin temel ilkesi olan çeşitli grupların olduğu konumda kalmaları prensibini bozmuştur. Kapıkulu ile tımarlı sipahi arasında yer değiştirme sürecini başlatmıştır. Ancak kapıkullarının tımarlı sipahinin yerini almaya başlaması, servet yığılması burjuvazinin doğuşu anlamına gelmemiştir.

Taşrada yer yer egemenlik kuran derebeyleri ve ağalar sadece artık ürüne el koymuşlar, üretim artışı ile ilgilenmemişlerdir. Bu nitelikleri ile feodal bir yapının doğuşu söz konusu değildir. Berkes'in, doğmakta olan parazit yapıları feodal olarak nitelememesi bu yapıların kapitalizme evrilme imkanlarını bağrında taşımadığını ifade etmesi anlamına gelmektedir.

Bu örneklemelerinden ve değerlendirmelerinden şu yargıya varmak mümkün görünmektedir: Berkes, en azından seçtiği olgular çerçevesinden baktığında, Osmanlı devletinin, doğu tipi devlet olarak feodalizme, kapitalizme ya da bunlardan tamamen farklı bir tipe dönüşemediğini tespit etmiştir. Yaşadığı dönüşüm, giderek kronikleşen bozulma ve çürüme halidir. Hatırlatmakta yarar vardır ki Berkes'e göre bu bozulma Batı'nın yıkıcı etkisi söz konusu olmadan önce başlamıştır.

Osmanlı devletinin her şeyiyle kemale erdiği, başka bir ifade ile kocadığı dönemde, bu kategorideki devletlerin kanuniyetleri gereği aynı tipte genç bir güç tarafından yutulması gerekirken böyle bir güç doğmamıştır. Berkes'e göre, onu yutacak güç İbn-i Haldun'un bilmediği yeni ve farklı bir güçtür: Kapitalizm.

Berkes bundan (17.yüzyıl) sonra Osmanlı Devletinin, İbn-i Haldun'un şemasına göre değil kapitalizmin kanuniyetlerine göre anlaşılması gerektiğini belirtmiştir. Yeni dönemi de, Marks'ın çözümlenmeleri temelinde, kapitalizmin kapitalizm dışı toplumlara etkileri açısından ele almıştır.

17. yüzyıl sonrası Osmanlı Devleti'nin iktisadi koşullarını ele aldığı Yönlendirmelerde yazılarında vardığı hükümlerle örtüşen sonuçlara ulaşmıştır.

Dergi'deki yazılarında nasıl Osmanlı aydınının Avrupa'nın niteliğini ve toplumsal değişme gerekliliğini kavrayamadığını saptamışsa *Türkiye İktisat Tarihi*'nde de yine devlet adamı ve aydınların kapitalizmin niteliğini kavrayamadıklarını, çağdaş iktisadi bilgilerden yoksun olduklarını tespit etmiştir.

Burada şu soruyu sormak gerekmektedir: Berkes'in tasvir ettiği Osmanlı sisteminde yetişen yöneticilerden Batıyı ve doğmakta olan kapitalizmi bütün yönleriyle kavramalarını ve bu doğrultuda gerekli dönüşümleri kendi ülkelerinde gerçekleştirmelerini beklemek ne kadar mümkündür. Dahası, Doğu tipi devletler kategorisinde yer alan her devlet gibi, Osmanlı'nın, bir devrimi, yeni bir sentezi var etmesinin imkansızlığını kendisi ısrarla vurgulamıştır. Başka bir ifade ile Berkes, Osmanlı iktisat tarihini ele alırken, toplumların düşün düzeyinin-dünyayı anlama biçimlerinin, o toplumların sosyal ve iktisadi şartlarının bir sonucu olduğu şeklindeki kendi yaklaşımını göz ardı etmiştir.

1960'larda Osmanlı toplumsal yapısına dair yapılan tartışmalar, ortaya konan temel görüşler çerçevesinde Berkes'in bulgularını değerlendirmek gerekirse; Osmanlı devletini kapitalist veya feodal olarak niteleyenler grubunda yer almamıştır. Osmanlı'nın Batı'daki toplumsal yapı tiplerinden ayrı özgün bir tip olduğu görüşündedir. Ancak yanlış anlaşılma olasılığını göz önünde tutarak hemen belirtmek gerekir ki Berkes, temel vasıflarını tasvir ettiği bu tipin, çağdaş bir yapıya dönüşme imkanlarından tamamen mahrum olduğunu ısrarla vurgulamıştır.

Berkes'in, Osmanlı Devleti'ne dair çözümlenmeleri ile Türk devrimine bakışı arasında sıkı bir ilişki söz konusudur. Berkes'e göre, Osmanlı, kendi içinde daha modern ve gelişkin bir yapıya evrilme imkanlarından yoksun olduğu ve giderek Batının sömürgesi olduğu için; ondan kalan değerleri, Batıyı kavrayış biçimini, iktisadi düşünüş-yaşayış-üretim biçimlerini terk etmek bir zorunluluk haline gelmişti. Berkes, Türk devrimini bu zorunlulukların anlaşılma ve uygulanma aşaması olarak kabul etmiştir.

1960'larda, Türkiye'nin feodal mi yoksa Kapitalist mi olduğunu tespit etme tartışmaları özünde, sosyalizm yolunda izlenecek stratejiyi tayin etme çabası ile ilgiliydi. Bu açıdan bakılırsa, Berkes'in Osmanlı iktisadi yapısını tahlil etme çabasının, Türkiye'de sosyalizmi tesis etme amacıyla bağlantılı olmadığı

görülmektedir. O, bütün eserlerinde gözlenebilen yaklaşımı ile Türk Devrimi'nin, iktisadi açıdan da geçmişin çözümsüzlüklerine, geriliklerine son veren bir aşama olduğunu göstermeyi önemsemiştir.

Türk tarihindeki sürekliliklerin izini sürmeyi önemseyen Berkes'in Osmanlıda burjuvazinin yokluğunu radikal bir dönüşümün gerçekleşememe sebebi olarak değerlendirmesine karşın Cumhuriyetin sınıflar üstündeki kontrol politikasını doğru bir tutum olarak değerlendirmesi bir çelişki midir?

Bu soru, yaklaşımında ciddi bir çelişkinin varlığını düşündürüyorsa da bu konudaki açıklamaları kendi içinde tutarlıdır. Zira ona göre 20. yüzyılda Türkiye için, geçmişte Batının gittiği yollardan giderek, Batı ölçülerinde Kapitalizmi kurabilme imkanları mevcut değildir. Bunun yanında 1923-1930 arası dönemde Türk özel sektörünün kalkınmayı gerçekleştirecek güçte olmadığına görüldüğünü de belirtmiştir. Ona göre, Türk sermaye sınıfının bu cıvıllığı, Batı'nın sömürgeleştirici niteliği ile birlikte düşünüldüğünde, özel sektörün işbirlikçi ve parazit düzeyde kalması kaçınılmazdır. Bu gerçekler karşısında Berkes'e göre kalkınabilmekte devletçilik tek çıkar yol olmaktadır.

Berkes'in Osmanlı'nın geri kalış ve yarı sömürge oluşunda Batı'nın etkisi değil de içyapı özelliklerini öne çıkarması da farklılıklarından bir diğeri olarak değerlendirilmelidir. Bu yaklaşımının, toplumsal yapının geriliklerini ilerleme ve kalkınmada en önemli engel olarak görmesiyle bütünlük oluşturduğu söylenebilir.

Türkiye İktisat Tarihi adlı eserini 1960'ların tartışmalarına hem eleştiri hem de katkı temelinde kaleme aldığına yukarıda değinilmişti. Bu konuda yazdıklarının güncel siyasal tartışmaların izlerini taşımaktan uzak ve daha akademik bir nitelikte olduğu söylenebilir. Başka bir ifade ile İdris Küçükömer, Behice Boran, Doğan Avcıoğlu gibi aydınların fikirlerini şekillendiren unsurlardan olan, güncel siyasi gelişmelerde etkin olma, bir siyasal parti içindeki mücadelelerin izini taşıma gibi olgular Berkes için söz konusu değildir.

Oğlu Fikret Berkes'in babasıyla ilgili değerlendirmeleri de bu yöndedir: "*Politik fikirlerinde dogmatik olmadı; Türkiye'deki klasik sağ-sol kalıplarına da uymadı...*

Hiçbir partinin üyesi de olmadı. Kuşağında hapse girmemiş ender ilericilerden biriydi."⁵³⁶

Türkiye'nin toplumsal yapısı hakkında dönem içinde yazılmış diğer eserler ile Berkes'in bu konuda yazdıklarının kıyaslanmasına dayanan bir değerlendirme ise başka bir farklılığa işaret etmektedir. Buna göre, Berkes Osmanlı'nın hangi tür toplum yapısına sahip olduğunu ve neden kapitalizme geçilemediğini açıklamaya çalışırken, toplum yapısına ilişkin kavramlara sıkı sıkıya bağlı kalmanın sınırlılıklarını görüp, kavramlardan öteye yaşanan gerçekliğin açıklanmasına öncelik vermiştir.⁵³⁷

Berkes'in *Türkiye İktisat Tarihi*'ndeki çözümlerine, özellikle kullandığı bazı kavramlara dönük bir eleştiriye de değinmek gerekmektedir. Berkes'in, Batı Avrupa tarihinden çıkarılmış görüş ve kuramlar ile Osmanlı toplum düzeninin açıklanmasına karşı çıkmasına rağmen, genel olarak doğu toplumları, özel olarak da Osmanlı Devletini açıklarken Doğu despotizmi kuramına başvurduğu, böylece karşı çıktığı bir yanlışı kendisinin yaptığı iddia edilmiştir.

Doğu despotizmi kuramını, Doğu/İslam toplumlarına karşı önyargılı bir bakış açısına sahip olan oryantalistlerin ve Batı-dışı toplumları konu alan sosyal bilimcilerin benimsediği ve Batı-dışı toplumları tanımlarken sıklıkla bu kurama başvurdukları belirtilmiştir.⁵³⁸

İlgili kısımlarda ayrıntısıyla gösterildiği gibi, Berkes, Doğu despotizmi nitelemesi ile Osmanlı Devleti'nin ayırt edici niteliklerini ele almıştır. Herhangi bir sınıfı temsil etmeyen padişah ile toplumsal köklerinden koparılmış padişahın yardımcısı bir yönetici (*kul*) sınıfı, sistemin en belirleyici unsurları olarak kabul etmiştir.⁵³⁹

Bu konuda önemli olan kullanılan terim değil, Berkes'in padişah ve kul sınıfının rolü ve konumu hakkında sunduğu bilgilerin Osmanlı pratiğine uyup uymadığı

---

⁵³⁶Fikret Berkes, "*Niyazi Berkes ve Mediha Berkes'in 1940'lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar*", **İz Bırakmış...**, s. 5; Berkes, düşüncelerini siyasi oluşumlara göre uyarlamamış, tepki alacağını ya da kötü muameleyle karşılaşacağını bile bile ilkelerinden taviz vermemiştir. Özkan, **Bir Düşün...**, s. 83.

⁵³⁷Altun, **a.g.m.**, s. 470.

⁵³⁸İsmail Coşkun, "*Niyazi Berkes Üzerine*", İ. Ü. **Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 2. Sayı, 1991, s. 79.

⁵³⁹Berkes'in despotizm kavramı ile anlatmak istediğinin doğru anlaşıldığına dair örnek de mevcuttur: Berkes, "Osmanlı Devleti'ni despotizm olarak niteler; ancak bu despotizmin "istibdat" olarak değil de, hükümdarın mutlak egemenliği altındaki geniş bir bürokrasi aygıtına dayalı bir idare şekli olarak anlaşılması gerektiğini belirtir." Altun, **a.g.m.**, s. 471.

noktasında Berkes'i yanlışlayan veriler sunabilmektir ki böyle bir bilgiye rastlanamamıştır. Dahası, Berkes'in, Osmanlı'da Batı kapitalizminin etkisinin somutlaştığı döneme kadar olan evreyi tahlilde –Doğulu- İbn-i Haldun'un şemasına dayandığı da gözden kaçırılmıştır.

Osmanlı tarihi ya da başka bir doğu toplumunun tarihi hakkında çalışan bir bilim adamının ulaştığı sonuçların, özellikle olumsuz sonuçların, herhangi bir oryantalistin vardığı sonuçlar ile çakışıyor olmasının, onu oryantalist olarak nitelemeye yetmeyeceği de anlaşılmalıdır.

Berkes'in, Batı'nın Doğu toplumlarına bakışının eleştirel bir yaklaşımla henüz analiz edilmediği şeklindeki vurgusu, yöntem konusunda aydınlara dönük eleştirileri, Doğu toplumları ile Batı toplumlarının ilişkilerinin sonuçları hakkındaki açıklamaları, Doğu toplumlarının kurtuluşunun Batı şartlandırmalarından uzak kalmakla mümkün olacağı şeklindeki düşünceleri bilinince, yazdıklarının ciddiyetle okunduğu şüphesi uyanmaktadır.

Türkiye İktisat Tarihi'nin yayınlandığı dönemde gördüğü ilgi ve okuyucu üzerinde bıraktığı etkiye dair kıymetli bir değerlendirmeye de değinmek yerinde olacaktır. Öncelikle adı geçen eserin genç okurlar arasında büyük bir ilgi gördüğü belirtilmiştir: “*Türkiye İktisat Tarihi geniş bir kitle tarafından merakla ve zevkle okundu. Özellikle o dönemde üniversite öğrencisi olan kuşak, iktisat tarihi konusunda Berkes'ten çok şey öğrendi.*”⁵⁴⁰

1960'larda, Türkiye'nin az gelişmişliğinin nedenleri ve nasıl aşılabileceği konusunda süren canlı tartışmalar ortamında, kolay okunabilir ve renkli bir dille yazmış olmasının, kendi dönemi için yeni ve farklı temaları içermesinin, *Türkiye İktisat Tarihi*'nin geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını mümkün kıldığı belirtilmiştir.⁵⁴¹

---

⁵⁴⁰Şevket Pamuk, “Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989, s. 15.

⁵⁴¹Osmanlıların Kızıldeniz'de ve Hint Okyanusunda Portekizlilerle giriştikleri mücadelenin iktisadi ve ticari boyutları olduğunu, Avrupa'da gerçekleşen *Fiyat Devrimi*'nin Osmanlı ekonomisi üzerinde nasıl bir etki yaptığını benim ve bir çok okur Berkes'in kitabından öğrenmiştir. Pamuk, **a.g.e.**, s. 16; Türkiye İktisat Tarihi eseri yazıldığı sırada, ayrıntı düzeyinde hemen hiç önemsenmeyen Osmanlı toplumunun son dönemi üzerinde durulması, konusunda yol gösterici nitelikte olmuştur. Kayalı, **Türk Düşünce...**, s. 126.

SONUÇ

Niyazi Berkes'in düşüncelerinin bütünlüklü ve genel bir değerlendirmesini yapma girişimi, aldığı eğitim ve tanıklıkların onda bıraktığı izler kadar, içinde doğduğu aile ortamının ve dönemin siyasal koşullarının da hesaba katılmasını gerektirmektedir.

Dönemin gazete, dergi ve önde gelen yazarlarının kitaplarının okunduğu, Abdülhamit karşıtı, İttihat ve Terakki yanlısı ve siyasal gelişmelere duyarlı bir aile ortamında doğması, kişisel yatkınlığı ile birleşince, Niyazi Berkes'te küçük yaşlardan başlayan bir okuma, siyasal ve toplumsal konular hakkında düşünme itiyadı yaratmıştır.

Berkes'in lise, özellikle üniversite yılları, daha çok tepkilerle şekillenen ilgi alanlarını belirlemiştir. Hayallerinde yaşattığı İstanbul'u bulamayışından başlayarak bazı üniversite hocalarında gözlemlendiği fikri zayıflık ve geriliklerin yanı başında Mustafa Kemal'i aydınlık bir geleceğin sembolü olarak görmesi, ondaki düşünsel derinliği oluşturan ilk nüve olmuştur.

Aile olarak maddi sıkıntılar yaşamalarına karşın, iyi gelir getiren bir meslek yerine felsefe bölümünü seçmesi, tarih derslerini takip etmesi, yurt dışında sosyoloji eğitimi alması, bir fikir adamı olma çabasını yansıtıyor olmalıdır.

Ankara Halkevi'nde çalıştığı dönem, onda birçok yönden iz bırakacak olan bir evre olmuştur. Öncelikle, zengin bir kütüphane ortamında ufku gittikçe genişlemiş ve ömür boyu sürecek olan tarih ilgisi pekişmiştir. İlerlemenin, bağımsızlığın simgesi olarak gördüğü Atatürk'ün yanı başında, CHP kadrolarının fazlasıyla "politikacı" olarak nitelediği tutumlarına tanık olmuştur. Bu durum onun fikri arayışlarını etkileyen önemli bir unsur olarak kabul edilmelidir. Düşünsel açıdan değerli bulduğu Kadrocuların da bu "politikacı"ları sevmemesi, Berkes'in kendisini bu gruba daha da yakın hissetmesini sağlamıştır.

ABD'de sosyoloji eğitimi aldıktan sonra yurda döndüğünde gerçekleştirdiği, akademik olduğu kadar Devrim'e katkı yapma amacını da yansıtan köy tetkiklerinin, onun, Türk toplumunun tarihsel gelişimini daha derinlikli bir biçimde anlama isteğini karşılamadığı söylenebilir. Sosyolojiden tarihe yönelik anlamına gelen bu değişim Berkes'te, Batılı tanınmış bir düşünürün fikirlerine göre Türk tarihini açıklamak

değil, tarihimizde öne çıkmış fikir adamlarının düşüncelerinin izini sürmek şeklinde belirmiştir.

Berkes'in Mustafa Kemal ve yeni Türk devleti ile ilgili düşüncelerini *büyük bir sevgi, coşku, anlama-anlatma çabası* sözcükleri ile özetlemek mümkündür. Ancak o, toplumun tarihsel gelişimini anlama-açıklama çabasına Mustafa Kemal ile değil İbrahim Müteferrika, Namık Kemal, Ziya Gökalp ile başlamıştır. Bu yaklaşımı, bir yandan son iki yüzyılın zengin düşünsel birikimini resmetmesini, diğer yandan Türk Devriminin, geçmişin birikimi üzerinde yükselen bir aşama olduğunu kanıtlamasını sağlamıştır.

Türk tarihinin Batı toplumlarının tarihinden farklı süreçleri içerdiğini keşfetmesi, sosyal bilimlere yepyeni ve özgün katkılar yapmasını mümkün kılmıştır.

Osmanlı'nın bir teokrasi olduğu görüşünü çürütmesi, Hilafet ideolojisinin aslında yakın zamanlarda doğduğunu kanıtlaması, gelenek ile dinin iç içe geçmiş olmasının laiklik konusunu, Batı toplumlarına kıyasla, daha zorlu aynı zamanda hayati bir konu haline getirdiğini somutlaştırması, Türk toplumu için devrimin bir zorunluluk olmasını, *din ve gelenek karması zihniyet/kurumlar-çağın gereklilikleri* karşılığında çözümlemesi, düşünceleri ve eylemleri ile Atatürk'ü, yaşadığı çağın koşulları içinde şekillenmiş bir figür olarak tahlil etmesi bu katkılardan en önemlileridir.

İlginç bir nokta da onun, Atatürk dönemine dair sert bir eleştirisinin olmamasına rağmen, pek yaygın olan basmakalıp yaklaşımlarla Atatürk'ü anlatma zayıflığına düşmemesi, yıllar içinde Atatürk ve laiklik konusunu yeni bulgular ile sürekli derinleştirebilmesidir. Özellikle bu iki konuda, daha çok söylev ve demeçlerle anlatıldığı 1980'lerde yazdıkları, dönemin yavanlığını renklendiren bir katkı olmuştur.

Secularism kavramı ile laiklik meselesini alabildiğine genişleten Berkes'in en çok bu konuda yazmış olmasında; partiler arası mücadelelerde laiklik ve din konusunun pek seviyesiz biçimde tartışılmasının ve bu durumdan toplumun etkilenmesinin de, teşvik edici olduğu muhakkaktır. Ancak Türkiye'deki siyasal gelişmelerden etkilense de o, her zaman tarihsel bir zemin üzerinde çözümlemeler yapmış, bilim adamı vasfı da en çok bu yaklaşımı dolayısıyla tebarüz etmiştir.

1940'lerden başlayıp ömrünün sonuna kadar Türk Devrimi, İslam toplumları, Hilafet kurumunun tarihsel niteliği, Kanun-ı Esasi, din-gelenek ilişkileri, Şeriat gibi konuları ele aldığında, Müslüman toplumlarda her alanda gözlemlenebilen değişme zorunluluklarının, bu toplumların bütün alanlarda çağın gerisinde kalmış olmalarından kaynaklandığını göstermeyi fazlasıyla önemsemiştir. Bu konularda vardığı sonuçların, sunduğu önerilerin, okuyucuda, *Türk toplumunun kendi değerlerini neredeyse bütünüyle terk etmesini savunduğu* düşüncesini uyandırma riskini taşıdığı aşikardır.

Berkes, son iki yüzyıl içinde karşılaşılan yaşamsal sorunların, dinsel-geleneksel kurumların ve düşünüş biçimlerinin terk edilmesi, akılcı-laik bir zihniyetin ve kurumlaşmanın etkin olabilmesi ile çözülebildiği yargısına varmıştır. Terk edilmesi gerektiğini düşündüğü, din ya da bütün gelenekler değil, çözümsüzlüğü kanıtlanmış yaklaşımlar, ideolojiler ve köhnemiş kurumlardır. Akılcı ve laik bir düşünüş biçimini, gelenek ve din ile mutlak biçimde çatışacağına da bilincinde olarak savunmaktadır elbette.

Berkes'in bu düşüncesini kabul etmek veya reddetmekten daha önemlisi niçin böyle düşündüğünü anlamaktır. Yılların araştırmalarıyla ulaştığı samimi görüşünü paylaşmaktadır: Bütün dünya ister istemez, secularism anlamında, Batılılaşmak zorundadır. Bu yolda gitmeyenler varlıklarını yitirmekte, yok olmaktadır.

ABD'den kendini daha da geliştirmiş bir akademisyen olarak dönen Berkes, II. Abdülhamit dönemini hatırlatır biçimde, demokrasiye geçildiği savunulan bir dönemde yurdunu terk etmek zorunda kalmış, aile birliği bozulmuş, ömrünün neredeyse yarısı gurbette çeşitli sıkıntılarla geçmiştir. Necip Ali Küçüka'nın temennisi gerçekleşmemiş, Berkes CHP'nin ideologu olmamıştır. Ancak CHP döneminde ülkesinden uzakta yaşamak zorunda bırakılmıştır. Yaşadıklarından dolayı anlaşılabilir bir tepkiyi yansıtır biçimde Berkes, İnönü dönemi ile ilgili hemen her yönden olumsuz değerlendirmelerde bulunmuş, anıları (*Unutulan Yıllar*) bir yönüyle İsmet İnönü ile hesaplaşması olmuştur. Dolayısıyla onun hakkında bir hükme varmada yazdıkları kadar, insan olarak yaşadığı sıkıntıları da gözden kaçırmamak doğru bir tutum olacaktır.

Uzun yıllar Batılı bir ülkede kalan aydınlar ile kıyaslandığında Berkes'in, Batı konusunda eleştirel tutumunu sürdürmesini, ülkesine küsmeyerek Türkiye ilgisinin hep canlı kalmasını bir farklılık olarak kaydetmek gerekmektedir.

Çağdaşlaşma, laiklik gibi konularda yazdıkları daha çok aydınlar ve devlet adamları cephesinde meselelerin nasıl vazedildiğini gözler önüne sermiştir. İktisat tarihine dair yazdıklarında anlaşılması zor teorik izahlara girişmekten ziyade özgünlüklerimizi somutlaştırmayı önemsemiştir. Yön derisinde yazdıklarında ise yarım kalanın, halka karşı iktisadi alanda yerine getirilecek ödevlerin neler olduğunu hatırlatmış, Kemalizm konusunu alabildiğine derinleştirmiştir. Böylece Berkes, ürettikleriyle, toplumu birçok cepheden açıklama çabasının, tutarlılıkları ve çelişkileriyle bir bütün olarak, aydında yarattığı düşünsel derinliğin somut örneği olmuştur.

Yazdıkları içinde özellikle Cumhuriyetin ilk dönem iktisat politikalarına dair değerlendirmelerinin bugün için geçerliliğini yitirdiği söylenebilir. Kapitalizm ve Sosyalizm dışında üçüncü bir yolun varlığını kabul etmemesine karşın, Devletçilik politikaları ile Kapitalist olmayan bir toplum tipinin inşa edilebileceğini savunması, iktisat konusundaki birikimi bilinince, bu konuda Atatürk dönemi iktisat politikalarına ciddi eleştiri getirmekten kaçınma çabası ile açıklanabilir.

Açık biçimde kanıtladığı, genelde doğu toplumları, özelde Türk toplumunda, uzun sürmüş geleneklerin zamanla giderek katılaştığı-dinleştigi tezi ise sosyolojik açıdan, 21. yüzyıl Türkiye'sinde hala işlevseldir. Türk toplumunda gündelik hayatın küçük olaylarına biraz dikkatlice bakılınca, alışkanlıkların dinleşmesi olgusunun, canlılığını sürdürmekte olduğu görülecektir.

Çağdaşlaşma tarihini yazarken resmettiği, zengin aydınlar-akımlar-fikirler birikimi, bilgi anlamında halen kıymetlidir. Daha da önemlisi, bilimsel bir yöntem olarak, bugüne ve geleceğe dair fikir üretebilmenin, geçmişin zengin birikimini temellük etmekle mümkün olabileceğini kendi şahsında somutlaştırmıştır.

Berkes için denilebilir ki; yazdıklarını hem bilimsel yapan hem de yer yer gözlenen çelişkilerinin açıklayıcısı olan, aynı saiktir: Mustafa Kemal ile bir bütün olarak ele aldığı Türk Devriminin çağdaşlığını, gerçekçiliğini, zorunluluğunu, doğruluğunu tarihsel geçmişle örülü meşru bir zemine oturtmak. Atatürk ve Türk

Devrimi Berkes için bir araştırma konusu olduğu kadar, aşkla sahiplenilecek bir düzeydir aynı zamanda.

Tarihsel olayların akışının bir devrimi zorunlu kıldığı tezini açıklama çabasının Berkes'in konuya başka bir cepheden bakmasını engellediği de görülmelidir. Berkes'in, modern dünyanın düşünsel, kültürel, siyasi ve iktisadi alanda vardığı düzeyin, Türk toplumunu kökten bir değişime zorladığı, geçmişin, bütün çelişki ve başarısızlıklara karşın, bu yönde bir akışının olduğu şeklindeki bulguları, bu satırları yazan tarafından da paylaşılmaktadır. Ancak Berkes, devrim ile getirilen gelişkin üst yapı ile zihniyeti geri kalmışlık koşullarında biçimlenen toplum arasındaki uyum-uyumsuzluk konusuna yeterince eğilmemiştir.

Türkiye'nin uygarlık dünyasında nasıl bir rota izlemesi gerektiği konusunda da Berkes'in belirlediği prensiplerden söz edilebilir. Bu prensiplerin, tarihsel süreçlerinin farklılığına rağmen, özünde Türk toplumunun Batılılaşabileceği tezi üzerinde yükseldiği görülmektedir.

O, Türk toplumunun özgünlüklerini Batılılaşmaya engel değil, yöntemi belirlemede mutlaka dikkate alınması gereken unsur olarak değerlendirmiştir. Batılılaşma sürecinde, laik bir eğitimi işe koşarak din-gelenek dışı çağdaş bir düşünüş biçimini bütün toplumda var edebilmeyi, soyut bir ilerlemenin olamayacağı düşüncesinden hareketle maddi olarak toplumu daha iyi yaşama koşullarına taşıyabilmeyi bir zorunluluk olarak kabul etmiştir.

İçeride yapılacakları tamamlayıcı olarak gördüğü dış politika prensipleri ise ağırlıklı olarak Osmanlı tarihinden çıkarılmış yargılardır: Sömürgeciliğinden sakınarak Batı ile yakın bir ilişkiyi sürdürebilmek, uydulaşmamak, ulusal çıkarlar temelinde uluslar arası büyük kavgaların dışında kalmak.

Berkes ile Gökalp'ın bazı konularda düşüncelerinin iç içe geçtiğine değinilmişti. Dikkatle bakıldığında, benzer bir biçimde Berkes'in düşünceleri ile Mustafa Kemal'in düşünce ve eylemlerinin iç içe geçtiği görülmektedir: Az önce değinilen içerde ve dışarıda izlenecek yol, Berkes'in hem tarihten çıkardığı ilkeler olmuş hem de kendisi Atatürk'ün bu ilkeler doğrultusunda eylemde bulunduğunu tespit etmiştir.

Türk tarihi içinde belirmiş ve fikir hayatını olduğu kadar siyasal partilerin Türkiye'nin temel sorunlarına bakışını da belirlemiş olan *siyasal ana akımlar* çerçevesinde de Berkes ele alınabilir.

Berkes, yaptığı çalışmalarda, Osmanlı dahil, doğu toplumlarında Batılı anlamda, sınıflar eliyle gerçekleştirilen devrimlerin yokluğunu saptamıştır. Türk devriminin, son iki yüzyılın arayışlarına cevap olan bir düşünsel-siyasal-iktisadi-toplumsal düzeyi temsil ettiğini tespit etmiştir. Ulaşılan düzeyin, tarihsel açıdan Türk toplumu için taşıdığı yaşamsal anlamı, terk edilmemesi gereken bir bilinç düzeyi olarak sürekli hatırlatması bu sebeptir. Ancak bu bilincin toplum genelinde, içselleştirilemediğini de gözlemlemiştir.

Toplumsal devrimi, laik eğitimi, kitlelere yayılmış maddi ilerlemeyi Devrim'in yaşayabilmesini mümkün kılacak zorunluluklar olarak kabul ederken, bu zorunluluklarla uyumsuz bir biçimde siyasal, kültürel ve iktisadi açılardan Atatürk ile başlayan tarihsel doğrultudan sapıldığını da belirtmiştir.

Bu düşünceleri çerçevesinde denilebilir ki Berkes, laik Cumhuriyeti ve bağımsızlığı koruma, ulusal ölçekte iktisadi kalkınma, halkı aydınlatma konularında, devletin merkezi ve temel belirleyici olacağı bir programı ya da doğrultuyu savunmaktadır.

Yukarıda değinilen *siyasal ana akımlar* bağlamında bakıldığında Berkes'in, *Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyetçilik* fikrinin savunucusu Prens Sabahattin'e değil Ahmet Rıza'nın temsil ettiği *merkeziyetçilik* düşüncesine daha yakın olduğu aşikardır.

Yakın tarihimizin öne çıkmış fikir adamlarıyla Berkes arasındaki fikri münasebet açısından baktığımızda; din konusunda Abdullah Cevdet'ten, ekonomi alanında Akçura'dan, ulusçuluk ve meselesinde Gökalp'tan etkilendiği ve bu düşünceleri daha gelişkin düzeyde temsil ettiği söylenebilir. Düşüncelerinde Prens Sabahattin'den kalan tek iz, Sabahattin'in, tepedeki kişileri değil toplumu değiştirmenin gerçek bir ilerleme için zorunluluk olduğu yolundaki fikridir. Daha fazlasını bulmak mümkün değildir.

Türk aydınlarının genel eğilimleri üzerine yapılan eleştirilerden en önemlisi, geçmişin birikimini yeterince önemsemedikleri yolundaki eleştiri olsa gerektir. Bu

tutum, Berkes de dahil olmak üzere kıymetli eserler vermiş bilim adamlarının yeterince anlaşılmasının önünde ciddi bir engeldir. Bu yaklaşım, Berkes ile ilgili olarak, düşüncelerinin Türkiye’de laiklik tartışmalarının alevlendiği ya da laiklik konusunda kaygıların belirdiği dönemlerde, hatırlanması biçiminde somutlaşmaktadır. Berkes’in laiklik ile ilgili çalışmalarının dönemsel olmadığına farkına varmak hatalı tutumdan uzaklaşmakta ilk adım olacaktır.

Sosyal Bilimler alanında yer tutan ve liberal olarak anılan bir kesimde, Kemalizm’i 21. Yüzyıl Türkiye’sinde yaşanan bütün sorunların ana sebebi olarak görmek gibi, izahı imkansız bir tutumun da, Berkes’in fikirlerinin anlaşılması bir yana fark edilmesinin bile önünde engel olacağı açıktır. Hayatı gurbette geçmiş bir aydının düşüncelerinin de gurbete yaşamasına sebep olmamak yolunda, her iki tutumu da terk etmek bir gerekliliktir.

KAYNAKÇA

1- Kitaplar

AREN, Sadun; **Tip Olayı 1961-1971**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

ATATÜRK, Gazi Mustafa Kemal; **Söylev**, Basıma Hazırlayan: Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, 11. Basım, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri III (1918-1937), 5. Basım, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1997.

ATILGAN, Gökhan; **Behice Boran Öğretim Üyesi, Siyasetçi, Kuramcı**, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

AVCIOĞLU, Doğan; **Türkiye'nin Düzeni Dün-Bugün-Yarın**, Birinci Kitap, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1975.

AYBAR, Mehmet Ali; **TİP (Türkiye İşçi Partisi) Tarihi**, C. I, BDS Yayınları, İstanbul, 1988.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; **Menderes'in Dramı (1899–1960)**, 2. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

BERKES, Niyazi; **Bazı Ankara Köyleri Üzerinde Bir Araştırma-Birinci Kitap**, Uzluk Basımevi, Ankara, 1942.

_____; **Propaganda Nedir**, Recep Ulusoglu Basımevi, Ankara, 1942.

_____; **Siyasi Partiler**, Yurt ve Dünya Yayınları, İstanbul, 1946.

_____; **Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays of Ziya Gökalp**, New York: Columbia Universty Press, 1959.

_____; **The Development Of Secularism in Turkey**, McGill Universty Press, Montreal, 1964.

_____; **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi I**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1969.

_____; **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi II**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1970.

_____; **İslamlık, Ulusçuluk, Sosyalizm Arap Ülkelerinde Gördüklerim Üzerine Düşünceler**, 2. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.

_____; **Asya Mektupları**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1976.

_____; **Teokrasi ve Laiklik**, Adam Yayınları, İstanbul, 1984.

_____; **Felsefe ve Toplum Bilim Yazıları**, Adam Yayınları, İstanbul, 1985.

_____; **Atatürk ve Devrimler**, 2. Basım, Adam Yayınları, İstanbul, 1993.

_____; **Unutulan Yıllar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1997.

_____; **Patrikhane ve Ekümeniklik**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

BİLA, Hikmet; **CHP Tarihi 1919–1979**, DMS Doruk Matbaacılık Sanayi, Ankara, 1979.

BORAN, Behice; **Bütün Yapıtları II Türkiye ve Sosyalizm Sorunları**, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1992.

BORATAV, Korkut; “*İktisat Tarihi (1908–1980)*”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye Tarihi, 1908–1980**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

_____; **Türkiye’de Devletçilik**, 2. Basım, Savaş Yayınları, Ankara, 1989.

ÇAVDAR, Tefik; **Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950**, 4. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.

ÇEÇEN, Anıl; **Atatürk’ün Kültür Kurumları Halkevleri**, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1990.

ÇETİK, Mete; **Üniversitede Cadı Kazanı 1948 DTCF Tasfiyesi ve Pertev Naili Boratav’ın Müdafaası**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer; **Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu**, Sermet Matbaası, Kırklareli, 1981.

ELİÇİN, Emin Türk; **Kemalist Devrim İdeolojisi**, 2. Basım, Sarmal Yayınevi, İstanbul, 1996.

EROĞUL, Cem; **Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi**, 2. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1990.

ERTAN, Temuçin Faik; **Kadrocular ve Kadro Hareketi**, T.C. Kültür Bak, Ankara, 1994.

ERTUĞRUL, Feyzullah; **Özgürleşme Yolunda Unutulmuş Bir Uğrak Hasan Ali Yücel Kenan Öner Davası**, 3. Basım, Güldiken Yayınları, Ankara, 2000.

GARAUDY, Roger; **Sosyalizm ve İslamiyet**, (Çev; Doğan Avcıoğlu – E. Tüfekçi), Yön Yayınları, İstanbul, 1965.

GEORGEON, François; **Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935)**, 2. Basım, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1986.

GOLOĞLU, Mahmut; **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi – II 1931-1938 Tek Partili Cumhuriyet**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

GÜL, Teoman; **Türk Siyasal Hayatında Recep Peker**, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 1996. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

GÜNEŞ, İhsan; **Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1997.

KARAL, Enver Ziya; **Atatürk ve Devrim Konferans ve Makaleler (1935-1978)**, TTK Basımevi, Ankara, 1980.

_____; **Osmanlı Tarihi V.C Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, 7. Basım, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, Afa Yayınları, İstanbul, 1967.

KAYALI, Kurtuluş; **Türk Düşünce Dünyası I**, Ayyıldız Yayınları, Ankara, 1994.

KIVILCIMLI, Hikmet; **27 Mayıs ve Yön Hareketinin Sınıfsal Eleştirisi**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

KÜÇÜK, Yalçın; **Türkiye Üzerine Tezler 4. C**, Salyangoz Yayınları, İstanbul, 2007.

KÜÇÜKÖMER, İdris; **Batılaşma Düzenin Yabancılaşması**, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1994.

- LANDAU, J. M; **Türkiye’de Sağ ve Sol Akımlar**, 2. Basım, Turhan Kitabevi, Ankara, 1979.
- MUMCU, Uğur; **40’ları Cadı Kazanı**, 6. Basım, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1993.
- SARICA, Murat; “*Az gelişmiş Ülkelerde Kalkınma Meselesi*”, **Yön**, S. 13, 14 Mart 1962.
- ÖZDEMİR, Hikmet; **Kalkınmada Bir Strateji Arayışı Yön Hareketi**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1986.
- PEKER, Recep; **İnkılap Dersleri**, Ülkü Dergisi Yayınları (35. Sayı İlavesi), Ankara, 1936.
- SANDER, Oral; **Siyasi Tarih 1918-1994**, 7. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.
- SENCER, Muzaffer; **Osmanlı Toplum Yapısı**, Ant Yayınları, İstanbul, 1969.
- SERTEL, Sabiha; **Roman Gibi Demokrasi Mücadelesinde Bir Kadın**, 2. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.
- SOYSAL, Mümtaz; **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, 6. Basım, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.
- TANİLLİ, Server; **Devlet ve Demokrasi**, 7. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.
- TANÖR, Bülent; **Osmanlı – Türk Anayasal Gelişmeleri (1789–1980)**, 2. Basım, Der Yayınları, İstanbul, 1995.
- TİMUR, Taner; **Türk Devrimi ve Sonrası**, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.
- TOKER, Metin; **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları Tarih Dizisi, 1970.
- TOKGÖZ, Erdinç; **Türkiye’nin İktisadi Gelişme Tarihi (1914-2004)**, 7. Basım, İmaj Yayınevi, Ankara, 2004.
- TÖKİN, İsmail Hüsrev; **Türkiye Köy İktisadiyatı**, 2. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- TUNAYA, Tarık Zafer; **Hürriyeti İlanı İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına Bakışlar**, Baha Matbaası, İstanbul, 1959.
- _____; **Türkiye’de Siyasi Partiler 1859-1952**, Arba Yayınları, İstanbul, 1952.

_____; **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, Sulhi Garan Matbaası, İstanbul, 1969.

TUNÇAY, Mete; **T.C.'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)**, 3. Basım, Cem yayınevi, İstanbul, 1992.

TURAN, Şerafettin; **Türk Devrim Tarihi 1. Kitap İmparatorluğun Çöküşünden Ulusal Direnişe**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.

_____; **Türk Devrim Tarihi 2. Kitap Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyetine**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1992.

_____; **Türk Devrim Tarihi 3. Kitap (Birinci Bölüm) Yeni Türkiye'nin Oluşumu (1923-1938)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1995.

_____; **Türk Devrim Tarihi 4. Kitap (İkinci Bölüm) Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1999.

_____; **Türk Devrim Tarihi V Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye (27 Mayıs 1960-12 Eylül 1980)**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2002.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı; **Osmanlı Tarihi IV. Cilt I. Bölüm Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar**, 4. Basım, TTK Basımevi, Ankara, 1988.

YERASİMOS, Stefanos; **Az gelişmişlik sürecinde Türkiye**, Kitap:3, Dünya Savaşından 1971'e, (Türkçesi: Babür Kuzucu), 6. Basım, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.

YETKİN, Çetin; **Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 1983.

_____; **12 Mart 1971 Öncesinde Türkiye'de Soldaki Bölünmeler**, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1998.

_____; **Atatürk'ün Başarısız Demokrasi Devrimi Serbest Cumhuriyet Fırkası**, 2. Basım, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 1997.

2- Makaleler

AKŞİN; Sina; “Atatürkçülük İdeolojisinin Billurlaşma Süreci” , **Cumhuriyet Döneminde Siyasal Düşünce ve Modernleşme - 7. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2002.

AKTAR, Ayhan; “Niyazi Berkes’in Türkiye’de Çağdaşlaşma Kitabını Yeniden Okumak”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

ALTUN, Fahrettin; “Niyazi Berkes ve Eserleri Hakkında”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, 2004.

AREN, Sadun; “Demokrasi ve Sosyalizm”, **Yön**, S. 34, 8 Ağustos 1962.

_____; “SBF’ de Atatürk”, **Yön**, S. 49, 21 Kasım 1962.

_____; “Sosyalizm Tartışmaları”, **Yön**, S. 40, 19 Eylül 1962.

ARSLAN, Cumhur; “ M. Saffet Engin” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm** (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

_____; “Halil Nimetullah Öztürk” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm** (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

AVCIOĞLU, Doğan “Halkçı, Devletçi, Devrimci ve Milliyetçi Kalkınma Yolu”, **Yön**, S. 111, 14 Mayıs 1965.

_____; “Sınıf Mücadelesinin Kim Körüklüyor”, **Yön**, S. 57, 16 Ocak 1963.

_____; “Bir Sosyalist Stratejinin Esasları”, **Yön**, S. 185, 14 Ekim 1966.

_____; “CHP İçindeki Mücadele”, **Yön**, S. 186, 21 Ekim 1966.

_____; “Kalkınma Programı: III-Ortak Çalışma”, **Yön**, S. 14, 21 Mart 1962.

_____; “Kaynağa Dönüş”, **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962.

_____; “Medrese Atatürkçülüğünden Gerçek Atatürkçülüğe”, **Yön**, S. 85, 13 Kasım 1964.

_____; “Ortanın Solu”, **Yön**, S. 122, 30 Temmuz 1965.

_____; “Parlamentoculuk”, **Yön**, S. 158, 8 Nisan 1966.

_____; “Sosyalist Gerçekçilik”, **Yön**, S. 39, 12 Eylül 1962.

_____; “Sosyalizmden Önce Atatürkçülük”, **Yön**, S. 69, 10 Nisan 1963.

_____; “Tepesi Üstü Duran Ağaç”, **Yön**, S. 68, 22 Nisan 1963.

_____; “1965 Yılında Atatürkçülük”, **Yön**, S. 137, 12 Kasım 1965.

_____; “27 Mayıs”, **Yön**, S. 165, 27 Mayıs 1966.

_____; “Açık Oturum”, **Yön**, S. 75, 23 Mayıs 1963.

_____; “Cumhuriyetin 42. Yılında”, **Yön**, S. 35, 29 Ekim 1965.

AYDEMİR, Şevket Süreyya; “Türk Sosyalizmi ve Fikir Atatürkçülüğü”, **Yön**, S. 7, 31 Ocak 1962.

BARKAN, Ömer Lütfi; “Türkiye’de Din ve Devlet İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi” **Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Semineri Seminare Sunulan Bildiriler**, TTK Yayınları, Ankara, 1975.

BELGE, Murat; “Türkiye İşçi Partisi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

BELLİ, Mihri; “Batı Nedir Artık Bilmeliyiz”, **Yön**, S. 126, 26 Ağustos 1965.

BERK, Özlem; “Batılılaşma ve Çeviri”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık**, (C. 3), 5. Basım, İletişim yayıncılık, İstanbul, 2009.

BERKES, Niyazi; “Grek Şehir-Devletinin Yıkılışı ve Bunun Sosyal Düşünüş Üzerindeki Tepkilerine Dair”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, IV/5, 1946.

_____; “Namık Kemal’in Islahatçılığı”, **Yurt ve Dünya**, S. 1, Sonkanun 1941.

_____; “Ziya Gökalp’in Sosyolojisi”, **Yurt ve Dünya**, S. 11, Sontışrin 1941.

_____; “Garp Medeniyeti ve Biz”, **Yurt ve Dünya**, S. 9, Eylül 1941.

_____; “Türk İnkılabında Laikliğin Gelişmesi”, **Yurt ve Dünya**, S. 35, Sontışrin 1943.

- _____; “*Hüseyin Rahmi'nin Sosyal Görüşleri*”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, III/ 3, 1945.
- _____; “*İrk ve İrkçilik*”, **Yurt ve Dünya**, S. 24, 30 İlkkanun 1942.
- _____; “*Bergson'un Sosyal Fikirleri*”, **Yurt ve Dünya**, S. 2, Şubat 1941.
- _____; “*Garpten Gelen Düşünceler*”, **Yurt ve Dünya**, I. Teşrin S. 34, 1943.
- _____; “*Köy Şekilleri*”, **Yurt ve Dünya**, Temmuz S. 7, 1941,
- _____; “*Modern Ekonomini Doğuşu*”, **Yurt ve Dünya**, S. 30, Haziran 1943.
- _____; “*Modern Ekonominin Temelleri*”, **Yurt ve Dünya**, S. Yurt ve Dünya, S. 31, Temmuz 1943.
- _____; “*Darvinizm Karşısında İleri ve Geri Düşünüşler*”, **Yurt ve Dünya**, S. 39, 1 Şubat 1944.
- _____; “*Modern Ekonominin Tezatlarından Faşizm*”, **Yurt ve Dünya**, S. 33, Eylül 1943.
- _____; “*Emperyalizm*”, **Yurt ve Dünya**, S. 40, 15 Şubat 1944.
- _____; “*Gizli Evlenmeler*”, **Yurt ve Dünya**, S. 19, Ekim (İlkteşrin) 1942.
- _____; “*Bir Araştırma İlmi Olmak Üzere Sosyoloji*” **Aylık Siyasi İlimler (Mülkiye)**, Yıl: IX, Şubat 1940, No: 107.
- _____; “*Ezbercilik*”, **Yurt ve Dünya**, S. 12, 1.Kanun 1941.
- _____; “*Gençliğin Sosyal Durumu*”, **Yurt ve Dünya**, S. 26-27, Şubat-Mart 1943.
- _____; “*İlim Dünyasındaki Durumumuz*”, **Yurt ve Dünya**, S. 20, 29 İlkteşrin 1942.
- _____; “*Behaviorism*”, **Felsefe ve İctimaiyat Mecmuası**, II/ 19-21, (1932).
- _____; “*Dünya Kadınlarının Kongresi*”, **Siyasi İlimler Mecmuası**, C. V, S. 49, 1934.
- _____; “*Levy-Bruhl'ün İptidai Zihniyet Nazariyesi Hakkında Bazı Tenkitler*” (I), **Siyasi İlimler Mecmuası**, X/119, 1941.

_____; “Ziya Gökalp: His Contribution to Turkish Nationalism”, **The Middle East Journal**, VIII (1954),

_____; “Doğu ve Doğuculuk Modası”, **Yön**, Yıl:5 Sayı: 147 21 Ocak 1966.

_____; “Türk Dili Savaşında Macit Gökberk” Macit Gökberk Armağanı, Yazı Kurulu: Bedia AKARSU-Tahsin YÜCEL, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

BERKES, Mediha – BERKES, Niyazi; “Toprağın Çocukları”, **Yurt ve Dünya**, S. 14, Şubat 1942.

BERKES, Fikret; “Niyazi Berkes ve Mediha Berkes’in 1940’lı Yıllarda Ankara Köylerinde Yaptıkları Sosyolojik Araştırmalar”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

BERKTAY, Halil; “Tarih Çalışmaları”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 9, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

COŞKUN, İsmail; “Niyazi Berkes Üzerine”, **İ. Ü. Sosyoloji Dergisi**, 3. Dizi, 2. Sayı, 1991.

ÇAVDAR, Tevfik; “Cumhuriyet Halk Partisi (1950-1980)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983, s. 2032.

ÇETİK, Mete; “Niyazi Berkes’in Meslek Hayatı ve Üniversiteden Atılması”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

ERGUN, Doğan; “Türkiye’de Cumhuriyet Döneminde Sosyoloji ve Gelişmesi”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

ERTAN, Temuçin Faik; “Ahmet Cevat Emre ve Kemalizm’de Öncü Bir Dergi: *Muhit*”, **Kebikeç**, S. 5, 1997.

ESMER, Ahmet Şükrü - SANDER, Oral; “*İkinci Dünya Savaşında Türk Dış Politikası*” **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, 9. Basım, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.

FEDAİ, Harid; “*Niyazi Berkes’in Kıbrıs Günleri Üzerine Bazı Değınmeler*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

GEVREK, Ağduk; “*Yurt ve Dünya/1941–1944 1940’ların “solunun” Ankara Çevresi*”, **Toplum ve Bilim**, S. 78, Güz, 1998.

İLYASOĞLU, Aynur; “*Türkiye’de Sosyolojinin Gelişmesi ve Sosyoloji Araştırmaları*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. 8, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

KARAOSMANOĞLU, Y. Kadri; “*Atatürk’ün Özlediği Türkiye’yi Kurabildik mi?*” **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962.

_____; “*Esir Milletlerin Lideri: Atatürk*”, **Yön**, S. 47, 7 Kasım, 1962.

KAYALI, Kurtuluş; “*Bir Asırlık Sosyoloji Birikimi*” (Ayrı Basım), **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Cilt: 6, Sayı:11, 2008.

_____; “*Niyazi Berkes Ya Da İyimserlikten Kötümserliğe Sürüklenmesine Karşın Düşünsel Tercihinde Israrlı Bir Entelektüelin Portresi*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

_____; “*Niyazi Berkes*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

KOÇAK, Cemil; “*Siyasal Tarih (1923-1950)*”, **Türkiye Tarihi**, C. 4, Cem Yayınevi, İstanbul, 1992.

KONGAR, Emre; “*Niyazi Berkes’te Çağdaşlaşma Kavramı*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan:

İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

KÜÇÜK, Yalçın; “*Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri*”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, C. I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1983.

“*Macit Gökberk ile Söyleşi*”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989.

“*Macit Gökberk’le Söyleşi*” **Macit Gökberk Armağanı**, Yazı Kurulu: Bedia Akarsu-Tahsin Yücel, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

MARDİN, Şerif; “*Türk Düşüncesinde Batı Sorunu*”, **Türk Modernleşmesi**, 4. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

NACİ, Fethi “*Grevleri Getirdiği*”, **Yön**, S. 90, 18 Aralık 1964.

_____; “*1965 Yılında Türk Milliyetçisi Kimdir?*”, **Yön**, S. 100, 26 Şubat 1965.

_____; “*Emperyalizm Nedir*”, **Yön**, S. 123, 6 Ağustos, 1965.

NESİM, Ali; “*Niyazi Berkes’in Kıbrıs Yıllarında Sosyal Kültürel ve Eğitimsel Yapı*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

ORAN, Baskın; “*İç ve Dış Politika İlişkisi Açısından İkinci Dünya Savaşında Türkiye’de Siyasal Hayat ve Sağ -Sol Akımlar*”, **A.Ü. SBF Dergisi**, 23 (3), 1969.

ÖZDEMİR, Hikmet; “*Siyasal Tarih (1960–1980)*”, **Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye Tarihi, 1908–1980**, Cem Yayınevi, 1992, İstanbul.

ÖZLEM, Doğan; “*Niyazi Berkes’in Bilim Anlayışı*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

PAMUK, Şevket; “*Niyazi Berkes ve İktisat Tarihi*”, **Toplum ve Bilim**, S. 45, Bahar, 1989.

“*Seçimler ve Yön*”, **Yön**, S. 128, 10 Eylül 1965.

SOYSAL, İlhami; “Ordu”, **Yön**, S. 43, 10 Ekim 1962.

SOYSAL, Mümtaz; “Demokrasi Anlayışımız”, **Yön**, S. 30, 11 Temmuz 1962.

_____; “Komprador Dinciliği”, **Yön**, S. 149, 4 Şubat 1966.

_____; “Bu rejim Nasıl Yaşar”, **Yön**, S. 12, 7 Mart 1962.

_____; “Aldatış”, **Yön**, S. 87, 27 Kasım 1964.

_____; “Boşluk”, **Yön**, S.31, 18 Temmuz 1962.

_____; “Büyük Yalan”, **Yön**, S. 40, 19 Eylül 1962.

_____; “İkinci Yılın Eşiğinde”, **Yön**, S. 53, 19 Aralık 1962.

_____; “Köyde Sosyalizm”, **Yön**, S. 38, 5 Eylül 1962.

_____; “Köyde Sosyalizm”, **Yön**, S. 38, 5 Eylül 1962.

TANYOL, Cahit; “Açık Oturum”, **Yön**, S. 75, 23 Mayıs 1963.

_____; “Atatürk’ün Özlediği Türkiye’yi kurabildik mi?” **Yön**, S. 47, 7 Kasım 1962.

_____; “Parazit Kadro”, **Yön**, S. 80, 9 Ekim, 1964.

_____; “Sömürge Demokrasilerinin Nitelikleri”, **Yön**, S. 174, 29 Temmuz 1966.

TİMUR, Taner; “Az Gelişmiş Memleketlerde Genel Oy”, **Yön**, S. 5, 17 Ocak 1962.

_____; “Felsefesiz Türkiye”, **Yön**, S. 11, 27 Şubat, 1962.

_____; “Ümit Kaynağımız”, **Yön**, S. 14, 21 Mart 1962.

TOPRAK, Zafer; “Fikir Dergiciliğinin Yüz Yılı”, **Türkiye’de Dergiler Ansiklopediler (1849-1984)**, Gelişim Yayınları, İstanbul, 1984.

UYAR, Hakkı; “Mahmut Esat Bozkurt” **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm (C.2)**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

VARLIK, M. Bülent; “Ülkü Halkevleri Mecmuası”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm, (C.2)**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

YILDIZ, Ahmet; “*Recep Peker*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce - Kemalizm**, (C.2), İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2001.

YILMAZ, Murat; “*Ahmet Ağaoğlu*”, **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce – Modernleşme ve Batıcılık**, (C.3), 5. Basım, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2009.

YORGANCIOĞLU, Oğuz M; “*Prof. Dr. Niyazi Berkes Üzerine Bir Değerlendirme 1908-1988*”, **İz Bırakmış Kıbrıslı Türkler 1. Sempozyumu Niyazi Berkes 21-23 Nisan 1999**, Yayına Hazırlayan: İsmail Bozkurt, Doğu Akdeniz Üniversitesi Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazimağusa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, 2000.

3- Tezler

ELOĞLU, Ezgi; **Niyazi Berkes’in Eserlerinde Türk Devrimi**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

ÖZKAN, Emrah; **Bir Düşün Adamı Olarak Niyazi Berkes**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2008.

SARP, Seyhan; **Niyazi Berkes’in Çağdaşlaşma ve Eğitim İle İlgili Görüşleri**, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

4- Süreli Yayınlar

A.Ü. SBF Dergisi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi

Aylık Siyasi İlimler (Mülkiye)

Felsefe ve İktisadiyat Mecmuası

İ. Ü. Sosyoloji Dergisi

Kebikeç

Siyasal Bilgiler

Siyasi İlimler Mecmuası

The Middle East Journal

Toplum ve Bilim

Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Yön

Yurt ve Dünya

5- Ansiklopediler ve Sözlükler

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi; Milliyet Yayınları, İstanbul, 1986.

Cumhuriyet Ansiklopedisi; C 3, 5. Basım, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.

Felsefe Sözlüğü; HANÇERLİOĞLU, Orhan, Varlık Yayınları, İstanbul, 1967.

Filozoflar Ansiklopedisi; SENA, Cemil, C. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1976.

İslam Ansiklopedisi; 13. C, MEB Yayınları, İstanbul, 1986.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedisi; C. 12, Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti, İstanbul, 1972.

Sosyoloji Sözlüğü; MARSHALL, Gordon, (Çevirenler: Osman Akınhay, Derya Kömürcü), Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Sosyoloji Sözlüğü; ÜLKEN, Hilmi Ziya, MEB Yayınları, İstanbul, 1969.

Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi; IŞIK, İhsan, C. 1-2-3, 3. Basım, Elvan Yayınları, Ankara, 2004.

EKLER

Ekler Listesi

EK 1- Niyazi Berkes'in Aile Ağacı

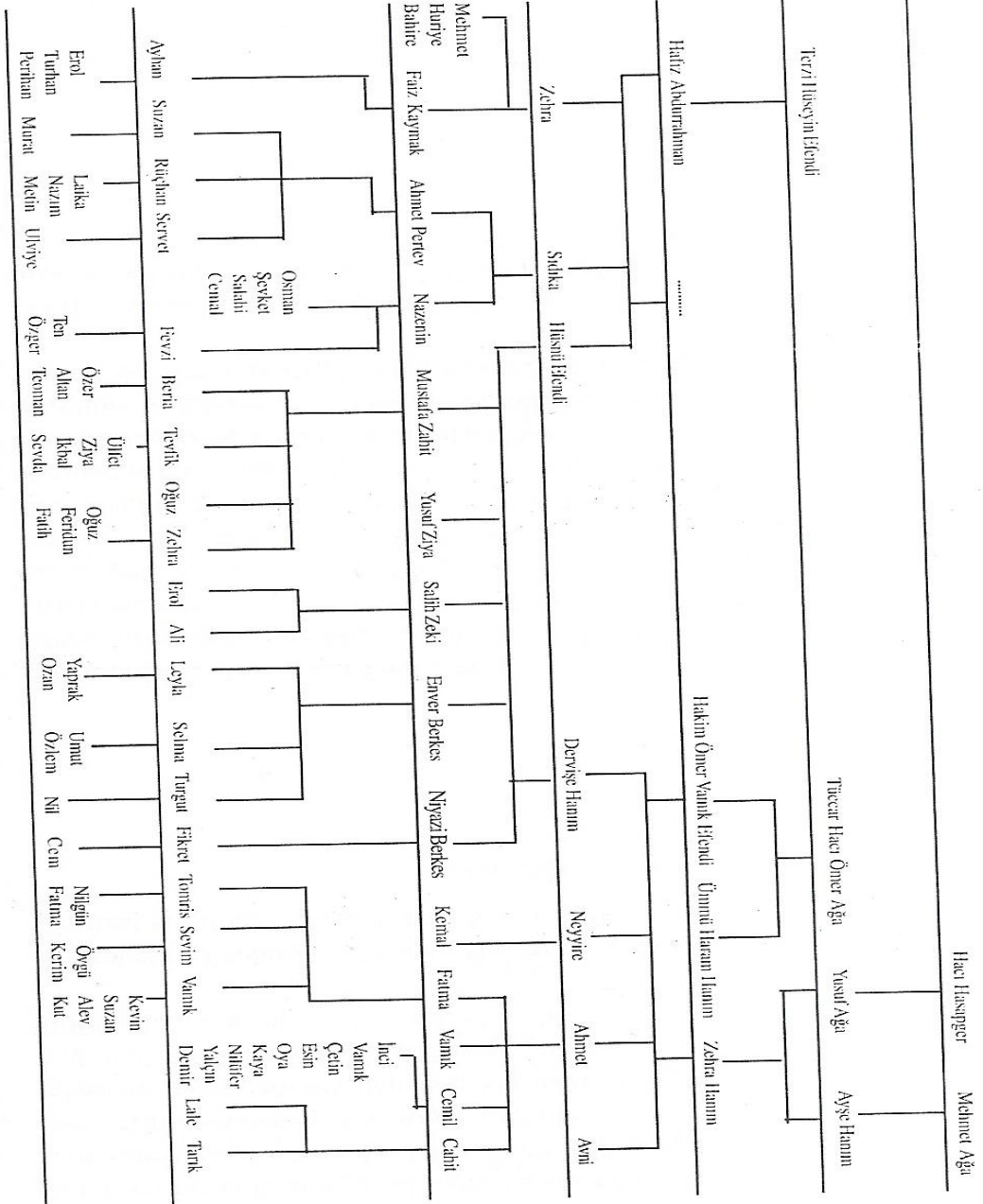
EK 2- Fotoğraf- 1

EK 3- Fotoğraf- 2

EK 4- Fotoğraf- 3

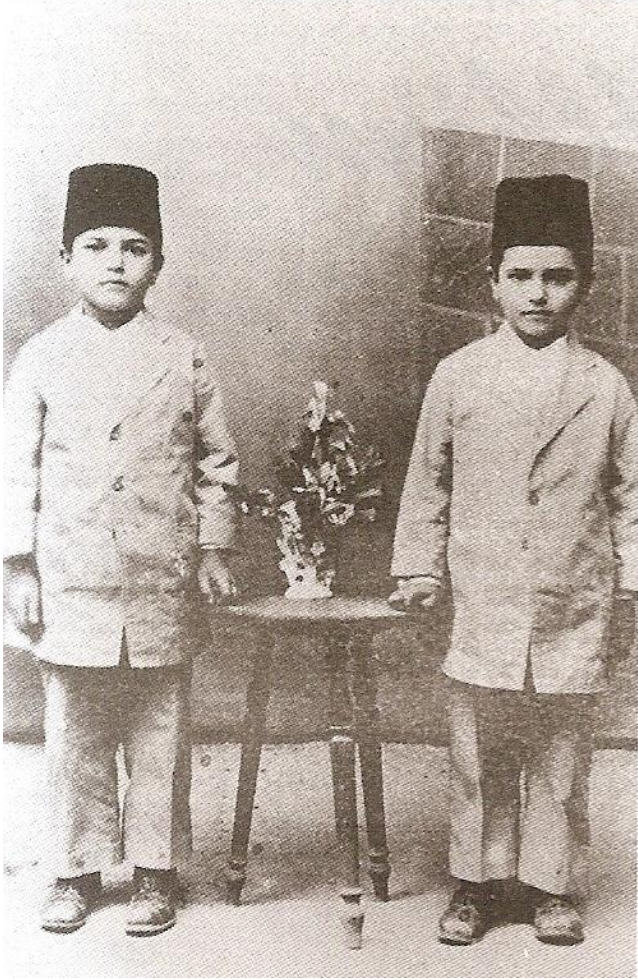
EK 5- Niyazi Berkes'in Kanada McGill Üniversitesi'nde Çalıştığı Dönemde Yönettiği Master ve Doktora Tezleri

EK-1

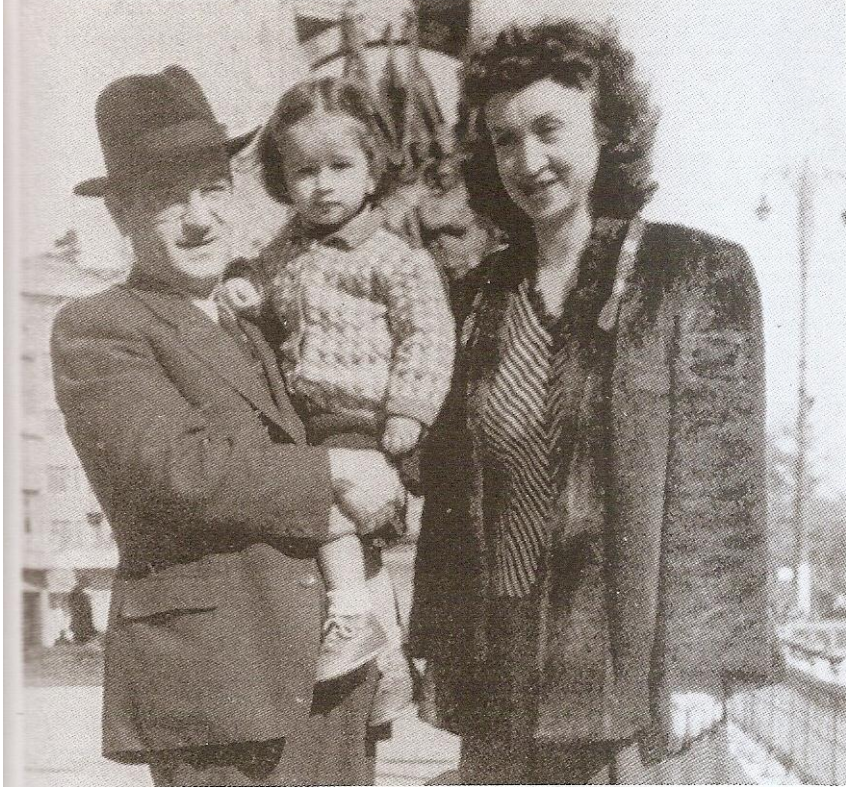
İz Bırakım Kırbrıslı Türkler I. Sempozyumu: Niyazi Berkes

EK-2

Niyazi (solda) ikiz kardeşi Enver'le çocukluk yıllarında.

EK- 3

Niyazi Berkes 1947'de Ankara'da eşi Mediha Hanım ve oğlu Fikret ile birlikte.

EK- 4

1934'ten bir İstanbul hatırası. 9 Şubat 1934'te Yeşilköy Palas. Soldan İkinci Niyazi Berkes, dördüncü Macit Gökberk.

EK- 5

(MA) Korterpeter, Carl Max: **Turkish Language Reform: Step in the Modernisation of Islam in Turkey**. August 1954. III, 00 L. (MC7/K85)

(MA) Mushiru-Hagg: **“Indian Muslims’ Attitude to the British in the Early Nineteenth Century; A Case Study of Shah Aziz**. April 1964. VII, 139 L. (MG3/M987i)

(MA) Dirlik, Andre: **The Meaning of Arab Socialism; An Analytical Study of the Orihins, the Content and the Implication of Egypt’s Arap Socialism**. August 1964. 255 L. (MBb4/D599m)

(MA) Eickelmen, Dale F.: **Musaylimah; an Antrpological Appriaisal**. April 1967. VI, 97 L. (C906/E34m)

(MA) Abdul Musa Oladipupo Ajilogba: **Islam in Ijebu Ode**. March 1967. IX, 1988 L. (MIJ/A13933i)

(MA) Braun Stuart: E.: **Tunisia and the Arab League (1956-1966)**. February 1969. III, 162 L. (MBat3/B879t)

(MA) Dessouki, Ali E. H.: **The Party as a Mass Political Oerorganisation in Egypt; 1952-1967**. April 1968. Dept. Of Economics Political Science. IV, 211 L. (MBb3/D97 4p)

(MA) Masud Muhammed Khalid: **Trends in the Interpretation of Islamic Law as Reflected in the Fatawa Literature of Deoband School; a Study of the Attitudes of the Ulama’ of Deoband to Certain Social Problem and Inventions**. March 1969. Vi, 106 L.

(MG1/M4245t)(Ph. D) Dirlik, Andre: **Abd al-HAmid Ibn Badis (1889-1940); Ideologist of Islamic Reformism and Leader of Algerian Nationalism**. March 1971. IV, 374 L. (MBaa3/D599)

(MA) Ruiz, Manual: **The Concept of Authority in Pre Islamic Arabia (Its Legitmacy and Origin)**. June 1971. XIX, 141 L. (C903/R934c)

(MA) Zaini, Muchtarom: **Santri and Abangan in Java**. April 1975. VIII, 169 L.
(MJal/Z21 s)

(Ph. D.) Thomas David, S.: **The Life and Thought of Yusuf Akçura (1876-1935)**. March 1976. XVII, 222 L. (MC3/A313z/T455L)

(Ph. D) Braun Stuart: **The Young Tunisia Movement**. 1976. III, 248 L.
(MBat3/B879y)